SELENGE BİLGİ-023

TÜRKLER VE KUR'AN

Yaşar Şimşek

SELENGE

TÜRKLER VE KUR'AN | Yaşar Şimşek

SB-023

TÜRKLER VE KUR'AN

YAŞAR ŞİMŞEK

TÜRKLER VE KUR'AN

YAŞAR ŞİMŞEK

İstanbul, 2021

SELENGE YAYINLARI

No: **173** | Selenge Bilgi Serisi: **23** | **Eylül 2021, 1. Baskı**

GENEL YAYIN YÖNETMENİ
Kadir Yılmaz

SELENGE BİLGİ SERİSİ KOORDİNATÖRÜ
Erkan Göksu

YAZAR
Yaşar Şimşek

EDİTÖR
Doğan Mert Demir

KAPAK TASARIMI
Şevket Dönmezoğlu

KAPAK GÖRSELİ
Kur'an Müstensihi Minyatürü (12. yüzyıl)

SAYFA DÜZENİ
Hilal Yazlık

BASKI-CİLT
Repar Dijital Matbaası

ISBN
978-625-7459-17-4

SERTİFİKA NO.
40675

Selenge Yayınları,
Repar Tasarım
Matbaa ve Reklamcılık
Ticaret Limited Şirketi'nin
tescilli markasıdır.

Mimar Sinan Mah.,
Selami Ali Efendi Cad., No: 5
34672 Üsküdar/İstanbul
Tel: 0 (212) 522 48 45
www.selenge.com.tr
e-posta: selenge@selenge.com.tr

© Bu kitabın tüm hakları saklıdır. Tanıtım amaçlı, kısa alıntılar dışında metin ya da görseller yayınevinin izni olmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ.....9

GİRİŞ

İSLAMİYET'İN TÜRKLER ARASINDA YAYILMASI HAKKINDA BİRKAÇ SÖZ 11

KUR'AN-I KERİM'İN TERCÜMESİ.....15

TERCÜME ÇEŞİTLERİ.....18

TÜRKÇE İLK KUR'AN TERCÜMELERİ.....23

BİRİNCİ BÖLÜM

SATIRARASI TERCÜMELER 31

Doğu Türkçesi ile Yapılmış Tercümeler.....31

Rylands Nüshası.....31

TİEM 73 Nüshası 32

Özbekistan Nüshası 34

Hekimoğlu Nüshası 36

İran-Meşhed Âstan-i Quds-i Razavî Kütüphanesi'nde Bulunan Kur'an Tercümeleri 38

293 Numara 38

1007 Numara 43

2229 Numara 44

Anadolu Sahası Satırarası Tercümeleri.....46

British Library Nüshası 46

Bursa Nüshası 47

Manisa Nüshası 49

Sivas Nüshası 51

TİEM 40 Nüshası 51
Topkapı Nüshası 54
Kayseri Nüshası.....55
Önder Nüshası.....56
Metin Yayını Gerçekleştirilmemiş Satırarası Kur'an Tercümeleri.....57
Topkapı Sarayı Müzesi Koğuşlar Kitaplığı No. 270.....57
Polonya Nüshası.....57
Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Nüshaları 58
Satırarası Kur'an Tercümelerinin Birbiri İle İlgisi.....59

İKİNCİ BÖLÜM

TEFSİRLER.....69
DOĞU TÜRKÇESİ KUR'AN TEFSİRLERİ.....70
Orta Asya Kur'an Tefsiri (Anonim Tefsir).....70
Çağatay Türkçesi Kur'an Tefsiri (Tefsir-i Hüseynî/Mevâhib-i Aliyye).....75
Yakub-i Çerhî Tefsiri 78
ANADOLU SAHASINDAKİ İLK TEFSİRLER.....81
Sure Tefsirleri 82
Hacı Bektaş Veli'nin Fatiha Tefsiri 88
Vesîletü'n-Mülûk li-Ehli's-Sülûk.....88
Anonim Sure Tefsirleri.....89
Üveys bin Hoca Osman bin Emir İlyas bin Evliya'nın Amme Cüzü Tefsiri.....89
Karışık Dilli Kur'an Tercümesi (Süleymaniye Nüshası).....91

Cevâhirü'l-Asdâf.....93
Kırım Sahasına Ait Kur'an Tefsiri.....97

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİĞER ESERLER 99
Kısasü'l-Enbiyâlar 99
Hadis Kitapları 104
Fıkıh ve İlm-i Hâl Kitapları.....107
Dinî/Tasavvufî Eserler 110
Taberî'nin Eserleri 112

SONUÇ YERİNE

TÜRKÇE İLK KUR'AN TERCÜMELERİNİN TÜRK DİLİ VE KÜLTÜR TARİHİ AÇISINDAN ÖNEMİ 114

KAYNAKÇA 123
DİZİN.....128

SUNUŞ

Doğu Roma'nın VII. yüzyıldaki ünlü tarihçisi Theophylaktos Simokates eski Türklerin dini konusunda şunları söylüyor: "Türkler, ateşe olağanüstü derecede saygı gösterirler; suya ve havaya kutsallık atfederlerdi ve toprağı methederlerdi ama gökyüzünü yaratan tek bir Tanrı'ya inanır ve taparlardı."

Bu kısacık cümle, onlarca araştırmaya konu edilen bir meseleyi özetler nitelikte. Türkler yabancı oldukları dinlerle karşılaşmadan önce, adına yanlış bir şekilde Şamanizm denilen ve doğayı merkeze alan fakat nihayetinde her unsurun bir yaratıcıda birleştiği kendi inanç sistemlerini muhafaza etmişti.

Emevi ve Abbasi dönemlerinde İslam orduları doğuda İran; batıda İspanya kıyılarına kadar ulaşmışken Türkistan'da Uygurlar arasında Maniheist ve Budist inançlar yayılmaktaydı. Hazar Kağanlığı'nda ise Musevilik, devletin resmi dini olarak ilan edilmişti. Musevilik, her ne kadar kabul edilmiş olsa da Türkler arasında yayılmadı. Türkistan'da ise Uygurlar, Maniheizm ve Budizm ekseninde yerleşik hayata geçerek eşine az rastlanır bir medeniyet kurdular. Türkler arasında çeviri faaliyetleri de işte bu coğrafyadaki kutsal kitapların ve öğretilerin Toharca, Çince, Soğdca ve Tibetçeden tercüme edilmesiyle başladı. Dinlerini ve alfabelerini değiştiren Uygurlar, bir milletin kimliğini yansıtan en önemli unsur olan dillerini korudular. Tercümeler yüksek bir Türkçecilik şuuruyla yapıldı. Bu şuur daha sonra Kur'an'ın tercüme edilmesi sırasında da devam etti.

İslamiyet ile önce Müslüman orduları içinde paralı askerlik yapan Türkler tanıştı. İslamiyet'in İran'da zorla da olsa kabul edilmesi ve yayılması, Türk tarihini hatta dünya tarihini değiştirecek sonuçlar doğurdu.

Türkler uzun yıllar boyunca bir arada yaşadıkları Fars kökenli kavimler sayesinde İslamiyet'le daha yakın bağlar kurdular. İslamiyet'i resmî din olarak kabul eden ilk Türk devleti İdil Bulgarları'ydı. İdil Bulgarları'nın İslamiyet'i

kabul etmesi Türk dünyasında derin etkiler bırakmadı. Orta Asya'da Satuk Buğra Han'ın İslamiyet'i resmî olarak kabulüyle İslamiyet, Türkler arasında yayıldı. X. yüzyıldan itibaren Orta Asya'da, Harezm'de ve Horasan'da meskûn yerleşik Türkler, İslam'ı kabul etmeye başladılar. İslam'ın kabulü, Arapça bilmeyen Türklerin Kur'an'ı okuma ve anlama sorununa neden oldu. Bu mesele, İslam'ı daha önce kabul eden Sâmânîlerde "devlet meselesi" olarak ele alınmış ve Kur'an Farsçaya tercüme edilmişti. Araplarla doğrudan temas kuramayan Türkler, sürekli iletişim hâlinde oldukları ve uzun yıllar boyunca bir arada yaşadıkları İranlı kavimleri takip ettiler ve Türkçe ilk Kur'an tercümelerini Farsça tercümeleri esas alarak yaptılar. Bu tercümelerden bir kısmı günümüze kadar ulaştı.

Bu kitapta, Kur'an'ın Türkçeye ilk tercümeleri hakkında bilgiler ve tercümelerden örnekler bir araya getirildi. İlk tercümelerin Türk dili ve kültür tarihi açısından değerlerine de kısaca değinildi. Kur'an'ın Türkçeye tercüme meselesinde bugüne kadar yalnızca ilgili tercümelerden bahsedilmişti. Bu sebeple dinî-tasavvufi, hadis ve kısas-ı enbiya türünden eserlerin de Kur'an'ın Türkçeye tercümesi meselesinde önemini göstermek üzere bu eserlerdeki ayet tercümelerinden ve tefsirlerden örnekler verildi. Kitapta yalnızca ilk tercümeler üzerinde duruldu. Osmanlı sahasındaki geç dönem tercüme ve tefsir geleneğine; Arapça ya da Farsça özgün eserlere ve Cumhuriyet dönemi meal çalışmalarına değinilmedi.

Kitap, bir dilcinin kaleminden çıktı. Bu sebeple Türklerin eski dinleri, İslamiyet'i kabulleri gibi tarih alanını ilgilendiren konular ile tefsir, fıkıh, hadis gibi İslami ilimleri ilgilendiren konular bir tarafa bırakıldı. Türkçe ilk Kur'an tercümelerinin nasıl eserler olduğunu merak eden okuyucunun detay bilgilere boğulmadan merakı giderilmeye çalışıldı. Kitapta yer alan bilgiler ilgili literatürün kısa bir özeti olarak değerlendirilmelidir.

Kitabın okuyucu ile buluşmasında yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Erkan Göksu'ya nezaketi ve ilgisi için teşekkür ederim.

Faydalı olması dileği ile...

Giresun / 12.06.2021

Doç. Dr. Yaşar ŞİMŞEK

GİRİŞ

İSLAMİYET'İN TÜRKLER ARASINDA YAYILMASI HAKKINDA BİRKAÇ SÖZ

Türklerin İslamiyet'e geçişi konusunda genel kabul, Karahanlı hükümdarı Satuk Buğra Han'ın İslamiyet'i resmi olarak kabul etmesi ve bununla birlikte Türklerden önemli bir kitlenin X. yüzyıl Orta Asya'sında İslamiyet'e hızlı bir geçiş yaptığı yönündedir. Buna göre İslamiyet, Orta Asya'da şehirli Türkler arasında hızla yayılmış ve Türkler inançlı bir Müslüman olarak İslam sancağını taşımaya başlamıştır. Türklerle Araplar ve dolayısıyla da Türklerle İslamiyet arasındaki ilk temaslar Hz. Ömer hatta Hz. Peygamber dönemine kadar götürülmektedir. Türklerin İslamiyet ile tanışması konusunda Zeki Velidi Togan şunları aktarmaktadır:

> Türkler arasında İslamiyet'in yayılması, VIII/X. yüzyıllarda, hiç zorlama olmaksızın fakat Şark halifeleri ordusuna gönüllü girişleri yoluyla olmuştur. Maveraünnehr'deki Budist Karlukların Talas ve Orta Sırderya havzası Argu ve Oğuzlarının Şaş ve İlak yöresinin Maniheist Türklerinin İslamiyet'e karşı tutumları hemen hemen tarafsız idi. Budizm Karluklar arasında birçok yüzyıllar onların aristokrat tabakası arasında yayılmıştı. Halk ise Hiüen-Tsang'ın zikrettiği gibi dinsiz yani Şamani kalmıştı. Muhammed ibn Haaf al-Kaşgarî'nin bize anlattığına göre İslam dinini ilk kabul edenler, aralarında Maniheizm'in hayli yaygın olduğu Şaş (Taşkent) Türkleri olmuştur. Bu Müslüman Türkler ve Fergana Türkleri, İslamiyet için kâfir Türkler denilen Hristiyan Türklere karşı savaştılar ki bu sonuncular Kereyitler, Yabaku [Nayman]lar ve bir kısım Çiğil Türkleri idi. Ahmed ibn İbrahim el-İstahri'ye göre onların ileri karakolu Fergana'nın Yedikent kâfir Türkleri idi. Halife el-Muktedir Şamani Oğuzların ordu komutanı Bubaşı ile sa-

mimi bir şekilde mektuplaşıyordu. Henüz gayr-i Müslim olan Yağma ve Çiğil Türklerinin başı Buğra Han, Şamanilere müttefik olarak 921 yılında Horasan'daki İranlı isyancılara karşı öldürücü bir darbe indirmiştir. Hatta Emevi halifesi Hişâm ibn Ebdülmelik, Belh'in Budist reisi Bermek kendisini Şam'da ziyaret ettiği vakit kendi eski dininde kalmasına müsaade etmiştir. Emevi ve Abbasi ordusunda hizmet gören Türk askerlerine kendi Şamani (putperest) âdetleri hatta İslamiyet'ten önceki kutsal kitaplarını muhafaza etme imtiyazları tanınmıştı. Nitekim ataları Budist Karluk asillerinden olan Afşin hadisesinde bunun bir örneğini görüyoruz. Emevi ve Abbasi ordularındaki Türkler, Hz. Peygamber'in kendilerini "Allah'ın ordusu" olarak üstünlüklerini tavsif eden hadislerini büyük bir zevkle benimsediler. Bunun meali şöyleydi: 'Benim doğuda Türk adını verdiğim bir ordum vardır'. Kâbil menşeli olan büyük fakih Ebû Hanife, Horasan ve Maveraünnehr 'in Türk ve İranlı sakinlerinin menfaatine bazı meşru hususları tespit etti. O Türk aristokrasisi arasında yaygın bazı yiyecek (at eti) ve içecekleri (kısrak sütü) helal ve mübah olarak ilan etti. Ebû Hanife'nin arkadaşları İmam Muhammed ve Yusuf da bir kimsenin Arapça bilmemesi hâlinde ibadet sırasında Kur'an'ı Farsça okumasını caiz gördü; Ebû Hanife, bir kimse Arapça bilse dahi ibadette Farsçaya müsaade etti.

Türklerden bazı boyların İslamiyet'le tanışması ve ardından Müslüman olmaları Togan'ın da belirttiği gibi oldukça erken dönemlerde vuku buldu. Ancak İslamiyet'in Türkler arasında yayılması hususunda bazı açıklamalar yapmak gerekiyor.

Milletler arasında siyasi, kültürel, dinî temasların olması tarih boyunca var olmuş ve var olacaktır. Buradaki asıl sorun X. yüzyıla geldiğimizde bütün Türk dünyasının birden bire İslamiyet'i kabul etmiş olduğu gibi bir intibaın uyanmasıdır. Din değiştirmek, bir toplumun sosyokültürel açıdan yaşayabileceği en büyük hadisedir. Bu büyük hadiseyi Japon Denizi'nden Avrupa'nın içlerine kadar yayılmış bir milleti merkeze alarak düşünmek gerekmektedir. Karahanlılar, XIII. yüzyılın başlarına kadar Türk-İslam devlet geleneğinin öncüsü durumundayken komşuları Uygurlar, Budizm ve Maniheizm temelinde yüksek bir medeniyet inşa etme başarısı göstermişti. Budist ve Maniheist Uygurlar, Müslüman Karahanlılar tara-

fından "kâfir" olarak adlandırılmakta ve kâfirin üzerine seferler düzenlenmekteydi:

Kimi içre oldurup
Ila suwın keçtimiz
Uygur tapa başlanıp
Mıŋlak ilin açtımız
Kelŋizleyü aktımız
Kendler üze çıktımız
Furhan ewin yıktımız
Burhan üze sıçtımız

Gemi içine oturup, Ila suyunu geçtik. Uygurlara yönelip Mıŋlak ilini fethettik. Sellercesine aktık. Kentler üstüne çıktık. Buda'nın evini yıktık. Putlar üstüne sıçtık. (Dîvânu Lugâti't-Türk'ten).

Benzer bir durum Selçuklu medeniyeti için de geçerliydi. Oğuzlar arasında İslamiyet yayılmaya başladıktan sonra, şehirli ve Müslüman Oğuzlar Türkmen adını aldılar. Bozkırda İslamiyet'i kabul etmeyen (ya da İslamiyet'i tanıma fırsatı dahi bulamayan) Oğuzlar ise Selçuklu Devleti'nde çoğu zaman bozgunculuk yaparak yaşamaya ve isyanlar çıkarmaya devam ettiler. 1071'den sonra Anadolu'ya geldiklerinde İslamiyet, Türkler arasında yayılmaya başlamış ve büyük kitleler bu dinin mensubu durumuna gelmişti. Fakat Anadolu'ya yerleşen Türkler arasında misyonerlik faaliyetleri hızlı sonuçlar vermiş ve büyük sayılabilecek gruplar Hristiyanlığı benimsemişti. Kafkasya, Karadeniz'in kuzeyi ve Doğu Avrupa'da yaşayan dağınık Kıpçak grupları arasında İslamiyet oldukça geç dönemlerde yayıldı. Kıpçaklardan önemli sayılabilecek uruk ve boylar Hristiyanlık dinini benimsediler. Bu gruplar arasında Macaristan'a yerleşenler zamanla doğal asimilasyon süreciyle birlikte tarih sahnesinden çekildi. Kafkaslarda yerleşik Kıpçaklar, Büyük Selçuklu Devleti ile Doğu Roma arasında sıkışıp kaldı ve Kırım, Ukrayna hatta bugünkü Litvanya'ya göç etti. Bu bölgede yerleşen Kıpçaklar, Hristiyanlığın Gregoryanlık mezhebinin katı birer savunucu-

su hâline geldi. Sibirya'ya ise İslamiyet hiç ulaşmadı. Türk dünyası coğrafyasının tamamını önümüze serdiğimizde, İslamiyet'in bütün Türkler arasında birden bire ve hızla yayıldığını söyleyemeyiz. Bozkırdaki Kırgızlar arasında bile İslamiyet, XVI. yüzyıldan itibaren yayılma alanı bulabildi. Mevzu bahis edilen konuda X. yüzyıl, 1071 gibi sembolik bir tarihtir. Nasıl 1071'den çok daha önce Türkler Anadolu'ya akınlar düzenleyip bölük bölük yerleşmeye başlamışlarsa İslamiyet ile de X. yüzyıldan önce tanışmışlardır. Fakat bu, ilk temaslar olup Türk dünyasının geneline yayılmadı.

İslamiyet, Türkler arasında -bugünkü sınırlarıyla- Özbekistan, Türkmenistan, Afganistan'ın kuzeyi ve İran'ın kuzeydoğusunu içine alan dar bir çemberde yayılmaya başladı. XI. yüzyıla kadar tâcir ve bürokrat olarak Türklerle iç içe yaşayan İran kökenli bir kavim bulunmaktaydı: Soğdlar. Eski dünyanın tamamına yayılan, askerlikle hiçbir işi olmayan ve bir devlet kurma başarısı gösteremeyen Soğdlar, Orta Asya'nın tamamına yayıldı. Ticaret ve bürokrasi onların hegemonyasındaydı. Bu kavim, Türk Kağanlığı'nın (M. 552-744) içinde bürokraside öyle mühim bir noktadaydı ki kağanlık yazıtlarından ilki (Bugut Yazıtı) onların diliyle yazıldı. Çin'den Roma'ya yapılan ticaret seferlerinde yalnızca baharat ve ipek değil kültür taşıyıcılığını da onlar üstlendi. Maniheizm ve Budizm'in Türkler arasında yayılmasında etkili oldular. Bu kavim İslamiyet ile Türklerden önce tanışmış ve Müslüman olmuştu. Ticaretlerini artık Sünni bir Müslüman olarak gerçekleştiren Soğdlar, Maniheist ve Budist inançları Uygurlar arasında yaydıkları gibi Fergana, Hocend, Semerkand ve Herat bölgelerinde İslamiyet'in Türkler arasında yayılışında etkin rol oynadılar. Harezm'de ise İslamiyet, bölgenin Selçukluların egemenliğine girmesinden çok önce yayılmıştı. Etnik açıdan çeşitlilik gösteren Harezm, bölgenin yerli halkı, İran kökenliler ve Türklerden oluşmaktaydı. Türkler Horasan'a yerleştikten sonra da karşılarında İranlıları buldular. Orta Asya, Harezm ve Horasan bölgesinde Türkler ile İran kökenliler hep bir arada yaşadı. Bunun sonucu olarak da sosyal ve kültürel olarak birbirlerini sürekli etkilediler. Farsça köklü geçmişiyle uzun yıllar boyunca İran, Orta Asya ve

Harezm'de edebiyat ve bürokrasi dili olarak tek geçer dil konumuna ulaştı. Etkileri günümüze dahi ulaşan Selçuklu medeniyetinde bürokrasi ve edebiyat dili olarak Türkçenin yüzüne dahi bakılmadı. Türklerle Farslar arasındaki yüzyıllara uzanan birliktelik hem İslamiyet'in Türkler arasında yayılmasını hem de Türkçe ilk Kur'an tercümelerinin Farsça tercümeler esas alınarak yapılmasını sağladı. İslam orduları içinde paralı asker olarak görev alan Türkleri dışarıda bırakırsak Türkler ve Araplar arasındaki temasların İslamiyet'in Türkler arasında yayılması hususunda etkisi oldukça azdır. İslamiyet'in Türkler arasında yayılmasında ve öğrenilmesinde başlıca âmil Fars kökenli kavimlerdir.

KUR'AN-I KERİM'İN TERCÜMESİ

Hazret-i Peygamber hayattayken Kur'an, vahiy katipleri tarafından sahifelere yazılmıştı. Bu sahifeler daha sonra Hz. Ebû Bekir'in hilafet döneminde toplanıp bir cilt hâline getirilmiştir. *Mushaf* adı verilen bu nüsha, Hz. Ebû Bekir'in vefatından sonra Hz. Ömer'in nezdinde kalmış, onun vefatından sonra da kızı Hafsa'da durmuştu. Hz. Osman'ın halifeliği zamanında Zeyd bin Sâbit'in başkanlığında kurulan istinsah heyeti, bu nüshadan yedi tane daha kopya ederek bunları mühim İslam merkezlerine (Medine, Mekke, Kûfe, Basra, Şam, Yemen, Bahreyn) göndermiştir. Bunlara *Mesâhifi Emsâr* (büyük şehirlerin mushafları) adı verilir. Kur'an-ı Kerim'in ilk kopyaları bu yedi nüshadır. Dünya kütüphanelerinde muhafaza edilen Kur'an yazmaları arasında en eski tarihli iki nüsha, biri Topkapı Sarayı Müzesi diğeri de Türk ve İslam Eserleri Müzesi [TİEM] olmak üzere Türkiye'dir. TİEM'deki nüsha Hicri 30 yılına aittir ve eserde Hz. Osman'ın imzası bulunmaktadır.

Kur'an-ı Kerim'in Arapça olması, Arapça bilmeyen Müslüman ahali arasında onun anlaşılmasını güçleştirmiş ve Kur'an'ın tercüme meselesini ortaya çıkarmıştır. Ünlü İslam müfessirlerinin aktardığı bilgilere göre, Hz. Peygamber'den Kur'an'ın başka bir dile tercüme edilip edilemeyeceği sorulmuş; Hz. Peygamber bu durumu yasaklamamıştır. Bu vesile ile ilk defa, Hz. Peygamber döneminde kısa sureler sözlü olarak Farsçaya tercüme edilmiştir. Bu

husustaki münakaşalar şu rivayete dayanır: Taberî'nin aktardığı rivayete göre Müslümanlar Mekke'den iki kez göç etmek zorunda kalmıştır. Yapılan ilk göç, az sayıda Müslüman tarafından Habeş ülkesine (bugünkü Eritre, Cibuti ve Kuzey Etiyopya) doğrudur. Hz. Peygamber'in amcası Ebû Talip hayattayken Mekkeli müşrikler Hz. Peygamber'e ve ashaba zarar veremiyorlardı. Ebû Talip öldükten sonra Mekkelilerin zulmü katlanılamaz boyutlara ulaşmış, Hz. Peygamber ashabından bir gruba Habeş'e göç etmelerini söylemiştir. Az sayıda Müslüman Habeş ülkesinde Necaşi'ye sığınmış ve ondan yardım istemiştir. Müslamanların Habeş hükümdarı Necaşi ile İslamiyet hakkında mütalaa ettikleri, Necaşi'nin İslamiyet ve Hz. İsa hakkında Müslümanlara sorular yönelttiği, Müslümanların o vakte kadar nüzul olan ayetlerden Necaşi'ye okudukları ve tercüme ettikleri aktarılmaktadır. Bir diğer rivayet ise Selmân-ı Farisî'ye atfolunur. İranlılar Selmân-ı Farisî'den Fatiha suresini Farsçaya tercüme etmesini isterler. O da tercüme edip gönderir. İranlılar namazda bu tercümeyi okurlar. Bu durum Hz. Peygamber'e iletilmiş o da bunu menetmemiştir. Bu iki rivayete göre Kur'an-ı Kerim'den bazı ayetler ilk defa sözlü olarak tercüme edilmiştir. Hicretten sonraki bilgiler de rivayetlere dayanır. Hicretin ardından Hz. Peygamber; Bizans kralı Heraklius'a, İran kralı Kisra'ya, Mısır kralı Mukavkıs'a ve Habeş hükümdarı Necaşi'ye elçilerle birlikte İslam'a davet mektupları göndermiştir. Davet mektuplarında Besmele ile birlikte Âl-i İmrân, Nisâ, Tevbe, Haşr, Tâ-hâ ve Yâ-sin surelerinden bazı ayetler de yer almaktadır. Bu ayetlerin muhatapları tarafından dinlendiği ve anlamının merak edildiği için tercüme ettirildiği rivayet edilmektedir. Hz. Peygamber'in hayatı sırasında Kur'an'ın tercüme meselesi ile ilgili başka bir bilgiye sahip değiliz.

Kur'an-ı Kerim'in tamamının bir dile tercümesi ilk defa X. yüzyılda Sâmânî hükümdarı Mansûr b. Nûh döneminde olmuştur. Taberî tefsiri esas alınarak yapılan bu tercüme, Buhara, Belh, Bâbü'l-Hind, İspicab, Semerkand ve Fergana'dan getirilen Maveraünnehr âlimleri tarafından muhtasar şekilde yapılmıştır. Yani Kur'an-ı Kerim'in ilk tercümesi bir heyet tarafından devlet eliyle oluşturulmuştur. Taberî Tefsiri'nin giriş kısmında bu durum şöyle aktarılır:

Bu kitap, Muhammed ibn Cerir et-Taberî -*Tanrı'nın rahmeti üstüne olsun*- tarafından anlatılan büyük tefsirin Fars diline yapılan tam ve doğru tercümesidir. Bu kitabı Bağdat'tan getirdiler. Arapça yazılmış ve uzun referansları ihtiva eden kırk cilt idi. Onu muzaffer komutan ve melik Ebû Salih Mansûr ibn Nûh ibn Nasr ibn Ahmed ibn İsmail'e getirdiler –*Tanrı'nın rahmeti üstüne olsun*-. Sonra bu kitabı Arap dilinden okuyup anlamakta güçlükle karşılaşıldığından O, bunun Fars diline tercümesini arzu etti. Sonra da Maveraünnehr'in âlimlerini bir araya topladı ve onlardan bir hukuki beyanname (=fetva) istedi: 'Bu kitabı Fars diline çevirmemiz caiz olur mu?' Onlar dedi ki: 'Arapça bilmeyenlerin istifadesi için Kur'an tefsirini Farsça okuyup yazmak caiz olacaktır; çünkü Yüce Tanrı şöyle demiştir: *ve mâ erselnâ min resûlin illâ bi-lisâni kavmihi liyubeyyine lehum* "Biz hiçbir peygamberi kendi kavminin dilinden başkası ile göndermedik'. Sonra muzaffer hükümdar Ebû Salih, Maveraünnehr'in âlimlerinin getirilmesi emrini verdi. Buhara'dan Fakih Ebû Bekr ibn Ahmed ibn Hâmid ve Halil ibn Ahmed es-Sicistânî, Belh'den Ebû Cafer ibn Muhammed ibn Ali, Hindistan kapılarından Fakih el-Hasan ibn Ali Mandûs ve Ebû'l-Cehm Hâlid ibn Hânî el-Mutafakkih ve ayrıca Semerkand, İspicab ile Fergana'dan ve Maveraünnehr'in her şehrinden [başka âlimler]. Onların hepsi doğru yolun bu olduğunu kitabın tercümesini kabul ettiler. Sonra muzaffer melik ve kral Ebû Salih, toplanan âlimlere kitabı tercüme edebilmeleri için aralarından en bilgili ve âlim olanları seçmeyi emretti. Onlar uzun referansları atarak ve hikâyelerin metinlerini kısaltarak kitabı tercüme ettiler.

Bu ilk tercüme, İran'da Habib Yagma'î başkanlığında kurulan bir heyet tarafından yayınlanmıştır. Taberî'nin eseri Kur'an'ın tercümesiyle birlikte ayetlerin indirilme sebebine, sahabeden aktarılan rivayetlere, Hz. Peygamber döneminde yaşanan önemli olaylara detaylı olarak yer veren geniş çaplı bir eserdir. Bu eserde, Kur'an kavramlarına verilen karşılıklar bahsi geçen heyet tarafından kelime kelime Farsçaya tercüme edilmiş, her bir Arapça kelimeye bir Farsça karşılık verilmiş, böylece Kur'an-ı Kerim'in ilk tercümesi ortaya çıkmıştır. Farsça ilk tercümede, Arapça kelimelere en doğru Farsça karşılığın verilmesi hedeflenmiş olsa da tercümede bazı durumlarda Farsça karşılığın anlaşılamaz olması kaygısıyla kelime anlamı değil kastedilen anlamı verilmiştir. İlk Kur'an tercümesinin iki nüshasından biri Ayasofya'da diğeri Dresden'de korunmaktadır.

Farsçadan kelime kelime yapılan bu tercüme, daha sonra Kur'an'ın Türkçeye yapılan tercümelerine de örnek teşkil etmiş ve Türkçe ilk Kur'an tercümeleri Arapça metnin hemen altına satırarası yöntemle kelime kelime yapılmıştır. Bugünkü bilgilerimize göre, Türkçe en eski Kur'an tercümesi Rylands Nüshasıdır. Bu nüshada, Farsça ilk Kur'an tercümesi de yer almaktadır.

İlk tercümeyi hazırlayan heyette Semerkand, İspicab ile Fergana'dan âlimlerin bulunması Zeki Velidi Togan tarafından bu üyeler arasında İspicablı bir Argu Türkü'nün de bulunabileceği şeklinde yorumlanmıştır. Bu görüşten hareketle, Togan ilk Türkçe tercümenin Farsça tercüme ile birlikte yapılmış olduğunu düşünmüştür. Bu görüş, bugün için kanıtlanabilir olmaktan uzaktır. Emin olduğumuz tek husus, Türkçe tercümelerin Farsça tercüme model alınarak yapıldığı ve Farsça tercümeler ile Türkçe tercümeler arasında çeşitli açılardan benzerliklerin bulunduğudur.

TERCÜME ÇEŞİTLERİ

Türkçe ilk Kur'an tercümeleri, 3 yöntemle hazırlanmıştır:

1.Kelime kelime yapılan satırarası Kur'an tercümeleri / 2.Tefsirler / 3.Metin içi tercüme tekniği ile hazırlanmış tefsirler (Kelime kelime tercüme + tefsir).

Kur'an'ın ilk defa tercümesi Farsçaya satırarası yöntemle yapılmıştır. Arapça kelimelerin altına veya üstüne her kelimeye bir karşılık yazıldığı için bu yönteme satırarası (interlinear) veya satıraltı tercüme adı verilmektedir.

Satırarası Kur'an tercümelerinde Arapça bütün kavramlara bir karşılık verilmesi esastır ve tefsire yer verilmez. Bazı istisnai durumlarda Arapça kavrama karşılık gelen kelimeler için açıklama yazıldığı görülebilir. Cümle, özne + tümleç + yüklem sıralamasında dizilmez, Arapça söz dizimi esas alınır. Tamlamalarda tamlayan tamlanandan sonra gelebilir ve çokluk bildiren sayılardan sonra gelen isimler çokluk eki alabilir. Kelime kelime tercüme yapıldığı için, tercümeyi Arapçasıyla karşılaştırmadan anlamak çok zordur.

Türkçe söz dizimi özellikleri görülmemesine rağmen İslami terimlerin Türkçe ile karşılanabildiğini; Türklerin İslam inancını hayatlarının bir parçası hâline getirme aşamasında Kur'an-ı Kerim'i nasıl anladıklarını göstermesi bakımından satırarası Kur'an tercümeleri Türk dili ve kültür tarihi çalışmaları için ehemmiyetli eserlerdir. Satırarası tercüme mantığını daha iyi anlamak için Fatiha suresinin tercümesine bakalım. Aşağıdaki tercüme, Türk dili tarihinde bilinen ilk Fatiha tercümesidir. (TİEM 73 Nüshası'ndan):

törütgenimiz bir ugan idi atı birle bagırsak kamug tınlıgka rûzî berigli mü'minleri yarlıkagan [Besmele Tercümesi] "Yaratanımız bir [olan] kadir Rabb'in adı ile, bütün canlılara şefkatli, nasibini veren; müminleri bağışlayan."

el-hamdu *şükr ü sipâs ögdi* "şükür ve övgü" / ***li'llâhi*** *Tanrıka* "Tanrı'ya" / ***rabbi'l-'âlemîn*** *ajunluglarnı egtülegen idi* "âlemlerin koruyup kollayan Rabbi" / ***er-rahmân*** *rûzî berigli* "rızk veren" / ***er-rahîm*** *yarlıkaglı* "bağışlayan" / ***mâlik*** *erklig* "sahibi" / ***yevmi'd-dîn*** *sakış yanut küninin* "hesap gününün" / ***iyyâke na'budu*** *seni birlep sana tapınur miz* "seni bir kabul edip sana ibadet ederiz" / ***ve*** *yana* "ve" / ***iyyâke nestaîn*** *sendin ök yârî tilenür miz* "sadece senden yardım isteriz" / ***ihdina*** *yolçılagıl bizni* "bizi yola sok" / ***es-sırâte'l-mustakîm*** *köni yolka* "doğru yola" / ***sırâtellezîne*** *anlarnın yolına kim* "onların yoluna ki" /***en'amte*** *minnet kıldın* "nimet verdin" / ***'aleyhim*** *anlarnın üze* "onlara" / ***gayri*** *ermes* "değil" / ***el-magdûbi*** *öfke yanmas* "gazaba uğratılmaz" / ***'aleyhim*** *anlar üze* "onlara" / ***ve lâ*** *takı yana* "ve" / ***ed-dâllîn*** *yoldın azmış* "yoldan çıkmış"

Anadolu sahasına ait bir tercümeden İhlas suresi tercümesi (Topkapı Nüshası):

kul *eyt* "de, söyle" / ***hu*** *ol* "o" / ***e'llâhi*** *Tanrı* / ***ahad*** *birdür* "birdir" / ***Allâhu's-samed*** *hâcet olunur serverdür* "isteğin bildirildiği liderdir" "Allah samettir." / ***lem yelid*** *togmadı* "doğmadı" / ***ve*** *dahı* "ve" /***lem yûled*** *togurunılmadı* "doğurulmadı" / ***ve*** *dahı* "ve" / ***lem yekun*** *olmadı* / ***lehu*** *anun* "onun" / ***kufuvan*** *bendeşi* "benzeri" / ***ahad*** kimse

Arapça her kelimeye bir Türkçe karşılık verildiği için satırarası tercümelerde Türkçenin Kur'an kavramları-

nı karşılamadaki yeterliğini görmek ve İslami terimlerin Türkçe karşılıklarını takip etmek oldukça kolaylaşmaktadır. Bu sebeple satırarası tercümeler, sözlükçülük çalışmaları için eşsiz eserlerdir.

Satırarası tercümeler, tarihî Türk dili alanında başlangıcından XVI. yüzyılın sonuna kadar görülür. İstinsah tarihleri oldukça geç bazı yazmalar dışarıda bırakılırsa, Kur'an'ın tercüme meselesinde satırarası yöntem XVI. yüzyıldan sonra terk edilir. Bunun başlıca sebebi, satırarası tercümelerin ilkel yöntemle hazırlanmış, ihtiyacı tam olarak karşılamayan eserler olmasıdır. Kur'an kavramlarının tamamının kelime anlamları bilinse dahi halk ister istemez anlama nâil olamamakta ve izah beklemektedir. İzah ihtiyacı ise ancak tefsirler ile giderilebilir. Mesela mukataât-ı süver adı verilen *elif, lâm, mim, yâ, sin, nun, hâ* gibi harflerin anlamını satırarası tercümeler yoluyla anlamak mümkün değildir. Bu harfler, ancak tefsir edilerek açıklanabilir.

Satırarası tercümelerde müelliflerin veya müstensihlerin isimleri çoğu zaman geçmez. Bunun iki sebebi vardır. Biri, yapılan işin sadece Allah'ın rızasını kazanmak için yapılması düşüncesiyle ismin bilerek gizli tutulması; ikincisi ise pek çok nüshanın kopya (çoğaltma) olmasıdır.

Dünya tarihinde tefsir ilk defa Hz. Muhammet tarafından Kur'an ayetlerinin daha iyi anlaşılması için sözlü olarak yapılmıştır. Hz. Muhammet'in vefatının ardından tefsirler, sahabe ve tâbiîn döneminde sözlü olarak yapılmıştır. Bu sözlü tefsir geleneği bir terim olarak "te'vil" kelimesiyle açıklanır. Tefsir esas itibarıyla ayetin indirilme sebebini ve ayette geçen kelimeleri açıklamak; te'vil ise kelimelerin gizli anlamına ulaşma işidir. Kesinlik taşımadığı için ilk müfessirler tefsir kelimesini değil te'vil kelimesini kullanmayı daha uygun görmüşlerdir.

Sahabe döneminde yapılan tefsirler, kişiden kişiye nesilden nesile aktarma yoluyla "rivayet tefsiri" geleneğini doğurmuştur. Rivayet tefsirleri, ayetlerin nüzul sebeplerini Hz. Peygamber'in hayatı sırasında gelişen olayları aktarma yoluyla anlatan eserler oldukları için İslam dünyasında çok sevilmiş ve çok okunmuşlardır. Türk dili tarihinde de Kur'an'ın tercüme meselesinde rivayet tef-

sirlerinden çokça yararlanılmıştır. Türkçe Kur'an tefsirlerinde rivayetlerin ana kaynağı Taberî'nin *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mülûk* adlı eseridir.

İkinci tefsir yöntemi dirayet (rey) tefsirleridir. Bu çeşit tefsirlerde Kur'an'daki kelimelerin en doğru biçimde açıklanması ve böylece anlamın kavranması esastır. Bu alanda yazılmış en meşhur iki eser, Zemahşeri'nin *Keşşâf*'ı ile Kadı Beyzavî'nin *Envâru't-Tenzîl*'idir. Dirayet tefsirleri, anlaşılması daha güç, rivayet tefsirlerine göre ilmî metotların ve etimolojik açıklamaların daha yoğun olduğu eserlerdir. Doğrudan halka hitap etmezler. Medreselerde ders kitabı olarak okutulmalarına rağmen tarihî Türk dili alanında bu tipten tercümeler görülmez.

Türkçe ilk tercümeler satırarası yöntemle yapılırken satırarası tercümelere -bazı durumlarda- *ya'ni* ile başlayan kısa (çoğunlukla bir iki kelime) ama oldukça açıklayıcı ifadeler eklenmiştir. Satırarası tercümelerin içine yerleştirilmiş bu kısa açıklamalar, kelime kelime karşılığın yetmediği durumlarda yapılan tefsirlerdir. Mesela, Nahl suresinin 102. ayetinde *rûhu'l-kuds* kelimesi *Cebrail* olarak tefsir edilir ve tercüme de böyle yapılır. *Rûhu'l-kuds*'un Rylands Nüshası'ndaki karşılığı *arıg cân*'dır. *Arıg cân* "temiz ruh" kelimesi ile Cebrail'in kastediliği *ya'ni Cibril* ifadesinin eklenmesiyle açıklanmıştır. Ayetlerde çoğu zaman muhatap belirtilmez, sadece *kâle* "dedi" ifadesi kullanılır. Ayetlerdeki muhatap ancak tefsir yoluyla anlaşılabilir. Satırarası tercümelerde muhatabın anlaşılması *ya'ni fir'avn, ya'ni Ken'ân* gibi ifadelerin eklenmesiyle sağlanır.

Tercümeyi bir kelime ile yapmak yerine birden fazla kelime ile karşılık verilerek anlaşılırlığın artırılması amaçlanmış olmalıdır. İşte bu kısa açıklamalar, Türk dili tarihindeki ilk tefsirlerdir.

Karahanlı ve Harezm Türkçesiyle (XI-XIV. yüzyıllar arası Doğu Türkçesi) yazılan eserler arasında yalnızca iki tefsir günümüze ulaşmıştır. Bu iki eser, yarı telif eser niteliğindedir.

İlk tefsir tercümelerini, günümüz çevirileri gibi düşünemeyiz. İlk tercümeler, tercümeyi yapan şahsın çoğu kez metne müdahale ettiği, yerine göre kendisinin ekleme veya

kısaltmalar yaptığı eserlerdir. Türkçe ilk Kur'an tefsirleri ne tam olarak özgün eserlerdir ne de bir eserin birebir çevirisidir. Bu sebeple yarı telif eser niteliği taşırlar.

Tefsir tercümeleri, Kur'an'ın kelime kelime yapılan tercümelerinden farklı olarak tercüme edilen dilin söz dizimi özelliklerine daha sadık kalınarak yapılmış tercümelerdir. Bu tercümelerde, Kur'an-ı Kerim'in daha iyi anlaşılabilmesi için ayetlerin uzun uzun izahlarına ve ayetlerle ilgili bilgi, hikâye vs. yer verilir.

Türkçe ilk Kur'an tefsirleri, üç yöntemle tercüme edilmiştir. Birinci usule göre öncelikle ayetin veya surenin nüzûl sebebi ve hikâyesine, bu ayeti/sureyi okumakla elde edilecek kazançlara ve sair bilgilere yer verilir. Daha sonra ayet veya surenin tamamı yazılır ve tercüme edilir. Açıklamalar ve detaylar tercümeden sonra gelir.

İkinci yönteme göre, tefsir satırarası kelime kelime tercümelerde görüldüğü gibi metnin arasına yapılır. İkinci teknik yaygın olmamakla birlikte birinci çeşit tercümelerden sadece yöntem olarak ayrılır.

Üçüncü yöntem için *metin içi tercüme tekniği* diyebiliriz. Bu yöntemle oluşturulan tercümelerde ayetin başlangıç ve bitişleri gözetilmez. Arapça kelimelerin anlamı ilgili kelimeden hemen sonra muhakkak verilir, fakat bazen satırarası Kur'an tercümelerinde olduğu gibi kelime kelime tercüme yapılırken bazen de bir kelime için birkaç varak tefsir yazıldığı görülür. Açıklamalar bittikten sonra ayetle ilgili rivayetler ve genellikle peygamber kıssalarından bölümler aktarılır.

Metin içi tercüme tekniği, esas itibarıyla satırarası tercüme yöntemiyle tefsir yönteminin bir karması gibidir. Bu sebeple ayrı bir kolda değerlendirmek gerekmektedir. Bazen kelime kelime tercüme, bazen de uzun açıklamalara yer verilen bu tercüme tekniği ile yapılmış eserlerin ilk örneğine Anadolu sahasında rastlanır. Bu çeşit tefsirlerde ileride görüleceği üzere diğer tefsirlerde de olduğu gibi sure hakkında bazı malumat verilir, daha sonra tercümeye geçilir.

Meal, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın tanımına göre, "birşeyin özü, hülâsası, varacağı sonuç demektir. Kur'an-ı Ke-

rim'in hiçbir dile tam bir çevirisi yapılamayacağı için onun çevirilerine meal denmektedir. Yani meal, Kur'an nazmının eksiksiz bir aktarılışı değil sonuç itibariyle mütercimin Kur'an nazmından anladığı şeydir."

Türk tarihinde ilk mealler, Cumhuriyet'in ilk yıllarında yaptırılmıştır. Mealler, Kur'an'da geçen kelimeleri açıklamazlar, sadece ayetleri tercüme etmekle yetinirler. Bu sebeple Kur'an kavramlarındaki pek çok anlamı göz ardı etmek mecburiyetinde bırakırlar. Kur'an'ın tefsir edilmeden tam olarak anlaşılamayacağı düşüncesi, bugünkü manada meallerin yazılmasını engellemiştir. Meallerin ortaya çıkmasında devlet erkinin isteği de önemlidir. Türk tarihinde mealler, Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkçe Kur'an tartışmalarıyla ortaya çıkmıştır. Tefsir kitapları, geniş manada meal de oldukları için tarihte meal ihtiyacı doğmamıştır. Bu sebeplerle eski Türk tarihinde meal kitapları yoktur. Bugünkü manada meal kavramı, en fazla 100 yıllık bir olgudur.

TÜRKÇE İLK KUR'AN TERCÜMELERİ

Türklerin İslamiyet ile tanışması Hz. Ömer dönemine kadar uzansa da kitleler hâlinde ilk geçişler Karahanlılar döneminde olmuştur. Yeni bir dinî muhite giren Türkler, bu dinin gerekliliklerini yerine getirebilmek için Kur'an-ı Kerim'in tercümesine ihtiyaç duymuşlardır. Türkçe ilk Kur'an tercümeleri, satırarası yöntem esas alınarak Karahanlı Türkçesi ile yapılmıştır. Bu yöntem Anadolu sahasında bir süre devam ettirilmiş; daha sonra kısa surelerin tefsirleri ve Kur'an'ın tamamını kapsayan tefsirler ortaya çıkmıştır. Kur'an'ın tamamını kapsayan tefsirlerin çok büyük bir bölümü ünlü müfessirlerin Arapça veya Farsça olarak yazdıkları eserlerin tercümesidir.

Türkçe ilk Kur'an tercümesinin ne zaman ve kim tarafından yapıldığı/yaptırıldığı bilinmemektedir. Zeki Velidi Togan, Şinasi Tekin ve Aysu Ata gibi araştırıcılar, Türkçe ilk tercümenin Farsça tercüme ile aynı veya yakın bir zamanda yapılmış olduğu kanaatindedir. Bu görüş, Mansûr bin Nûh döneminde Farsça ilk tercümenin hazırlanması için Türkistan'dan gelen elçiler arasında İspicablı bir Argu

Türkü'nün de bulunmuş olmasına dayanmaktadır. Bugünkü bilgilerimize göre bu bir varsayımdan öteye geçememektedir. Ancak Türkçe ilk Kur'an tercümesinin Farsça tercüme kadar eski olduğu, bu tercümelerde Farsça ilk tercümenin yer almasından ve eserin dilinin Kutadgu Bilig ile yüksek oranda benzeşmesinden anlaşılmaktadır.

Türkler, Karahanlılar döneminde (840-1212) İslamiyet'e hızlı bir geçiş yapmış olmalarına rağmen Karahanlılar döneminde yapıldığından emin olduğumuz Türkçe bir Kur'an tercümesi bugüne ulaşmamıştır. Elimize ulaşan nüshalar istinsah tarihleri açısından değerlendirildiğinde çok daha geç bir döneme ait oldukları anlaşılmaktadır. Karahanlı Türkçesi ile yapılan iki tercüme günümüze ulaşmıştır. Bunlar literatürde bulundukları kütüphanelere istinaden Rylands ve TİEM 73 nüshaları olarak adlandırılırlar. Bunlardan Rylands Nüshası'nın istinsah tarihi bulunmamaktadır. Diğer nüsha ise 1333/1334 yılında istinsah edilmiştir. Bu durum Karahanlılar döneminde bir Kur'an tercümesinin yapılmadığı şeklinde yorumlanmamalıdır. Zira bu iki eserin ortak bir nüshaya dayandığı kabul edilmektedir.

Görsel 1: Rylands Nüshası
(Türkçe En Eski Kur'an Tercümesi)

TİEM 73 Nüshası, uzun yıllar Kur'an'ın Türkçeye yapılan ilk tercümesi olarak anılmış, hatta tercümenin dili bazı araştırmacılar tarafından "Uygurca" olarak belirtilmiştir. Bu yanlış bugün dahi bazı önemli eserde (mesela Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hazırladığı mealde) devam etmektedir. Eski Uygur döneminden Kur'an ile alakalı herhangi bir eser bugüne ulaşmamıştır. Dili Uygurca olarak nitelendirilen eser, Eski Uygurcanın devamı niteliğindeki Karahanlı Türkçesiyleyazılmıştır.

Zeki Velidi Togan, *Kur'an ve Türkler* adlı çalışmasında ve konuyla alakalı yazdığı makalelerde Farsça ilk tercümeyi hazırlayan heyetin içinde İspicablı bir Argu Türkü'nün bulunduğunu söyleyerek Türkçe ilk Kur'an tercümesinin Ry-

lands Nüshası olduğunu belirtmektedir. Türkçe ilk Kur'an tercümesinin Rylands Nüshası olduğunu savunan Türkologlardan biri de Ş. Tekin olmuştur. Tekin, "Eski Türk Yazı Dillerinin Özellikleri Üzerinde Düşünceler ve Bunların Teşekkülü ile Türk Siyasi Birlikleri Arasındaki İlişkiler" adlı makalesinde Rylands Nüshası'nın Mansûr b. Nûh döneminde (X. yüzyılın son çeyreği) yapılan Farsça tercümeyi de ihtiva etmesini dikkate alarak bu nüshanın Türkçe ilk Kur'an tercümesi olduğunu ve Rylands Nüshası'ndaki Türkçe tercümenin X. yüzyılın son çeyreğinde yapıldığını söylemektedir. Ata da "Karahanlı Türkçesinin İlk Eseri" ve "İlk Türkçe Kur'an Tercümesi" adlı çalışmalarında Kur'an'ın Türkçeye yapılan ilk tercümesinin Rylands Nüshası olduğunu belirtmektedir. Hatta Ata'ya göre Rylands Nüshası Kur'an tercümesi, Karahanlı Türkçesinin ilk eseridir.

Görsel 2: TİEM 73 Nüshası

Dil malzemesi değerlendirildiğinde Rylands Nüshası'nın TİEM 73 Nüshası'ndan daha eski olduğu sonucu ortaya çıkar. Bu sebeple, bugün için, günümüze ulaşan en eski Türkçe Kur'an tercümesi Rylands Nüshasıdır.

Türklerle İran kökenli kavimler arasındaki ilişkinin tarihi Arap-Türk ilişkilerinden çok daha eskilere gitmektedir. Soğdlar, İran kökenli bir halk olup Türklerle uzun yıllar boyunca aynı coğrafyada iç içe yaşamıştır. Kök Türk döneminden dahi önce başlayan dil, din ve kültür alışverişi Soğdların Türkler arasında çoğu zaman bürokrat, devlet adamı ya da tercüman olarak yer almasının da önünü açmıştır. Bu ilişkinin temelleri Soğdların Maniheizm'in Türkistan'daki misyonerliğini yapmış olmaları, Maniheizm'i Türkler arasında yaymış olmaları ile de doğrudan alakalıdır. III. yüzyılda Mani tarafından eski İran'da kurulan bu din, Türkistan'a, Hindistan'a hatta Avrupa'ya Soğdların misyonerlik faaliyetleri ile ulaşmıştı.

Orta Farsça olarak adlandırılan Soğdca döneminden sonra Türkçe ve İranî diller arasındaki ilişki İslamiyet'in yükselişi ile farklı bir boyut kazanmıştır. Artık Türkler, Müslüman olan Farslarla ilişkilerini ticaretin ötesine götürmeye; bu ilişki neticesinde ve Orta Asya'da yayılmaya başlayan yeni dinin etkisi ile dinî terimler değişmeye başlamış, dinî terimlerde görülen değişimden başka, dinin algılanması ve uygulanması bakımından Fars kültürü Türk dinî muhitine ve Türk diline tesir etmiştir. Bu tesirin tek taraflı olmadığı da aşikardır. Kâşgarlının Balasagunluların Tıraz (Talas) ve Beyza şehirleri halkının Soğdca ve Türkçe kullandıklarını, Balasagun'a varıncaya kadar İspicab halkının dilinin çapraşık olduğunu belirtmesinden bölgede yaşayan Soğdların en azından bir bölümünün zamanla Türkleştiğini anlıyoruz.

Türkistan'da yaşayan Türklerin Müslüman olmaya başlamasıyla Arap fütuhatı hızlanmıştır. İran'ın ve Türkistan'ın gezgin halkı Soğdlar, ticaretlerini artık inançlı birer Müslüman olarak gerçekleştirirken uzun yıllardır yaptıkları kültür taşıyıcılığını bu defa İslam adına yapmaya başlamıştılar. Türkler, İslamiyet'i öğrenme aşamasındayken kendilerine Araplardan daha yakın gördükleri, uzun yıllar

aynı coğrafyayı paylaştıkları bu halktan yoğun bir şekilde etkilenmiş; Kur'an'ı anlama, öğrenme ve hayatlarının bir parçası hâline getirme aşamasında Fars dinî çevreleri Türk dinî muhitini etkilemiştir.

Türkçe tercümeler arasında Rylands, Özbekistan, Meşhed 2229 No. ve British Library nüshalarında Farsça tercümeler de bulunmaktadır. Arapça-Farsça-Türkçe tercüme ilişkileri ne yazık ki yeterince araştırılmamıştır, fakat bazı ipuçları Türkçe tercümelerle Farsça tercümeler arasında doğrudan bir bağlantı olduğunu ortaya koymaya yetmektedir. Mesela, Meryem suresinin 23. ayeti Rylands Nüshası'nda şu şekilde tercüme edilmiştir:

Ey kâşkî men ölsem munda burun, bolsam hayz çöpreki, unutılmış "Ey, keşke ben bundan önce ölsem; unutulmuş, aybaşı paçavrası [gibi önemsiz, kenara atılmış] olsam."

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın tercümesi: "Keşke bundan önce ölseydim de unutulup gitmiş olsaydım!"

Tercümeyi Diyanet İşleri Başkanlığı'nın tercümesiyle karşılaştırdığımızda Rylands Nüshası'nda bir kelime açıklama gerektiriyor: *hayz çöpreki.* Anlamı 'aybaşı paçavrası' demek olan bu kelimenin tercümede neden yer aldığını tespit edebilmemiz için Arapça metinde geçen tüm kelimelere detaylı olarak bakacağız:

1.fe böylece, sonra / 2.ecâe-hâ: onu mecbur etti / 3.elmehâzû: doğum sancısı / 4.ilâ cizı'n-nahleti:hurma ağacının gövdesine / 5.kâle: dedi (o) / 6.yâ leyte-nî: keşke (ben) olsaydım / 7.mittu: öldü(m) / 8.kable: önce / 9.hazâ: bu / 10.ve kuntu: ve (ben) oldum / 11.nesyen: unutularak / 12.mensiyyen: unutulan / 13.nesyen mensiyyen : tamamen unutulmuş

Görüleceği üzere Ar. *nesy* "unutulmak" sözcüğünün karşılığı olarak verilen *hayz çöpreki* "aybaşı paçavrası" kelimesinin Kur'an'da geçen herhangi bir kelimeyle doğrudan alakası yoktur. Ancak, *nesy* sözcüğünün Farsça karşılığı olarak metinde *rugûy-i hayz* şeklinde bir tamlama kullanılmıştır. *rogû, rigû* Farsça bir kelime olup "yıpranmış giysi" anlamındadır. *hayz* ise Arapçadır ve "regl, adet görme, aybaşı hâli" olarak anlamlandırılır. Sonuç olarak, Ar. *nesy* sözcüğü -belki de kuvvetli bir anlatım için- Farsçaya

rugûy-i hayz şeklinde çevrilmiştir. Metnin Türkçeye tercümesinde ise açıkça bahsi geçen tamlamanın çevirisi söz konusudur. Yani kaynak olarak Arapça metin değil Farsça metin esas alınmıştır. Elbette konuyu tek bir örnekle değerlendirmek yeterli olmayacaktır. Fakat bu kitabın hacmi ölçüsünde kısaca şunlar söylenebilir:

1. Yukarıda değindiğimiz konunun farklı nüshalarda onlarca örneği vardır.

2. Rylands ve British Library Nüshalarında Farsça tercüme ile Türkçe tercüme birbirine çeşitli açılardan benzerdir.

3. Elimizdeki Kur'an tercümeleri arasında Arapçadan değil Farsçadan tercüme edildiği kesin olarak bilinen nüshalar bulunmaktadır.

4. İslamiyet'in Türkler arasında kabulü ve yayılması hususunda Araplardan çok İran kültür muhiti etkili olmuştur.

5. Orta Asya'da Türkler ve Farslar tarih boyunca yan yana yaşamış aynı kültür ve medeniyet havuzunun iki önemli unsurudur. Bu sebeple, tercümelerde benzerliklerin görülmesi doğal karşılanmalıdır.

Böyle örnekler bize Kur'an'ın Türkçeye tercüme meselesinde Farsçanın en az Arapça kadar önemli olduğunu göstermektedir. Geçmişi çok eskilere dayanan Soğd/Fars-Türk ilişkileri Kur'an'ın tercüme meselesinde etkisini göstermiş, Farsça tercüme Kur'an'ın Türkçeye tercümesinde model olmuştur. Buradaki model ile sadece çevirinin nasıl yapılacağını değil, çevirinin bizzat kendisini de kastediyoruz. Yukarıda gösterildiği gibi pek çok yerde tercüme, Arapçadan değil Farsçadan yapılmıştır. Bu önemli bir husustur. Zira bu durum tercümeyi yapan kişinin Arapça ve Türkçe bilen İran kökenli biri olabileceğini düşündürmektedir.

Moğol fütuhatından sonra Harezm Türkçesi ile yapılmış hem satırarası tercümeler hem de önemli iki tefsir günümüze ulaşmıştır. Bu eserler literatürde Hekimoğlu, Özbekistan, Meşhed Nüshaları (293 No., 1007 No., 2229 No.) ve Anonim Tefsir olarak adlandırılırlar.

Çağatay Türkçesiyle yazılmış eserler arasında önemli tefsirler günümüze ulaşmıştır. Bu tefsirler, Farsça aslından XVI. yüzyılda tercüme edilmiştir.

Anadolu sahasında satırarası yöntemle yapılmış tarihi bilinen en eski tercüme 1401 tarihli Bursa Nüshasıdır. Fakat 1401 tarihinden öncesine ait olduğu dil özellikleri itibariyle belli olan sure tefsirleri ve tercüme tefsirler de bulunmaktadır. Anadolu sahasında yapılan satırarası tercümeli nüshaların çok büyük bir bölümü, Muhammed bin Hamza tarafından yapılan tercümenin kopya (çoğaltma/istinsah) nüshasıdır.

Kur'an'ın Anadolu sahasında yapılan tercümeleri arasında dil özellikleri itibariyle en eski nüsha British Library'de OR 9515'te korunan nüshadır. Bu nüsha da Rylands Nüshası gibi Farsça tercüme ihtiva etmektedir. Muhtemelen XIV. yüzyılın ilk yarısında istinsah edilmiştir.

Anadolu'daki ilk Türkçe tefsirler genellikle kısa sureler için hazırlanmıştır. Bunlar çoğunlukla rivayet tefsiridir. Beylikler döneminde Türk beylerinin Türkçe yazmayı teşvik etmesi ve desteği ile vücuda getirilmiştir. Kırım sahasından günümüze de bir tefsir ulaşmıştır. Tefsirin yazma nüshası, Ankara'da muhafaza edilmektedir. Memlûk sahasında yazılan eserler, genellikle sözlük ve gramerlerden oluşmaktadır. Bu sahada yazılan az sayıda dinî içerikli eser mevcuttur. Fakat bu eserler arasında bir Kur'an tercümesi bulunmamaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

SATIRARASI TERCÜMELER

Doğu Türkçesi ile Yapılmış Tercümeler

Rylands Nüshası

Manchester, Rylands Kitaplığı Arapça Yazmalar bölümünde 25-38 numara ile kayıtlı olan nüsha satırarası kelime kelime tercümelerden biridir. Türkçe tercümenin yanında, Mansûr b. Nûh döneminde yapılan Farsça tercümeyi de içermesi bakımından diğer satırarası Kur'an tercümelerinden ayrılan bu eser, Türk dili tarihinin en mühim eserlerinden biridir. Yazıldığı tarih bilinmese de dil özelliklerinden hareketle günümüze ulaşan en eski Türkçe Kur'an tercümesinin bu nüsha olduğu söylenebilir. Yalnız ne yazık ki eksik bir nüshadır. Âl-i İmrân, Nisâ, Mâ'ide, A'râf, Enfâl, Tevbe, Yûsuf, Ra'd, İbrâhim, Hicr, Nahl, Kehf, Meryem, Tâ-hâ, Neml, Kasas, Ankebût, Ahzâb, Sebe', Fâtır, Yâ-sin, Saffât, Sâd, Zümer, Mü'min, Fussilet, Şûrâ, Zuhruf, Duhân, Câsiye, Ahkâf, Muhammed, Feth, Hucûrât, Kâf, Zâriyât, Mücâdile, Haşr, Mümtehine, Saf, Cum'a, Münâfikûn, Tegâbün, Talâk, Tahrim surelerinin bazı ayetlerini içerir. Eser, Aysu Ata tarafından yayınlanmıştır.

Meryem suresi tercümesinden (1-10):

başladım Tanrı atı birle üküş rahmetlig ulaşu yarlıkagan "Tanrı adı ile [söze] başladım, çok rahmetli ve bagışlayıcı" [Besmele Tercümesi]

bu huruflar hakkı "Bu, harfler hakkı" [hurûf-ı mukattaadan kef-he-yâ-ayn-sad harflerinin açıklaması]

idiŋniŋ rahmetini yâd kılmakı kulı Zekeriyyaka "Bu, rabbinin kulu olan Zekeriya'ya rahmetinin anılmasıdır"

ançada ündedi idisini ündemek örtügli "Rabbini gizli bir sesle şöyle çağırmıştı"

aydı İdim, men, süst boldı süŋük mendin yandı baş ürüŋlüki bolmadım seni okımakda ey idim bed-baht "Söyledi: Rabbim, ben, şüphesiz kemiklerim gevşedi. Saçım sakalım ağardı. Sana dua etmekte bed-baht olmadım"

men korkar men yaguklarımdın mende kidin erür uragutum kısır bergil maŋa seniŋ dergahıŋdın bir edgü ogul "Ben, benden sonraki yakınlarımdan korkuyorum. Karım kısır. Bana senin dergahından iyi bir oğul ver"

mîrâs alsu méndin hem mîrâs alsu Ya'kûb bodnındın hem ewürgil anı ey idim taplanmış "Bana ve Yakub halkına varis olacak bir çocuk bağışla ve onu hoşnutluğuna ulaşmış bir kimse kıl!"

ey Zekeriyyâ müjde bérür men saŋa ogul birle kim anıŋ atı Yahyâ turur kılmadımız aŋar anda aşnu iş "Ey Zekeriyya! Biz sana Yahya adlı bir oğul müjdeliyoruz. Daha önce onun adını kimseye vermedik."

aydı idim kayda bolur maŋa ogul erür uragutum kısır bütünlükin tegdim uluglukdın karılıkka "Zekeriyya, 'Rabbim! Hanımım kısır ve ben de ihtiyarlığın son noktasına ulaşmış iken benim nasıl çocuğum olur?' dedi.

aydı mundaguk aydı seniŋ idiŋ ol meniŋ üze âsân turur bütünlükin törüttüm seni anda burun kim ermediŋ nerse "Dedi ki: 'Evet, öyle. (Ancak) Rabbin diyor ki': 'Bu bana göre kolaydır. Nitekim daha önce, hiçbir şey değil iken seni de yarattım.'"

aydı ey idim kılgıl maŋar nişân aydı seniŋ nişânıŋ ol kim sözlemegeysen bodun birle üç tün tükel "Rabbim, öyleyse bana bir işaret ver' dedi. Allah da, 'Senin işaretin, sapasağlam olduğun hâlde insanlarla üç gece tamamen konuşamamandır' dedi."

TİEM 73 Nüshası

Sadece Kur'an tercümeleri arasında değil, bütün Türk dili tarihi alanının en mühimlerinden bu eser, Türk ve İs-

lam Eserleri Müzesi 73 numarada kayıtlıdır. Bu yüzden kısaca TİEM 73 Nüshası olarak da adlandırılır. İstinsah tarihi belli olan nadir satırarası Kur'an tercümelerindendir. Metnin sonundaki ketebe kaydına göre, nüshanın istinsahı Muhammed b. el-Hacc Devletşah eş-Şirazî isimli biri tarafından H. 734 = M. 1333/1334 yılında yapılmıştır. İstinsah tarihine göre tarihi bilinen en eski satırarası Türkçe Kur'an tercümesi bu nüshadır. 451 varak olan nüsha, her sayfada 9 satır Arapça metin altına Türkçe tercümelidir. Tam bir nüshadır. Eser üzerine Abdullah Kök ve Suat Ünlü tarafından iki doktora çalışması hazırlanmış; daha sonra eserin tamamı sekiz cilt olarak Suat Ünlü tarafından yayınlanmıştır.

A'raf suresi tercümesinden (1-10):

ol idi atı birle anda adın idi yok mihribân kim 'âsilerniŋ yazukların örter yarlıkagan "O Rabbin adı ile [söze başladım]. Ondan başka Rab yok. Şefkatlidir, asilerin günahlarını affeder; bağışlayıcıdır." [Besmele tercümesi]

and ol "Yemindir" [hurûf-ı mukattaadan elif-lam-mim-sad harfleri için yazılmıştır]

bu bir bitig indürüldi sana bolmasun köŋül içinde sezik andın korkıtmakın üçün anıŋ birle ögüt pend kertgünügliler "Bu, sana, [kendisiyle insanları] uyarman için ve mü'minlere öğüt olarak indirilmiş bir kitaptır. Gönül içinde şüphe olmasın."

udu barıŋlar aŋar kim indürüldi silerke idiŋizlerdin udu barmaŋlar anda adın iş erkligleri ya'ni dostlarka az turur ol kim pend tutar siler "Rabbinizden size indirilene uyun. Onu bırakıp başka dostlara uymayın. Ne kadar az öğüt alıyorsunuz."

neçe üküş eldin yok yodun kıldımız anı keldi aŋar esizlikimiz tünle birle azu anlar uduglılar erken "Nice memleketleri helak ettik. Onlara azabımız gece uykusuna dalmışken yahut gündüz istirahat hâlinde iken gelmişti."

ermedi okımakları ançada keldi anlarka katıglıkımız meger kim aymakları biz erdimiz küç kılıglılar "Azabımız kendilerine geldiğinde, 'Gerçekten biz zalimler olmuştuk' demekten başka söyleyecekleri kalmamıştı."

sorgay ok miz anlarka kim ıdıldı anlarka sorgay ok miz ıdılmış yalavaçlarka "Kendilerine peygamber gönderilenlere mutlaka soracağız. Peygamberlere de elbette soracağız."

keçmişni aygay ok miz anlar üze biligin ermedimiz örtüglüg boluglılar "Andolsun, onlara tam bir bilgi ile anlatacağız. Çünkü biz onlardan uzak değiliz."

tartmak ol kün içinde yaraşı ol kimnüŋ agır bolsa tartguları anlar tururlar anlar kurtuluglılar "O gün amellerin tartılması da haktır. Kimlerin sevabı ağır basarsa işte onlar kurtuluşa erenlerdir."

kimnüŋ yüŋül bolsa tartguları anlar tururlar ziyân kıldılar özlerine anıŋ kim erür biziŋ belgülerimiz birle küç kılur erdiler "Kimlerin sevabı hafif gelirse işte onlar ayetlerimize haksızlık etmiş olmaları sebebiyle kendilerini ziyana sokanlardır."

ornattımız ok silerni yer içinde kıldımız silerke anın içinde tirilgüler az turur ol kim şükr öter siler "Size yeryüzünde yerleştirdik. Sizin için orada geçim imkânları da yarattık. Ne kadar az şükrediyorsunuz!"

Özbekistan Nüshası

Özbekistan İlimler Akademisi Ebû Reyhan el-Birunî Şarksinaslık Enstitüsü'nde 2008 numarada kayıtlı bu nüsha, satırarası Farsça-Türkçe tercümelidir. 273 varaktan oluşan nüsha, ne yazık ki eksiktir. Sadece Bakara, Âl-i İmrân, Nisâ, En'âm ve Mâ'ide surelerinin bazı ayetlerinin tercümeleri vardır. Semenov, eserin XIII. yüzyıla ait olduğunu, dilinin Karahanlı-Kıpçak Türkçesi olduğunu belirtse de nerede ve kim tarafından yapıldığı bilinmeyen bu nüshanın Harezm Türkçesi özellikleri ağır basmaktadır. Eser, Gülden Sağol tarafından üzerinde doktora çalışması yapılan Hekimoğlu nüshası ile çok büyük oranda benzerdir. Nüshada yer alan Farsça tercüme, Türkçeye yapılan Kur'an tercümelerinin karşılaştırılması noktasında önemlidir, zira bu nüshada yer alan Farsça tercümenin ne diğer Farsça tercümeler ile (Türkçe tercümelerde yer alan) ne de nüshadaki Türkçe tercüme ile doğrudan bir bağlantısı vardır. Nüsha üzerine Emek Üşenmez doktora çalışması hazırlamıştır.

Nisâ suresi tercümesinden (37-42):

takı kulluk kılıŋ Taŋrıga takı ortak koşmaŋ aŋa nerseni takı ata anaga edgülik takı kayaşlık eyeleriŋe takı öksüzlerke takı dervişlerke takı yawukluk eyesi koŋşıga takı yırak koŋşıga takı yan-

dakı koldaşka takı yol erinje takı ol nerseke kim erklig boldı sag eliglerinjiz hakîkat üze Tanjrı söwmes ol kimerse kim boldı mütekebbir kıvangan "Allah'a ibadet edin ve ona hiçbir şeyi ortak koşmayın. Ana babaya, akrabaya, yetimlere, yoksullara, yakın komşuya, uzak komşuya, yanınızdaki arkadaşa, yolcuya, elinizin altındakilere iyilik edin. Şüphesiz Allah, kibirlenen ve övünen kimseleri sevmez."

anlar kim bahîllık kılurlar takı buyururlar kişilerke bahîllık birle takı örterler anı kim birdi anlarga Tanjrı fazlındın takı anuk kılduk kâfirlarga kın hor kılgan "Bunlar cimrilik eden, insanlara da cimriliği emreden ve Allah'ın lütfundan kendilerine verdiği nimeti gizleyen kimselerdir. Biz de o nankörlere alçaltıcı bir azap hazırlamışızdır."

takı anlar kim harc kılurlar mâllarını halklarnınj körmeki üçün takı bitmesler Tanjrıga takı kıyâmet künke takı kim bolsa iblis anja koldaş neme yawuz koldaş "Ve onlar, mallarını insanlara gösteriş için harcayan, Allah'a ve ahiret gününe de inanmayan kimselerdir. Şeytan kimin arkadaşı olursa, o ne kötü arkadaştır."

takı ne turur ol anlar üze eger bitseler Tanjrıga takı kıyâmet künke takı harc kılsalar ol nersedin kim rûzî kıldı anlarga Tanjrı takı erdi Tanjrı anlarnı bilgen "Bunlar, Allah'a ve ahiret gününe iman etselerdi ve Allah'ın verdiği rızıktan harcasalardı kendilerine ne zarar gelirdi? Allah, onları en iyi bilendir."

hakıkat üze Tanjrı küç kılmas zerre endâzesinçe takı eger bolsa edgülük kat kılgan anı takı birge katındın yanut ulug "Şüphesiz Allah zerre kadar zulüm etmez. Çok küçük bir iyilik de olsa onun sevabını kat kat arttırır ve kendi katından büyük bir mükâfat verir."

neteg ol vaktın kim kelse miz tegme bir ümmetdin tanuk birle takı kelse miz seninj birle bularnınj üze tanuk "Her ümmetten bir şahit getirdiğimiz ve seni de onların üzerine bir şahit yaptığımız zaman, bakalım onların hâli nice olacak!"

ol kün dost tutar anlar kim tandılar takı yazdılar yalawaçka kâşki tüz kılınsa anlarnınj birle yer takı örtmesler Tanjrını sözni "O kıyamet günü, Allah'ı inkâr edip Peygamber'e isyan edenler, yer yarılıp içine girmiş olmayı isterler ve Allah'tan hiçbir söz gizleyemezler."

Hekimoğlu Nüshası

Süleymaniye Kütüphanesi Hekimoğlu Ali Paşa Camii 2 numarada mahfuz Kur'an tercümesi Rebiülahir 764'te (=Ocak/Şubat 1363) istinsah edilmiştir. Metnin çeviri kısmı harekesiz olup yer yer hiç nokta kullanılmadığı da görülür. Her sayfada 18 satır (9 satır orijinal metin + 9 satır tercüme) vardır. Eser 583 varaktır. Tam bir nüshadır. Durak yerleri kırmızı mürekkeple işaretlenmiş olan nüshanın ilk sayfasında Fâtiha suresi, ikinci sayfasında da Bakara suresinin ilk üç ayeti ve besmelelerin çevirisi yer almaktadır. Bu iki sure dışındaki diğer surelerde her surenin başlangıcında yeşil ve kırmızı mürekkeple Arapça olarak surenin adı, Mekkî veya Medenî olduğu, ayet, kelime ve harf sayısı ile ayet sayılarındaki ihtilaf belirtildikten sonra, Hz. Muhammet'e göre bu sureyi okumanın mükâfatının ne olacağı türünden bilgiler bulunmaktadır. Bazen bu Arapça kısmın hemen altında, genellikle ise sayfanın kenarında kırmızı mürekkeple Farsça olarak adı geçen surenin okunmasıyla elde edilecek kazançlar belirtilmektedir. Nüshada satır arasında kelime kelime tercümeden başka -birkaç istisna dışında- ilave veya tefsir yoktur. Hekimoğlu, Özbekistan ve Meşhed'de bulunan tercümelerden 1007 No.lu nüshalar, aynı eserin farklı istinsahlarıdır. Bu nüshaların dili Harezm Türkçesidir. Nüsha üzerine Gülden Sağol, doktora tezi hazırlamıştır.

Mâide suresi tercümesinden (1-4):

başlayur men Taŋrı atı birle üküş rahmetlig rahmeti lâzım "Tanrı adı ile [söze] başlarım, çok rahmet sahibi, rahmeti gerekli" [Besmele tercümesi]

ay anlar kim bittiler, vefâ kılıŋ 'ahdlerge helâl kılındı tiweniŋ sıgırnıŋ koynıŋ keçiniŋ tört adaklıgı meger ol kim okunur siziŋ üze öŋin awnıŋ helâl kılganlarıdın takı siz harâmlar hakikat üze Taŋrı hükm kılur anı kim tileyür "Ey iman edenler! Akitlerinizi yerine getirin. İhramlı iken avlanmayı helâl saymamanız kaydıyla, okunacak (bildirilecek) olanlardan başka hayvanlar (deve, sığır, keçi, dört ayaklı olanlar), size helal kılındı. Şüphesiz Allah istediği hükmü verir."

ay anlar kim bittiler helâl kılmaŋ Taŋrınıŋ 'alâmetlerin takı harâm aynı takı Ka'bege idilgen nirseni takı boynıŋa asılgan

nirseni takı ugraganlarnı Ka'bege isteyürler artuklukni anlarnıŋ idisindin takı hoşnûdluknı takı ol vaktın kim helâl bolsaŋız awlaŋ takı kazganu birmesün sizke kişilerniŋ yigrenmeki kim yıgdılar sizni Mescid-i Harâmdın kim 'iddet kılsaŋız takı yârî birişiŋ edgülükke takı saknuklukga takı yârî birişmeŋ yazuk üze takı zulm kılmak üze takı saknıŋ Taŋrıdın hakikat üze Taŋrı kını katıg "Ey iman edenler! Allah'ın nişanelerine, haram aya, hac kurbanına, (bu kurbanlıklara takılı) gerdanlıklara ve de Rablerinden bol nimet ve hoşnutluk isteyerek Kâbe'ye gelenlere sakın saygısızlık etmeyin. İhramdan çıktığınızda (isterseniz) avlanın. Sizi Mescid-i Haram'dan alıkoydular diye bir takımlarına beslediğiniz kin, sakın ha sizi, haddi aşmaya sürüklemesin. İyilik ve takva üzere yardımlaşın. Ama günah ve düşmanlık üzere yardımlaşmayın. Allah'a karşı gelmekten sakının. Çünkü Allah'ın cezası çok şiddetlidir."

harâm kılındı sizniŋ üze ölügse takı kan takı toŋuz eti takı ol nirse kim ün kılındı Taŋrıdın öŋiŋe anıŋ birle takı bogulmış takı urup öldürülmiş takı tüşüp ölmiş takı süsüp ölmiş takı ol kim yidi anı azıglıg meger ol kim bogazladıŋız takı ol kim bogazladı but üze takı kim ülüş kılsaŋız kımâr okları birle ol buyrukdın çıkmak bu kün nevmîz boldı anlar kim küfr ketürdiler diniŋizdin korkmaŋ anlardın takı korkuŋ mindin bu kün tükel kıldım sizke diniŋizni takı tamâm kıldım sizniŋ üze ni'metimni takı râzî boldum ya'ni ihtiyar kıldım sizke müsülmânlıkni dîn kim kısarlansa açlıkda kışmakdın yazukga hakikat üze Taŋrı yarlıkagan rahmet kılgan "Ölmüş hayvan, kan, domuz eti, Allah'tan başkası adına boğazlanan, (henüz canı çıkmamış iken) kestikleriniz hariç; boğulmuş, darbe sonucu ölmüş, yüksekten düşerek ölmüş, boynuzlanarak ölmüş ve yırtıcı hayvan tarafından parçalanmış hayvanlar ile dikili taşlar üzerinde boğazlanan hayvanlar, bir de fal oklarıyla kısmet aramanız size haram kılındı. İşte bütün bunlar fısk (Allah'a itaatten kopmak)tır. Bugün kafirler dininizden (onu yok etmekten) ümitlerini kestiler. Artık onlardan korkmayın, benden korkun. Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim. Size nimetimi tamamladım ve sizin için din olarak İslam'ı seçtim. Kim şiddetli açlık durumunda zorda kalır, günaha meyletmeksizin (haram etlerden) yerse şüphesiz ki Allah çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir."

ayturlar sanа ne neŋ helâl kılındı anlarga aygıl helâl kılındı sizlerke arıglar takı ol kim ögrettiŋiz kesb kılganlardın ögretigli bolup ögretür siz anlarga ol nirsedin kim ögretti sizke Taŋrı yiŋ andın kim tuttılar siznіŋ üze takı yâd kılıŋ Taŋrınıŋ atını anıŋ üze takı saknıŋ Taŋrıdın hakikat üze Taŋrı sakışı revân "Sana, kendilerine nelerin helâl kılındığını soruyorlar. De ki: Size temiz ve hoş olan şeyler, bir de Allah'ın size verdiği yeteneklerle eğitip alıştırdığınız avcı hayvanların tuttuğu (avlar) helal kılındı. Onların sizin için tuttuklarından yiyin. Onu (av için) saklarken üzerine Allah'ın adını anın. Allah'a karşı gelmekten sakının. Şüphesiz, Allah hesabı çabuk görendir."

İran-Meşhed Âstan-i Quds-i Razavî Kütüphanesi'nde Bulunan Kur'an Tercümeleri

293 Numara

İran'da, Âstan-i Quds-i Razavî Kütüphanesinde 293 numarada kayıtlı olan eser, geç Karahanlı-Erken Harezm Türkçesi özellikleri göstermekte olup hem satırarası tercümeyi hem de tefsiri ihtiva etmektedir. Tefsir kısımları ayetlerin açıklamaları ile bazı hikâyelerden oluşmaktadır. Hikâyelerin ana kaynağı Taberî'dir. Bu yönüyle diğer Doğu Türkçesi Kur'an tercümelerinden ayrılan eser, nohut renginde süslü ahar kâğıda nesih ve nestalik hatlıdır. Eserin iki açılış sayfasında karşılıklı şekilde tezhibli ve murassa iki minyatür bulunmakta, sure isimleri lacivert renkte sarı zemin üzerine ve tercümede kırmızıyla, yapraklar sarı renkte yazıyla ve iple cetvelli, ayet araları murassa yıldızlı, hâşiye işaretleri turuncudur. Metinde siyah, başlıklarda çoğunlukla kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Metin aralarında hat sanatıyla yapılmış süslemeli başlıklar da yer almaktadır. Cetvel ölçüsü 9 x 18, yaprak ölçüsü 15 x 25'dir. Cildin dış tarafında gül yağlı ve kırmızı zemin üzerine sarı üzüm salkımı deseni bulunmaktadır. Kapağın içi timacdır. Sayfaların sağ ve sol kenarlarında yer yer yeşil, lacivert ve sarı mürekkep ile çizilmiş desenler bulunmaktadır. Bu özelliklerinden dolayı, eserin alelâde bir kişiye

sunulmadığı, büyük bir devlet adamına takdim edildiği söylenebilir. Eserin tefsir bölümleri 12 veya 13, satırarası tercüme bölümleri 14 (7 orijinal metin + 7 tercüme) satırdır. Eserin sonundaki ketebe kaydına göre, Seyyîdi'l-Hattât unvanlı Şeyh Yûsuf el-Ebâriyy oğlu Muhammed tarafından kaleme alınmış ve Hicrî 10 Şa'bân 737/Miladî 14 Mart 1337 Cuma günü tamamlanmıştır. Eser Yaşar Şimşek tarafından yayınlanmıştır.

Nun suresi tefsirinden:

bu nûn suresi Mekkelig turur. bu nûnka tefsîrler kılmış tururlar. amarı ayurlar: bu nûn ol balık turur kim Yûnus yalavaç anıŋ karnında erdi. amarı ayurlar: nûn divât bolur. kalem kendü kalem turur. Taŋrı 'azze ve celle bu nûn kalemni ant meŋizlig yâd kıldı. bu ol vaktta erdi kim Mekkeliglerniŋ elgi uzun erdi yalavaç işleri üze. Cebrîl kelür erdi. kökdin bir sure azu bir ayet keltürdi. yalavaç 'aleyhi's-selâm anı kişiler üze okır erdi. tanguçılar ayur erdiler: bu Muhammed tilbe turur. bu surelerni özindin ayur. Taŋrı 'azze ve celle bu sureni ıdtı. ant meŋizlig yarlıkadı kim: nûn ve'l-kalemi ve mâ yesturûn [68/1] nûn hürmeti kalem hakkı. "Bu nun suresi Mekkelidir [Mekke'de inmiştir]. Bu nun için tesfirler yazılmıştır. Bazıları [şöyle] söylerler: Bu nun, Yunus peygamberin karnına girdiği balıktır. Bazıları [şöyle] söylerler: Nun, divittir. Kalem, kalemdir. Tanrı azze ve celle bu nun ve kalemi yemin için yâdetti. Bu, Mekkelerin peygamber ve ashaba zararının dokunduğu bir zamanda idi. Cebrail gelirdi. Gökden bir sure ya da ayet getirirdi. Peygamber aleyhisselam onu insanlara okurdu. Münafıklar [şöyle] söylerdi: Bu Muhammet delidir. Bu sureleri kendisi uyduruyor. Tanrı azze ve celle bu sureyi gönderdi. Yemin için buyurdu: *nûn ve'l-kalemi ve mâ yesturûn* [68/1] nun hürmeti, kalem hakkı."

Cin suresi tefsirinden:

bu sure Mekkede inmiş turur. ol vaktta kim Ebû Tâlib yime Hadîce bir yılda ölmiş erdiler. Ebû Cehl la'net'ullâh Mekkelig tanguçılar birle ugradılar Muhammedni helâk kılalım tip. yalavaç 'aleyhi's-selâm Tâ'îfka ugradı. hîç kayda erse Tâ'îfdin yakınrak yok erdi Mekkedin. Tâ'îfka on sekiz agaç turur. yolında baglar bûstânlar telim turur. yalavaç yalguz koptı. Tâ'îfka yüzlendi. kaçan Tâ'îfka tegdi erse Tâ'îfde iki ulug bar erdiler, ikegü kadaş-

lar. anlarka Mes'ûd oglanları ayur erdiler. yalavaç 'aleyhi's-selâm ol iki kadaş tapa bardı. yime aydı: biliŋler kim men Taŋrı yalavaçı men. siler kendü bilür siz meniŋ hâlımnı Mekkeligler meniŋ birle ne kılurlar. yawuzlıklardın bu künke tegi atam kadaşı bar erdi. anlarnı mindin tıyar erdi. imdi ol öldi. tanguçılar meniŋ öz işlerim üze elig uzattılar. men silerke keldim silerdin busut kolmak üçün. anlar ikegü yanut birdiler: apaŋ sen Taŋrı yalavaçı erse sen busut andın kolgıl, bizdin nelük kolur sen. apaŋ Taŋrı yalavaçı ıdur erse nelük bu iki kint tapa bir ulugka ıdmadı biri Mekke, biri Tâ'îf. andag kim Taŋrı 'azze ve celle yarlıkar: ve kâlû lev lâ nuzzile hâzâ'l-Kur'anu 'alâ raculin mine'l-karyeteyni 'azîm ehum yaksimûne rahmete rabbike [43/31;32] yarlıkar kim: bu yalavaçlıknı anlar mu ülüş kılurlar. men Taŋrı kimke kolsa men aŋar birgey men. yalavaç 'aleyhi's-selâm anlardın busut bulmadı erse yandı. anlar kişilerke aydılar: bu tilbe turur, Kureyş tilbesi. ayurlar: munda kelmiş turur. bizdin busut kolur. imdi anıŋ soŋınça barıŋlar. anı mundın taş birle sürüŋler. adın birü kelmesün. bardılar. yalavaç soŋınça taş attılar. bir taş yalavaç adakıŋa tegdi. kanı aktı. yalavaç bir ança keldi. Tâ'îf kişileriŋe korkuttı kim kın kelgey tip. aydı: allâhum'ehdi kavmi fe innehum lâ-ya'lemûne[1] *aydı: ilahî köni yol körkütgil bodunumka kim anlar bilmesler kim men seniŋ yalavaçıŋ men. andın kaç agaç keldi erse baktı bir bag borlak kördi yoldın bir sıŋar. ol bag borlak kapugında bir köl bar erdi tolu suw. yalavaç aydı, ol kölke barayın, adakım kanını yuyayın. ol borlak 'Utbe, Şeybeniŋ erdi. iki kadaş erdiler. Mekkede ikegü yalavaçnıŋ kadaşları erdiler. anlar yalavaçnı kördiler. anlar yalavaçnı kördiler, bildiler. velîkin bilgürtmediler. 'Utbeniŋ bir kul oglanı bar erdi. aŋar aydı: bargıl, ol erke bir kesek üzüm iletgil. ol kul üzüm iletti. yalavaç katında kodtı. yalavaç aydı: bi-smi'llâh kul aydı: sen kim sen. ne at bu ne söz turur kim sen aydıŋ. men mundag söz kişidin eşitmişim yok. yalavaç kulka aydı. kayu kintlig sen. kul aydı: men Nînovîdın men. yalavaç aydı: Nînovî kadaşım Yûnus kinti turur. kul aydı: Yûnusnı ne bilür sen. aydı: Yûnus Taŋrınıŋ yalavaçı erdi. men yime Taŋrınıŋ yalavaçı men. kul aydı: ne atlıg sen. aydı: men Muhammed atlıg men, Ahmed atlıg men. ol kul İncîl bilür erdi. aydı: sen ol Muhammed turur mu sen kim çıkar bu vaktta, Mekkeligler anı pezîrlamagaylar, kidin çıkargaylar. aydı:*

1 "Allah'ım sen benim kavmime yardım et. Çünkü onlar birşey bilmiyorlar."

evet, men ol Muhammed men. kul aydı: kadgurma, men Tevrît, İncîlde seniŋ sözüŋni okımış turur men. sini Mekkeligler çıkargaylar. anda kidin erkliglik saŋa bolgay. kamug ajunnı tutgay sen. imdi öz dîniŋni maŋa körketgil. yalavaç öz dînini aŋar aytıp körgezdi. kul kirtindi. yalavaç birle becî' kıldı. yime aydı: seniŋ işiŋ edgü bolgay. seniŋ katıŋa kelgey men. 'Utbe, Şeybe sözlerini eşitür erdiler. Şeybe, 'Utbeka aydı: elâ inne muhammeden kad hade'a 'ulamuke[2] *bu söz öŋin yirde ayılmış turur. yana yalavaç 'aleyhi's-selâm ol borlakdın çıktı, keldi. ançaka tegi kim Mekkeke bir tüşgün kalmış erdi. Mekkedin kişi karşu keldiler, aydılar: yâ Muhammed, Mekkeke kirmegil. seniŋ sözüŋ Mekkede andag turur kim saŋa Tâ'îfde yol birmediler. imdi yanmış sen. Ebû Cehl seniŋ yolıŋ üze olturmış turur. ayur, Muhammed kelse anı öldürür men. Mekkeke yol birmes men. yalavaç ol kün anda turdı. tün boldı erse bir gürûh yekler ol yirde keçtiler. okıngu yalavaçdın eşittiler. özlerin aŋa körkettiler. aydılar kim: sen kim turur sen. aydı: men Taŋrınıŋ yalavaçı turur men âdemîler tapa, yekler tapa. anlar yiti kişi erdiler. Mukâtil ayur, tokkuz kişi erdiler. yeklerniŋ ulugları yalavaç salla'llâhu 'aleyhi ve sellem anlarka müsülmânlık 'arza kıldı. kamugı kirtindiler. yalavaçka aydılar: kerek kim biziŋ birle kelseŋ. biziŋ yirke biziŋ işlerimiz sini körseler. yalavaç aydı: siziŋ ornuŋız kayda turur. aydılar: Medînedin bir agaç turur bizke tigrü. ol yirke Vâdîü'l-Cinn ayurlar. yalavaç vaktnı sala birdi kim men silerniŋ katıŋızka kelgey men. ol vaktta kim Medîneka emendi. andın yime yiriŋe bardı. yalavaç ol tün anda turdı. ol tüşgünke Batn-ı Nahle ayurlar. erte boldı erse öŋin yoldın Mekkeke kirdi. Cebrîl 'aleyhi's-selâm keldi. bu sözni keltürdi: bi-smi'llâhi'r-rahmâni'r-rahîm kul ûhıye ileyye ennehusteme'a neferun mine'l-cinni fe kâlû innâ semi'nâ Kur'anen acebâ [72/1]* "Bu sure Ebû Talip ve Hz. Hatice'nin aynı zamanda öldüğü yılda Mekke'de inmiştir. Ebû Cehl (Allah'ın laneti üzerine olsun), Mekkeli kâfirler ile birlikte Muhammet'i öldürmeye niyetlenmişti. Peygamber aleyhisselam, Taif'e gitmeye niyetlendi. Mekke'ye Taif'ten daha yakın hiçbir yer yoktu. [Mekke], Taif'e on sekiz ağaç [uzunluk ölçüsü] uzaklıktadır. Yolunda bağlar bostanlar çokdur. Peygamber [yola] yalnız çıktı. Taif'e doğru yöneldi. Taif'te iki ulu kimse vardı, iki kardeş. Onlara Mesut oğlanları derlerdi. Pey-

2 "Muhammed senin çocuğuna oyun yapmadı mı?"

gamber, Taif'e ulaşınca o iki kardeşe gitti ve şöyle söyledi: 'Bilin ki ben Tanrı'nın elçisiyim. Siz kendiniz benim hâlimi, Mekkelilerin bana ne kötülükler yaptığını bilirsiniz. Bu güne kadar babamın kardeşi vardı, onları benden uzaklaştırırdı. Şimdi o öldü. Kâfirler benim kendi ashabım üzerine el uzattılar [kötülük yapmaya başladılar]. Ben size, sizden yardım istemek için geldim.' O ikisi yanıt verdiler: 'Eğer sen Tanrı'nın elçisiysen O'ndan yardım iste, bizden niye yardım istiyorsun? Tanrı, peygamber gönderiyorsa niye bu kent üzerindeki bir uluya göndermedi? Biri Mekke, biri Taif.' Öyle ki Tanrı buyurur: *ve kâlû lev lâ nuzzile hâzâ'l-Kur'anu 'alâ raculin mine'l-karyeteyni 'azîm ehum yaksimûne rahmete rabbike* [43/31;32]. Buyurur ki: Bu peygamberliği onlar mı tayin ediyorlar? Ben Tanrı, kime istersem ona veririm. Peygamber aleyhisselam onlardan yardım bulamayınca döndü. Onlar insanlara [şöyle] söylediler: 'Bu delidir, Kureyş delisi. Buraya gelmiş, bizden yardım istiyor. Şimdi onun ardınca varın. Onu buradan taş ile kovun. Bir daha geri gelmesin.' Gittiler, peygamberin ardından taş attılar. Bir taş peygamberin ayağına geldi, kanı aktı. Peygamber bir defa daha geldi. Taif halkını azap gelecek diye korkuttu. [Şöyle] söyledi: 'Allah'ım sen benim kavmime yardım et. Çünkü onlar benim senin peygamberin olduğumu bilmiyorlar.' Biraz ilerledikten sonra yolun bir tarafında bir üzüm bağı gördü. O bağın kapısında su dolu bir göl vardı. Peygamber, o göle varayım ayağımın kanını yıkayım, dedi. O bağ, Utbe ve Şeybe adlı iki kardeşin idi. O ikisi, Mekke'de peygamberin yakını idiler. Onlar peygamberi gördüler, bildiler ama [tanıdıklarını] sezdirmediler. Utbe'nin bir kölesi vardı. Ona 'Git, şu adama bir salkım üzüm götür.' dedi. O köle üzümü götürdü, peygamberin yanına bıraktı. Peygamber 'bismillah' dedi. Köle, 'Sen kimsin', 'Söylediğin bu söz nedir?' dedi. 'Böyle bir söz daha önce işitmedim.' Peygamber köleye söyledi: 'Nerelisin?' Köle söyledi: 'Ben, Ninova'danım.' Peygamber söyledi: 'Ninova, kardeşim Yunus'un şehridir.' Köle söyledi: 'Sen, Yunus'u nereden biliyorsun?' 'Yunus, Tanrı'nın elçisi idi, ben de Tanrı'nın elçisiyim.' Köle söyledi: 'Adın ne?' 'Ben Muhammet, Ahmet'. O köle İncil'i bilirdi. Söyledi: 'Sen Mekkelilerin ona inanmayacağı ve daha sonra Mekke'den çıkaracakları,

bu zamanda ortaya çıkacak Muhammet misin?' Söyledi: 'Evet, ben o Muhammet'im.' Köle söyledi: 'Kaygılanma, ben Tevrat ve İncil'de senin bahsini okumuştum. Seni Mekkeliler [Mekke'den] çıkaracaklar. Daha sonra üstünlük sana geçecek. Bütün dünyayı tutacaksın. Şimdi kendi dinini bana öğret.' Peygamber, kendi dinini ona anlatıp öğretti. Köle Müslüman oldu, peygamber ile söyleşti. Yine söyledi: 'Senin işin iyi olacak, senin yanına geleceğim.' Utbe ve Şeybe konuşmaları duyuyorlardı. Şeybe, Utbe'ye 'Muhammed senin çocuğuna oyun yapmadı mı?' dedi. Bu bahis, önceki bölümde söylenmiştir. Yine peygamber aleyhisselam o bağdan çıktı, Mekke'ye dinlenme yeri kalana kadar geldi. Mekke'den insanlar karşıladılar, söylediler: 'Ya Muhammet, Mekke'ye girme. Mekke'de sana Taif'te yol vermedikleri konuşulmakta. Şimdi dönmüşsün. Ebû Cehl senin yolunun üzerine oturmuş, Muhammet gelirse onu öldüreceğim, Mekke'ye geçirmeyeceğim der.' Peygamber o gün orada durdu. Gece olunca bir grup cin oradan geçtiler. Peygamberden Kur'anı işittiler. Kendilerini ona gösterdiler. Sen kimsin, dediler. 'Ben insanlar ve cinlerin üzerine gönderilmiş Tanrı'nın elçisiyim.' Onlar yedi kişi idiler. Mukatil, cinlerin ulusunun dokuz kişi olduklarını söyler. Peygamber aleyhisselam onları İslamiyet'e davet etti. Hepsi Müslüman oldular. Peygambere söylediler: Bizimle birlikte gelsen, bizim yerimizde dostlarımız seni görseler.' Peygamber, sizin yeriniz nerededir? dedi. 'Medine'den biz tarafa bir ağaç [uzunluk ölçüsü] uzaklıktadır. Oraya Vadiü'l-Cinn derler. Peygamber, ben sizin yanınıza geleceğim dedi. O zamanda Medine'ye doğru yöneldi. Sonra tekrar yerine vardı. Peygamber o gece orada kaldı. O dinlenme yerine Baht-ı Nahle derler. Sabah olunca başka bir yoldan Mekke'ye girdi. Cebrail aleyhisselam geldi bu sözü getirdi: *bi-smi'llâhi'r-rahmâni'r-rahîm kul ûhıye ileyye ennehusteme'a neferun mine'l-cinni fe kâlû innâ semi'nâ Kur'anen acebâ* [72/1]

1007 Numara

Nesih hatla yazılmış bu nüsha 692 sayfadır. Fatiha suresinden Zilzal suresinin sonuna kadardır. Fatiha suresinin tercümesi Farsça, kalan kısımlar Harezm Türkçesi ile tercüme

edilmiştir. Ketebe kaydı bulunmayan eser sondan eksiktir. Metin harekesizdir ve kelimelerin yazımında nokta çoğunlukla kullanılmamıştır. Cilt son derece yıpranmış ve hasar görmüştür. Bu yüzden metnin bazı bölümleri okunamayacak durumdadır. Ayet bitişleri kırmızı mürekkep ile işaretlenmiştir. Nüshada çok sayıda yerde son satırlar tercüme edilmemiştir. Bu nüsha, Hekimoğlu Nüshası'nın kopyasıdır.

En'âm suresi tercümesinden (1-3):

Taŋrı atı birle başlayur men üküş rahmetlig rahmeti lâzım "Tanrı adı ile [söze] başlarım, çok rahmet sahibi, rahmeti gerekli" [Besmele tercümesi]

ögmek Taŋrıga ol kim yarattı köklerni takı yerni takı kıldı karaŋuluklarnı takı yarukluk andın soŋ anlar kim küfr ketürdiler anlarnıŋ idisi birle teŋ kılurlar "Hamd, gökleri ve yeri yaratan, karanlıkları ve aydınlığı var eden Allah'adır. Ondan sonra inkâr edenler başka şeyleri Rablerine denk tutuyorlar."

ol ol kim yarattı sizni balçıkdın andın soŋ hükm kıldı vaktnı ya'ni ol vaktnı kim takı vakt kim atanmas anıŋ katında andın soŋ siz şeklig "O, O'dur ki sizi çamurdan yaratmış, sonra bir ecel tayin etmiştir. Yani ol vakit ki belirlenmiş bir ecel de onun katındadır. Sonra siz şüphe ediyorsunuz."

takı ol Taŋrı kökler içinde takı yerde bilür örtüglügüŋüzni takı âşkâreŋizni takı bilür anı kim kazganur siz "Ve O, göklerde de Allah'tır, yerde de. Sizin gizlinizi de bilir açığa vurduğunuzu da. Sizin ne kazanacağınızı da bilir."

2229 Numara

Doğu Türkçesi ile yapılmış, eski tercümelerden biri de bu nüshadır. Nüsha, satırarası, kelime kelime tercüme olup hem Farsça hem Türkçe tercümelidir. Kur'an'ın dört cüzünü içeren bu nüsha, Âl-i İmrân suresinin 92. ayetinden Nisâ suresinin 28. ayetine kadardır. Yani tercümenin çok büyük bir bölümü kayıptır. 149 varaktan oluşan bu eserin her sayfasında ortalama 10 kelime vardır. Bu 10 kelime, 3 satır Arapça metin arasına Farsça tercümesiyle birlikte yerleştirilmiştir. Bu özelliği ile Rylands Nüshası'nı andırmaktadır. Tercüme nesih hatla, Türkçe için siyah mürekkep; Farsça için kırmızı mürekkep kullanılarak yapılmıştır.

İlk sayfanın arkasında 10 cm'lik kalın daireli sarı şemse, iç içe 7 daire ve dairenin merkezinde kufi hattı ile sarı zemin üzerine Hz. Muhammed yazılıdır. Etrafındaki daireler gidiş dönüşü simgeleyen dairesel işaretler yazılar ve çiçeklerle işlenmiş, ilk iki sayfada mavi zeminli iki levha vardır ve her sayfa sarı ile renklendirilmiş iki kitabe ile başlangıç ve ilave kısmına bağlıdır. Başlangıç kitabesi oldukça geniş ve onun ortasında rikaya benzer bir hat ile cüz numarası yazılmıştır. Ekteki kitabeler eğik ve siyah kalemle bu iki sayfanın hâşiyesinde iki ucundan katlanmış daire şekli ile sarı renkli hat ile süslüdür. Ayetlerin birleşimi sarı işlemeli dairelere, hâşiye bazı sayfalarda şemse ile süslü ve bazılarında her iki ucu turuncu, hâşiyedeki işaretler sarı ve siyah kalemle yapılmıştır. Eser üzerine Emek Üşenmez hazırladığı bir çalışma bulunmaktadır.

Âl-i İmran suresi tercümesinden (92-94):

bolmagay siz edgülügni harc kılıŋızcaga tegrü ol nirsedin kim söfersiz takı ne kim harc kılsaŋız nirsedin hakikat üze Taŋrı anı bilgen "Sevdiğiniz şeylerden Allah yolunda harcamadıkça iyiliğe asla erişemezsiniz. Her ne harcarsanız Allah onu bilir."

ta'âmnuŋ kamugı erdi helâl Ya'kûb ogullarıŋa meger ol nirse kim harâm kıldı Ya'kûb özi üze mundın aşnu kim indürülse Tevrât aygıl keliŋ Tevrât birle okuŋ anı eger erseŋiz râst ayganlar "Tevrat indirilmeden önce, Yakup oğullarının kendisine haram kıldığı dışında, yiyeceklerin hepsi Yakup oğullarına helâl idi. De ki: Eğer doğru söyleyenler iseniz, haydi Tevrat'ı getirip okuyun.

kim kim çattı Taŋrı üze yalgannı andın soŋra anlar anlar küç kılganlar "Artık bundan sonra Allah'a karşı kim yalan uydurursa, işte onlar zalimlerin ta kendileridir."

aygıl râst aydı Taŋrı uyuŋ İbrâhim dîniŋa müslümânlık hâlde takı olmadı ortak koşganlardın "De ki: "Allah, doğru söylemiştir. Öyle ise hakka yönelen İbrahim'in dinine uyun. O, Allah'a ortak koşanlardan değildi."

hakîkat üze halk üçün kodulgan efnüŋ ilki ol kim Mekkede turur bereketlig takı köni yol 'âlemiyânlarka "Şüphesiz, insanlar için kurulan ilk ibadet evi, âlemlere bereketli ve doğru yol gösteren [Kabe] Mekke'dedir."

anıŋ içinde nişânlar açuklar İbrâhim ornı takı kim kirse aŋa boldı kurtulgan takı Taŋrıka efnüŋ hacc kılmakı ol kim erse kim yaragı yitse anıŋ tapa yolga takı kim kâfir bolsa hakîkat üze Taŋrı muŋsuz 'âlemiyânlardın "Onda apaçık deliller, Makam-ı İbrahim vardır. Oraya kim girerse, güven içinde olur. Yolculuğuna gücü yetenlerin haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse (bu hakkı tanınmazsa), şüphesiz Allah bütün âlemlerden müstağnidir."

Anadolu Sahası Satırarası Tercümeleri

British Library Nüshası

Anadolu sahasında satırarası kelime kelime yapılan tercümelerden biri de British Museum'da OR 9515 numarada muhafaza edilmektedir. Tamamı 250 varak olan eser, her sayfada beş satır Arapça metin altında Farsça ve Türkçe tercüme bulunmaktadır. Başı ve sonu kayıp, eksik bir nüshadır. Meryem suresinin 4. ayetinden, Fâtır suresinin 12. ayetine kadardır. Nüsha üzerine çalışma yapanlardan biri olan Karabacak metni, 13. yüzyılla tarihlendirmiştir. Bu nüshadaki Farsça tercüme ile Türkçe tercüme arasında çok ciddi oranda benzerlikler bulunmaktadır. Eserin dilinde yer yer görülen Doğu Türkçesine özgü özellikler çok erken bir dönemde yazıldığını göstermektedir. Bizce eser XIV. yüzyılın ilk yarısında üç dili de (Arapça-Farsça-Türkçe) bilen biri tarafından yazılmıştır. Dil özelliklerine göre, Anadolu sahasında yapılan en eski satırarası tercüme bu nüshadır. Metni Esra Karabacak, tıpkıbasımıyla birlikte yayımlamıştır. Bir diğer yayın Ali Gül tarafından yapılmıştır.

Enbiyâ suresi tercümesinden (25-33):

biribimedük mi senden ilerü hiç peygamberi meger kim vahy kıldılar aŋa kim ol durur yok durur hiç çalap meger ben tapu kılun baŋa "Senden önce gönderdiğimiz bütün peygamberlere, "Şüphesiz, benden başka hiçbir ilah yoktur. Öyleyse bana ibadet edin." diye vahyetmişizdir."

ve eyitdiler dutdı Çalap oglan arı durur ol bel kullar ululadılar "Ve söylediler: "Rahman çocuk edindi". O arıdır. Hayır, o, yüksek bir mertebeye çıkarılan (ululanan) kullardır."

artukluk kılmayalar aŋa söz birle bunlar anuŋ buyrugı birle iş işleyeler "Onlar O'na sözleriyle kibirlenmesinler ve hep onun emriyle iş görsünler"

çalap bile kim bunlarun öninde durur ve ol kim bunlarun ardında durur ve şefâat kılmayalar meger anı begene ve bunlara anun korkusından korkar bolalar "İlah onların önlerindekini de arkalarındakini de bilir. Onlar onun razı olduğu kimselerden başkasına şefaat etmezler ve hepsi onun korkusuyla korkarkar."

ve her kim eyidse bunlardan ben çalapvan Taŋrıdan ayruk andayuk ceza birevüz aŋa tamuyı ancılayın ceza birevüz zâlimlere "Ve her kim, 'Allah'tan başka ben de bir ilahım' derse böylesini cehennemle cezalandırırız. İşte biz zalimleri böyle cezalandırırız."

veyâ görmeyeler mi ol kişiler kim kâfir boldılar kim gökler ve yir barıdı bunlar biribirine konmış pâre pâre kılduk anı eyledük sudan dükeli nesene diri kim uymayalar "İnkâr edenler, göklerle yer bitişikken, bizim onları ayırdığımızı ve diri olan her şeyi sudan meydana getirdiğimizi görmediler mi? İnanmayacaklar mı?"

ve eyledük yirde taglar kim dönmeye anlarun bile eyledük andan yollar gitmek tâ meger anlar yol bulalar "Onları sarsmasın diye yere de sabit dağlar yerleştirdik ve (varacakları yere) yol bulabilsinler diye ondan geçitler, yollar meydana getirdik."

ve eyledük gökleri örtü saklanmış ve anlar bizüm huccetlerimüzden yüz döndürmişler durur "Gökyüzünü de korunmuş bir örtü yaptık. Onlar ise oradaki, delillerden yüz çevirmişlerdir."

oldur ol kim yaratdı giceyi ve dakı gündüzi ve güneşi ve dakı ayı dükeli gemüde durur tesbîh kılurlar Çalaba "O, geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı yaratandır. Hepsi gemide yüzmekte, Rabb'i tesbih etmektedir."

Bursa Nüshası

Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi'ndedir. Yazmanın müstensihi Hasan bin Ali el-Bestamî'dir. Hicrî 804/Miladî 1401 tarihinde istinsahı yapılan nüsha, Anadolu sahasında tarihi bilinen tercümeler arasında en eski olanıdır. Nüsha genel olarak Eski Anadolu Türkçesi

özellikleri göstermekle birlikte bazı Doğu Türkçesi özellikleri de göstermektedir. Farsça tercüme içermeyen bu nüshanın her sayfası 7 satır Arapça metin altına Türkçe tercüme yapılmıştır. Nüsha tam bir nüsha olması bakımından da değerlidir. İstinsah tarihi 1401 olmasına rağmen nüshadaki alıntı kelimelerin çokluğu dikkat çekmektedir. Küçük'ün tespitlerine göre, nüshada 1632 Türkçe kökenli kelime, 1212 alıntı kelime kayıtlıdır. Alıntı kelimelerin büyük bir çoğunluğu Arapçadır. Nüshada kayıtlanan 1113 Arapça kelimenin genel söz varlığına oranı % 39,2'dir. Bu oran, diğer nüshalarla karşılaştırıldığında epey yüksektir. Bu nüshada, müellifin İslami terimleri Türkçe ile karşılama gibi bir gayretinin olmadığı anlaşılmaktadır. Nüsha üzerine, Murat Küçük tarafından doktora çalışması yapılmıştır.

A'raf suresi tercümesinden (20-26):

pes vesvese eyledi şeytân ikisine bellü eylemeküçün ol nesneyi kim örtülmişidi ikisinüŋ 'avretlerinden dahı eyitdi şeytân yıgmadı sizi Çalabıŋuz uşbu agaçdan illâ olmagıçun ikiŋüz ferişte-lerden yâ olmagüçün ikiŋüz dâyim durıcılardan "Sonra şeytan, kendilerinden gizlenmiş olan avret yerlerini onlara açmak için kendilerine vesvese verdi ve dedi ki: 'Rabbiniz size bu ağacı ancak, melek ya da (cennette) ebedî kalacaklardan olmayasınız diye yasakladı."

dahı and içdi ikisine ki ben size ögüt viricilerden men "Şüphesiz ben size öğüt verenlerdenim, diye onlara yemin etti"

pes azdurdı ikisini aldamagıla pes kaçan kim dad iderler agacı bellü oldı ikisine 'avretleri dahı başladılar bulmaga ikisi üstlerine cennet yapraklarından dahı kıgırdı ikisine Taŋrıları kim yıgmadum mu sizi ol agaçdan dahı eyitmedüm mi size kim iblis sizün ikinüze ulu düşmendür "Sonra onları kandırarak isyan ettirdi. Ağaçtan tattıkları zaman kendilerine avret yerleri göründü. Derhal üzerlerini cennet yapraklarıyla örtmeye başladılar. Rableri onlara, 'Ben size bu ağacı yasaklamadım mı? Şeytan size apaçık bir düşmandır, demedim mi?' diye seslendi."

eyitdi ikisi iy bizüm çalabumuz zulm eyledük kendümüze eger sen bizi yarlıgamazsan ya rahmet itmezsen bize tahkik oluruz dünya ve ahiret ziyanlusından "Dediler ki: "Rabbimiz! Biz kendimize zulüm ettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz."

eyitdi Tanrı ta'âlâ düşünüz gökden yire biri birinüze düşmendür dahı vardur size yirde karar dutacak yir dahı dirlik ecel yetişince "Allah dedi ki: 'Birbirinizin düşmanı olarak inin. Size yeryüzünde ecele kadar yerleşme ve yararlanma vardır.'"

eyitdi Tanrı yirde diri olursız dahı anda ölürsiz dahı andan kıyâmet güninde çıkarsız "Allah, dedi ki: 'Orada yaşayacaksınız, orada öleceksiniz ve oradan kıyamet gününde çıkarılacaksınız."

ey âdem oglanları tahkîk biz indürdük üstünüze kumâşlar örtmeküçün 'avretlerünüzi dahı zînet üçün dahı Tanrı ta'âlâ korkusın unutman yigrekdür şol âyetlerindendür Tanrı ta'âlânun ola kim fikr eyleyeler "Ey Âdemoğulları! Size avret yerlerinizi örtecek giysi ve süslenecek elbise verdik. Tanrı korkusunu unutmayın, o daha hayırlıdır. Bunlar Allah'ın [rahmetinin] alametlerindendir. Belki öğüt alırlar."

Manisa Nüshası

Manisa İl Halk Kütüphanesi 931 numarada muhafaza edilen nüsha, 451 varaktır. Her sayfada 11 satır Arapça metin altında Türkçe tercüme yer almaktadır. Yazı türü nesih olan bu nüsha, baştan sona harekelidir. Nüshanın tam olması da eseri ayrıca önemli kılmaktadır. Nüshanın genel olarak Eski Anadolu Türkçesi özellikleri göstermesine rağmen yer yer Kıpçak ve Doğu Türkçesine ait seslik özellikler barındırması ilgi çekicidir. Eser, Bursa Nüshası gibi alıntı kelimelerin sıklıkla kullanıldığı tercümelerden biridir. Öyle ki Karabacak'ın tespitlerine göre eserde kayıtlanan 3654 kelimenin 2294'ü Arapça kökenlidir. Arapça söz varlığı pek çok kez Arapça bir kelime ile karşılanmıştır. Nüshada kayıtlanan Türkçe kelimelerin büyük bir çoğunluğu fiildir. Bu nüshada da müellifin İslami terimleri Türkçe ile karşılama kaygısının olmadığı görülmektedir. Nüsha üzerine Esra Karabacak doktora çalışması hazırlamıştır.

Yûsuf suresi tercümesinden (12-19):

gönder bizümile Yûsufı tanla sahrâya yirüz içerüz yimişlerden ni'metlerden bile tahkîk biz anı saklaruz mekr yitişmekden "Yarın onu bizimle beraber gönder meyvelerden nimetlerden yer içeriz. Şüphesiz biz onu hilelerden koruruz."

eyitdi tahkik beni kayguya düşürür hasrete düşürürsiz anı alup gitmek dahı korkar men anı kurt yiye siz andan gâfil iken "Söyledi: Doğrusu onu götürmeniz beni üzer, siz ondan habersiz iken onu kurt yer diye korkuyorum."

eyitdiler eger anı kurt yise biz cemâ'at iken tahkik biz hasâret eyler biz "Söylediler: "Andolsun biz bir arada iken onu kurt yerse, biz gerçekten hüsrana uğramış oluruz" dediler."

vaktâ ki Yûsufı aldılar gitdiler ittifâk eylediler kasd eylediler ki bıragalar kuyuya Yûsufı dahı vahy eyledük aŋa ki sen haber virürsin anlara bu işlerni anlar bilmez iken "Yusuf'u götürüp kuyunun dibine bırakmaya karar verdikleri zaman biz de O'na, "Andolsun, farkında değillerken onların bu işlerini sen kendilerine haber vereceksin" diye vahyettik."

geldiler atalarına 'ışâda aglarlarıdı "Akşamleyin ağlayarak babalarına geldiler."

eyitdiler ya bizüm atamuz biz gitdük sebkat eylemege ya ok atmaga terk eyledük Yûsufı kumaşumuz katında kurt yidi anı sen bize inanmazsın su-i zan bile ve Yûsufı katı muhabbet eylemek bile eger biz gerçek olsavuz dahı "Ey babamız! Biz yarışa (ok atmaya) gitmiştik. Yusuf'u da eşyamızın yanında bırakmıştık. O'nu kurt yemiş. Her ne kadar doğru söylesek de sen bize inanmazsın" dediler."

getürdiler Yûsuf gönlegini kana bulaşmış yalan üstine eyitdi belki sehl eyledi size heyyin gösterdi nefsüŋüz bir emr-i 'azîm ki sabr eyler men yahşı sabr Taŋrı ta'âlâ 'avn eyleyüp yardım eyleyicidür sıfatladuguŋuz nesnelerden "Sahte bir kan bulaştırılmış Yusuf'un gömleğini getirdiler. [Yakub] dedi ki: 'Hayır! Nefisleriniz sizi aldatıp böyle bir işe sürükledi. Artık bana düşen, güzel bir sabırdır. Anlattıklarınıza karşı yardımı istenilecek de ancak Allah'tır.'"

geldi müsâfirler anda gönderdiler sakalarını su getürmekiçün kogalarını kuyuya bırakdılar Yûsuf yapışdı eyitdi yâ beşâret baŋa bu bir oglandur didi sakladılar emrini kimseye bildürmediler Taŋrı ta'âlâ gâyetde bilicidür anlar işledügi işleri "Bir kervan gelmiş, sucularını suya göndermişlerdi. Sucu kovasını kuyuya salınca, Yusuf ipe yapıştı. "Müjde! Müjde! İşte bir oğlan!" dedi. Onu alıp sakladılar. Oysa Allah, onların yaptıklarını biliyordu."

Sivas Nüshası

Sivas Kongre ve Etnoğrafya Müzesi E.Y. 84/176 numarada kayıtlı olan bu nüsha da satırarası kelime kelime yapılan tercümelerdendir. Eski Anadolu Türkçesi özellikleri gösteren bu nüsha, TİEM 40 Nüshası'nın bir başka istinsahıdır. 622 varak olan eserde, 11 satır Arapça metin altında Türkçe tercüme yer alır. Nüsha üzerine çok sayıda yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.

Nahl suresi tercümesinden (1-5):

geldi Taŋrı buyrugı pes ivdürmek istemen andan arulugı anun dakı yüce oldı andan kim ortak eylerler "Allah'ın emri gelecektir. Artık onun acele gelmesini istemeyin. Allah, onların ortak koştukları şeylerden arıdır, yücedir."

indürür firişteleri vahyıla ya'ni Kur'an buyrugından anuŋ üzere kim diler kullarından kim korkudı haber virün bayık ol yokdur Taŋrı illâ ben pes korkuŋ benden "Allah, "Benden başka ilah yoktur. Öyle ise bana karşı gelmekten sakının" diye (insanları) uyarmaları için emrini içeren vahiy ile melekleri kullarından dilediğine indirir."

yaratdı gökleri dakı yiri hakkıla yücedür andan kim ortak eylerler "Gökleri ve yeri hak yarattı. O, müşriklerin ortak koştukları şeylerden yücedir."

yaratdı Âdemi meni suyından pes ol vakt kim ol katı tartışıcıdur bellü "İnsanı nutfeden yarattı. Böyle iken bakarsın ki o, Rabbine açık bir hasım kesilmiştir."

dakı yılkılar yaratdı anları sizün içün anlardadur ısıdıcı nesne dakı menfa'atlar dakı anlardan yirsiz "Hayvanları da yarattı. Onlarda sizin için bir ısınma ve birçok faydalar vardır. Hem de onlardan yersiniz."

TİEM 40 Nüshası

Muhammed bin Hamza tarafından 15. yüzyılın başlarında (Hicrî 827 yılı, Ramazan ayının on sekizi, pazartesi günü; Miladi 1423) yapılan bu nüsha tam olması, Eski Anadolu Türkçesinin karakteristik bütün özelliklerini göstermesi ve Anadolu sahasına ait pek çok nüshayla olan benzerliği ile dikkat çekmektedir. Asıl tercüme kısmı 290 varak olan eser, Arapça metin altına kelime kelime nesih

hatla yapılan tercümeden oluşmaktadır. Pek çok tercümede, ayet başlangıç ve bitişleri için kullanılmayan işaretler bu nüshada yer almaktadır. Baştan sona harekeli ve çok okunaklı bir nesih hat kullanılmıştır. Besmele, sadece Fâtiha suresinde tercüme edilmiştir. Türkçe söz dizimi özelliklerinin görülmediği nüshada yer yer tefsir de bulunmaktadır. Tefsirî açıklamalar, ana metnin içine ve hâşiye şeklinde kenarlara *ya'ni* ile yerleştirilmiştir. Eser, bu özelliği ile öne çıkmaktadır, zira satırarası tercümelerde kelime kelime tercüme esastır ve bu özellik diğer nüshalarda nadiren görülmektedir. Türkçe söz varlığı araştırmaları için son derece mühim olan nüshada Arapça ve Farsça kelime sayısı diğer nüshalara oranla azdır. Tercüme üzerine Ahmet Topaloğlu'nun iki çalışması bulunmaktadır.

İsrâ suresi tercümesinden (1-10):

aralugı anuŋ ol kim gice iltti kulını ya'ni Muhammed Mustafa bir gice Mescid-i Harâmdan Mescidi'l-Aksâ dapa ya'ni Beytü'l-Mukaddes ol kim bereketlü eyledük yörendürisin anun tâ gösterevüz aŋa nişanlarumuzdan bayık ol oldur işidici görici "Kendisine ayetlerimizden bir kısmını gösterelim diye kulunu (Muhammed'i) bir gece Mescid-i Haram'dan çevresini bereketlendirdiğimiz Mescid-i Aksa'ya götüren Allah'ın şanı yücedir. Hiç şüphesiz o, hakkıyla işitendir, hakkıyla görendir."

dakı virdük Mûsâya Tevrîti dakı kılduk anı togru yol Benî İsrâ'il içün kim dutmayasız benden ayruk iş sürüci ya'ni Tanrı kim işlerini aŋa salalar "Musa'ya Kitab'ı (Tevrat'ı) verdik ve onu, "Benden başkasını vekil edinmeyin" diyerek, İsrailoğullarına bir rehber yaptık."

nesli ya'ni döli anun kim bindürdük ya'ni gemiye Nûhıla bayık ol oldı kul şükr eyleyici "Ey kendilerini Nûh ile birlikte (gemide) taşıdığımız kimselerin çocukları! Gerçek şu ki, o çok şükreden bir kuldu."

dakı vahy eyledük hükm eyledük irürdük Benî İsra'ile Tevrîtde kim fesâd eyleyesiz yirde ya'ni Şam ilinde iki kez dakı ululanasız ya'ni ta'ata boyun virmeyesiz ululanmak ulu "Biz, Kitap'ta (Tevrat'ta) İsrailoğullarına, "Yeryüzünde (yani Şam'da) muhakkak iki defa bozgunculuk yapacaksınız ve büyük bir kibre kapılarak böbürleneceksiniz" diye hükmettik."

pes kaçan gele va'desi ol ikinüŋ viribiyevüz üzerünüze kullar bizüm çalış işleri katı ya'ni Câlûtı dakı Firavnı pes gezdiler

saraylar arasında ya'ni depelemek içün yagmalamak içün dakı oldı va'de işlenilmiş "Nihayet bu iki bozgunculuktan ilkinin zamanı gelince (sizi cezalandırmak için) üzerinize, pek güçlü olan birtakım kullarımızı gönderdik. Onlar evlerinizin arasına kadar sokuldular. Bu, herhâlde yerine gelmesi gereken bir vaat idi."

andan girü döndürdük size dönmegi ya'ni devleti yüz yıldan sonra anlaruŋ üzere ya'ni Dâvud Câlûtı depelemekile dakı meded eyledük size mâllarıla dakı oglanlarıla dakı kılduk sizi eyrekin arka viricidin yana "Sonra onlara karşı size tekrar egemenlik verdik (yani Davut'un Calut'u öldürmesi). Mallar ve çocuklarla sizi güçlendirdik; sayınızı daha da çoğalttık."

eger eylük eyleyesiz eylük eyleyesiz kendüzünüz için dakı eger yavuzlık eyleyesiz kendüzünüz içündür kaçan gele sonınun va'desi ya'ni Yahyâ peygamberi depeledüklerinde tâ kaygulu eyleyeler yüzlerinüzi ya'ni viribidük Buhtu'n-Nasrı bunları depeledi esir eyledi dakı tâ gireler mezgite ya'ni Beytü'l-Mukaddes harâb eyleyeler nite kim girdiler aŋa ilk kez dakı tâ helâk eyleyeler anı kim gâlib oldılar helâk eylemek "İyilik ederseniz kendinize iyilik etmiş olursunuz, kötülük yaparsanız yine kendinize yapmış olursunuz. İkinci bozgunculuğun zamanı gelince (yani Yahya peygamberi öldürdüklerinde), yüzünüzü kara etsinler (yani Buhtu Nasır'ı gönderiverdik, bunları öldürdü ve esir etti), daha önce girdikleri gibi yine mescide (Beyt-i Makdis'e) girsinler ve ellerine geçirdikleri her şeyi yerle bir etsinler diye (üzerinize yine düşmanlarınızı gönderdik)."

ola kim Çalabunuz kim rahmet kıla size ya'ni eger tevbe eylersenüz ögünçden sonra dakı dönesiz dönevüz ya'ni belâ vermege dakı kılduk tamuyı kâfirler içün zindân "Umulur ki Rabbiniz size merhamet eder. Eğer yine eski duruma dönerseniz, biz de (cezaya) döneriz. Biz cehennemi kâfirlere bir zindan yapmışızdır."

bayık uşbu Kur'an togru yol gösterür aŋa kim ol düzirekdür maslahatlurakdur dakı muştılar mü'minlere anlar kim işlerler eyü işler bayık anlarundur müzd ulu dakı bayık anlar kim inanmazlar âhirete yarakladuk anlarun üçün azab agırdıcı "Gerçekten bu Kur'an en doğru olan yola götürür ve iyi işler yapan mü'minler için büyük bir mükafat olduğunu ve ahirete inanmayanlar için elem dolu bir azap hazırladığımızı müjdeler."

Topkapı Nüshası

Topkapı Sarayı Müzesi Koğuşlar Kitaplığı K. 252 numarada bulunmaktadır. Aharlı kalın kâğıt ve 298 mm. boy ve 200 mm. eninde yapılmış tercüme 615 varaktır. Tercüme kısmı 612 varak tutmuştur. Sahifede harekeli iri nesihle 130 mm. uzunluğunda Kur'an metni ve aralarında mealen nesihle kelimelerin manaları yazılıdır. Tahminen XV. asırda istinsah edilmiştir. III. Sultan Osman tarafından vakfedildiğine dair sonunda kayıt vardır. Eserin her sayfasındaki satır sayısı 7 ile 13 arasında değişmektedir. Eserin istinsahının nerede ve ne zaman yapıldığı ile müstensihinin kim olduğu bilinmemektedir. Bu tercüme, Kur'an'ın Anadolu sahasında yapılan tercümeleri arasında Arapça ve Farsça söz varlığının en az olduğu nüshadır. Eser Türkçe söz varlığı çalışmaları açısından son derece kıymetlidir. Eser üzerine Yaşar Şimşek tarafından bir doktora çalışması hazırlanmıştır.

Yûnus suresi tercümesinden (1-8):

benven Allah rahmân şol kitâblar âyetleridür muhkem "Elif, Lâm, Râ. Bunlar hikmet dolu kitabının ayetleridir." [Hurûf-ı mukattaadan elif-lam-râ'nın açıklaması]

oldı mı âdemîlere tan kim vahy eyledi bir ere anlardan korkudıcı haber âdemîler dahı muştula anlardan îmân getürdiler şeksüz anlarun gircek önürdüci çalabları katında didi kâfirler şeksüz işbu câzûlıkdur bellü "İçlerinden bir adama, insanları uyar ve iman edenlere, Rableri katında kendileri için bir doğruluk makamı bulunduğunu müjdele diye vahyetmemiz, insanlar için şaşılacak bir şey mi oldu ki o kâfirler, 'Bu elbette apaçık bir sihirbazdır' dediler?"

şeksüz çalabınuz Tanrı ol kim yaratdı gökleri dahı yiri altı günler içinde andan üstün 'arş üzerine hükm eyler issi yokdur şefâ'at eyleyici illâ destûr virmeginden şol sonra Tanrı çalabınuz bes tapun anı ey ögütlenmez misiz "Şüphesiz ki Rabbiniz, gökleri ve yeri altı gün içinde yaratan, sonra da Arş'a kurulup işleri yerli yerince düzene koyan Allah'tır. O'nun izni olmaksızın, hiç kimse şefaatçı olamaz. İşte o, Rabbiniz Allah'tır. O hâlde O'na kulluk edin. Hâlâ düşünmüyor musunuz?"

andan yana dönecegünüz yir heb va'desi Tanrınun girçekdür şeksüz ol ilk başlar yaratmagı andan ikiledin dönderdi anı cezâ vire anlara kim îmân getürdiler dahı işlediler eyü işler 'adlile dahı anlar

kim kâfir oldılar anlarundur içki issi sudan dahı agırdıcı 'azâb andan ötürü kim oldılar "Hepinizin dönüşü ancak onadır. Allah bunu bir gerçek olarak vadetmiştir. Şüphesiz o başlangıçta yaratmayı yapar sonra, iman edip salih ameller işleyenleri adaletle mükafatlandırmak için onu (yaratmayı) tekrar eder. Kafirlere gelince, inkar etmekte olduklarından dolayı, onlar için kaynar sudan bir içki ve elem dolu bir azap vardır."

ol oldur kim kıldı güni aydınlık dahı ay aydın dahı endâzeledi menzilleri tâ bilesiz sagışın yıllarun dahı sagışı yaratmadı Tanrı şol illâ hakkıla seçer âyetleri bir kavm için kim bilürler "O, güneşi bir ışık (kaynağı), ayı da (geceleyin) bir aydınlık (kaynağı) kılan, yılların sayısını ve hesabı bilmeniz için ona menziller takdir edendir. Allah bunları (boş yere değil) ancak gerçek ile (hikmeti gereğince) yaratmıştır. O, ayetlerini, bilen bir topluma ayrı ayrı açıklamaktadır."

gelmeden gitmeden gicenüŋ dahı gündüz dahı anı kim yaratdı Tanrı göklerde dahı yirde nişânlardur bir kavm kim sakınurlar "Gece ve gündüzün ardarda değişmesinde, Allah'ın göklerde ve yeryüzünde yarattığı şeylerde, Allah'a karşı gelmekten sakınan bir toplum için pek çok deliller vardır"

Kayseri Nüshası

Kayseri Raşit Efendi Kütüphanesi 26786 numarada muhafaza edilen bu nüsha da Eski Anadolu Türkçesi özellikleri göstermekte olup 435 varaktır. Muhtemelen XV. yüzyılda yazılmıştır. Eser satırarası tercüme olmasına rağmen bazı yerlerde kısa açıklamalar yer almaktadır. Bazı yerlerde ise kelime karşılığı yerine tefsirî açıklama yazıldığı da görülmektedir. Eser, Anadolu sahasında yapılan diğer satırarası tercümelerle benzerlik gösterse de tercümede verilen karşılıklar bakımından orijinal bir nüshadır.

Nisâ suresi tercümesinden (1-5):

ey âdem oglanları sakınınuz korkunuz ol Taŋrıdan ki sizi yaratdı bir nefsden ki Âdemdür ve andan 'avratını yaratdı ki Havvâdur dahı yaratdı yeri toldurdı ol ikisinden çok erler ve 'avratlar dahı korkunuz ol Allahdan kim sorılursız siz andan karâyiblerden dahı tahkik Taŋrı ta'âlâ sizün üstünüze rakibdür ya'ni gözcidür ne kim işlesenüz görür "Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten (ki Adem'dir) yaratan ve ondan da eşini yaratan (ki Havva'dır); ikisinden

birçok erkek ve kadın yayan Rabbinize karşı gelmekten sakının. Kendisi adına birbirinizden dilekte bulunduğunuz Allah'a karşı gelmekten ve akrabalık bağlarını koparmaktan sakının. Şüphesiz Allah üzerinizde bir gözetleyicidir."

dahı verinüz yetîmlere mâllarını dahı degişmenüz eyüsini yaramaza dahı yemenüz yetîmler mâlını sizün mâlınuzıla tahkik ol ya'ni yetim mâlını yemek ulu yazukdur "Yetimlere mallarını verin. İyiyi kötü olanla (helâli haramla) değişmeyin. Onların mallarını kendi mallarınıza katıp yemeyin. Çünkü bu, büyük bir günahtır."

eger korksanuz ki 'adl edemeyesiz yetîmler hakkında pes evlenünüz sizün gönlünüz istedügi 'avratlardan birini ya iki ya üç ya dört pes eger korksanuz ki 'adl edemeyesiz ya sizün mâlınuzdan câriye alsa yazuk yokdur ol azıdur 'ayâllarınuzun "Eğer, yetim kızlar hakkında adaletsizlik etmekten korkarsanız, (onları değil), size helâl olan (başka) kadınlardan ikişer, üçer, dörder olmak üzere nikahlayın. Eğer (o kadınlar arasında da) adaletli davranmayacağınızdan korkarsanız o takdirde bir tane alın veya sahip olduğunuz (cariyeler) ile yetinin. Bu, adaletten ayrılmamanız için daha uygundur."

dahı verinüz 'avratlara cemî' kâbinlerini pes eger gönülleri hoşlugıla kâbinlerinden bir nesne bagışlasalar size yenüz helâldür âfiyetile "Kadınlara mehirlerini gönül hoşluğuyla verin. Eğer kendi istekleriyle o mehrin bir kısmını size bağışlarlarsa, onu da afiyetle yiyin."

dahı vermenüz 'aklsuzlara 'avratlara oglanlara mâlınuz kim Tanrı ta'âlâ anı kıldı dünye hâli durmaguçun yiyecek verinüz anlara ol mâldan geyesi dahı eylenüz anlara dahı söylenüz anlara eyü söz "Allah'ın, sizin için geçim kaynağı yaptığı mallarınızı aklı ermezlere vermeyin. O mallarla onları besleyin, giydirin ve onlara güzel söz söyleyin"

Önder Nüshası

Eser, Fahrettin Önder'in şahsi kütüphanesinde bulunduğu için bu isimle anılmıştır. 539 varaktan oluşmaktadır. Eserin sayfa genişliği 230x170 mm, yazı alanının genişliği ise 155x105 mm'dir Genel olarak her sayfada 8 Arapça, 8 Türkçe satır vardır. Temmet kaydındaki ifadeye göre, H. 941 / M. 1534-1535 yılının Cemâziye's-sânî ayında bitirilmiştir. Bu

nüsha, Bursa Nüshası'nın başka bir istinsahıdır. Eser üzerine Mustafa Toker'in iki ciltlik çalışması bulunmaktadır.

Metin Yayını Gerçekleştirilmemiş Satırarası Kur'an Tercümeleri

Topkapı Sarayı Müzesi Koğuşlar Kitaplığı No. 247

Aharlı kâğıt üzerine nesih hatla yapılmış bu nüshada 9 satır Arapça metin arasına kelime kelime yapılan Türkçe tercüme vardır. Kırmızı ve siyah mürekkep kullanılan yazmada yazı stili zaman zaman taliktir. Bu nüsha da 15. yüzyılda yapılmıştır. Tam bir tercümedir. Nüsha, oldukça özensiz düzenlenmiştir. Var olan bir Kur'an-ı Kerim yazmasına tercümelerin sonradan özensiz ve düzensiz olarak yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Sayfaların kenarlarında çoğunlukla Arapça, yer yer de metinle alakasız hâşiyeler yerleştirilmiştir. Cilt ve kâğıt ağır hasar görmüştür. Pek çok yer okunamayacak durumdadır. Yazı oldukça düzensiz olduğu için pek çok yerde metin tamiri gerektirmektedir.

Topkapı Sarayı Müzesi Koğuşlar Kitaplığı No. 270

625 varak olan eserde 9 varak Arapça metin arasında Türkçe tercüme vardır. Bu tercüme, Anadolu sahasında yapılan pek çok tercümeden hâşiyeleri ile ayrılmaktadır. Ana metin cetvel içine alınmış, kalan kısımlar hâşiyelerle doldurulmuştur. Hâşiyelerin büyük bir kısmı Arapçadır. Hâşiyelerde genellikle ayetle veya kelimeyle ilgili bilgilere yer verilmiştir. Bunun dışında bazı yerlerde Arapça ve yer yer Türkçe hikâyeler de vardır. Kur'an metni oldukça güzel bir nesih hatla yazılmışken, tercüme daha ince bir kalem ile özensiz yerleştirilmiştir. Yer yer tefsirî açıklamalar da barındıran nüshanın dili geç dönem Anadolu Türkçesidir.

Polonya Nüshası

Uniwersytet Wroclawski, Biblioteka Uniwersytecka, Wroclaw (Polonya) Ms. Or. I-8 numara ile kayıtlı olan nüsha Anadolu sahası satırarası kelime kelime tercümelerden biridir.

358 varaktır. Ayetlerin başlangıç kısımlarına dört tane dikdörtgen şeklinde cetvel çekilmiş. Üstteki ve alttaki dikdörtgen kutuların içine surelerin adı Arapça olarak yazılmış. Sure adları için farklı bir mürekkep kullanılmış. Ayet bitişleri kırmızı mürekkeple gösterilmiş. Eserin herhangi bir yerinde süsleme yoktur. Satırarası tercüme eser tamamlandıktan sonra yapılmış. Eser, baştan sona harekelidir. Eserde Arapça ve Farsça kelime sayısı diğer tercümelere göre fazladır.

Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Nüshaları

Yz. B 1: 640 varak olan bu yazma, 7 satır Arapça metin altına Türkçe tercümelidir. Tam bir tercümedir.

Yz. B 2: 455 varak olan bu yazma Yz. B 1 numarası ile kayıtlı yazma ile benzerlik göstermektedir. 9 satır Arapça metnin altında kelime kelime Türkçe tercüme yer alır.

Yz. B 3: Fâtiha suresiyle başlayan tercüme sondan eksiktir. 276 varak olan eser 8 satır Arapça metnin altına Türkçe tercüme vardır.

Yz. A 481: 362 varak olan eser, satırarası kelime kelime tercümelerden biridir. Türkçe tercüme kırmızı mürekkeple yapılmıştır.

Yz. A 498: 485 varak, 7 satırdır.

Yz. A 532: 619 varak olan yazma, 9 satırdır.

Yz. A 547: 411 varak, 11 satırdır.

Türk Dil Kurumu Nüshalarının tamamı birbiri ile benzerlik göstermektedir. İstanbul'da bulunan satırarası Kur'an tercümelerine göre daha yıpranmış olan bu nüshaların tamamı Anadolu sahası özellikleri göstermektedir, ancak nüshaların dili bu yazmaların geç bir dönemde yapıldıklarına işaret etmektedir. Öyle ki, Eski Anadolu Türkçesinde görmeye alışıldık ses ve şekil özellikleri ile söz varlığı bu nüshalarda kısmen bulunmaktadır. Pek çok nüshaya göre Arapça ve Farsça söz varlığı bu nüshalarda ağırlıklıdır. Kâğıt düzeni ve hattın kullanımı özenli değildir. Bazı sayfaları oldukça yıpranmış (muhtemelen su almış) ve okunamayacak hâldedir.

Burada belirtilenlerin dışında, ulaşabildiğimiz şu nüshalar da satırarası tercümelerdir:

Ankara-Milli Kütüphane 06 Mil Yz B 502; Asım Köksal Nüshası; Atatürk Üniversitesi Demirbaş No. 32337; Breslav, Turc 12; British Museum Or. 1134; Bologna Üniversitesi Kütüphanesi No. 3060; Bursa Genel Kitaplığı No. 1; Cevdet Canbulat Nüshası; Dehri Dilçin Nüshası; Diyanet İşleri Başkanlığı No. 23; Erzincan Milli Kitaplığı Nüshası; Etnoğrafya Müzesi No. 10110; Etnoğrafya Müzesi No. 10113; Etnoğrafya Müzesi 14713; Hacı Selim Ağa Kütüphanesi Hüdai Efendi Bölümü No. 30; Hamburg Or 61; Hamburg 250; İBB Muallim Cevdet 011; Leiden, Universiteitsbibliotheek, Cod. Or. 504; Maarif Vekaleti Kitaplığı 1001 Numara; Nuruosmaniye 136; Paris Bibliotheque Nationale Turc No. 19; Paris Supplement Turc 23; Süleymaniye Kütüphanesi Halet Efendi No. 3; Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi No. 265; Tokat Nüshası; Türk ve İslam Eserleri Müzesi No. 18; Türk ve İslam Eserleri Müzesi No. 20; Türk ve İslam Eserleri Müzesi No. 74; Türk ve İslam Eserleri Müzesi No. 255; Türk ve İslam Eserleri Müzesi No. 257; Türk ve İslam Eserleri Müzesi No. 357; Türk ve İslam Eserleri Müzesi No. 508; Topkapı Sarayı Bahaettin Ersin Koleksiyonundaki Nüsha; Vakıflar Umum Müdürlüğü No. 57; Vakıflar Umum Müdürlüğü No. 87.

Satırarası Kur'an Tercümelerinin Birbiri İle İlgisi

Bir satırarası tercüme, *kendi sahasındaki* diğer satırarası tercümelerden tamamen bağımsız bir eser değildir. Satırarası tercümeler detaylı olarak incelendiğinde, eldeki veriler dâhilinde, kendi sahasında birbiriyle bağlantılı olmayan herhangi bir nüshanın olmadığı sonucu ortaya çıkar. Her nüsha, az veya çok oranda kendi sahasında diğer nüshalar ile benzerlikler göstermektedir. Bu durumun iki temel sebebi vardır:

1) Satırarası tercümelerde her bir Arapça kelimeye karşılık olarak yazılabilecek kelime sayısı sınırlıdır. İster Doğu sahası ister Batı sahası olsun bir Arapça kelimeye ancak bir iki farklı kelime ile karşılık verilebilir ki onlar da zaten eşanlamlı kelimelerdir. Bu durum da ister istemez satırarası tercümelerin birbirine benzemesine sebep olur.

2) Tercüme edilen kaynak metin Kur'an-ı Kerim'dir. Yanlış tercüme yapmak büyük bir günah işlemektedir. Mütercim bu sebeple hataya düşmemek için kendisinden önce yapılan tercümeleri görmek ve kullanmak mecburiyetindedir. Daha önceki tercümelerden yararlanmak mütercimin ister istemez tekrara düşmesine sebep olmaktadır.

Aslında bir tercümenin diğer bir tercüme ile benzerliği oldukça doğaldır ve mevzu bahis ettiğimiz tercümenin kaynağı Kur'an'dır. Tercümenin kaynağının Kur'an olması, müstensih veya müelliflerin tasarrufta bulunma ihtimalini en aza indirmektedir. Kur'an hacimli bir eser olsa dahi ayetlerin pek çoğu tekrarlardan oluşmaktadır. Kur'an'daki bazı önemli surelerin de tercümesinin neredeyse tüm tercümelerde aynı olduğu unutulmamalıdır. Mesela Fatiha suresinin tercümesi, Anadolu sahası satırarası Kur'an tercümelerinin tamamında aynıdır veya çok az farklılık barındırmaktadır.

Âl-i İmrân suresi	Hekimoğlu Nüshası	TİEM 73 Nüshası
126	*takı kılmadı anı Tanrı meger müjde sizge takı karâr kılmak üçün könüllerinız anın birle takı irmes yârî birmek meger Tanrı katındın yingen hikmet birle iş kılgan*	*takı kılmadı anı Tanrı meger müjde sizke takı karâr kılmak üçün könüllerinız anın birle takı ermez yârî bermek meger Tanrı katındın yinen hikmet birle iş kılgan*
127	*kesmek üçün bir ögürni anlardın kim küfr ketürdiler yâ hor kılsa anlarnı ewrülseler nevmîdler*	*kesmek üçün bir ögürni anlardın kim küfr ketürdiler yâ hor kılsa anlarnı takı ewrülseler nevmîdler*
128	*yok sana işdin nirse yâ kaytsa yâ* ***tevbesini kabūl kılsa*** *anlar üze yâ kınasa anlarnı hakîkat üze anlar küç kılganlar*	*yok sana işdin nerse yâ kayıtsa [...] anlarnın üze yâ kınasa anlarnı hakîkat üze anlar küç kılganlar*

129	*takı Tanrıga ni kim kökler içinde turur takı ne kim yirde turur yarlıkar kimni tilese takı kınayur kimni tilese takı Tanrı yarlıkagan rahmet kılgan*	*takı Tanrıka ni kim kökler içinde turur takı ne kim yir içinde turur yarlıkayur kimke kim tilese takı kınayur kimni tilese takı Tanrı yarlıkagan rahmet kılgan*
130	*ay anlar kim bittiler yimen ribânı kat kat kat kılınmış takı saknıŋ Tanrıdın bolgay kim siz kurtulgay siz*	*ay anlar kim bittiler yimen ribânı kat kat kılınmış takı korkuŋ Tanrıdın bolgay kim siz kurtulgay siz*
131	*takı saknıŋ ol otdın kim anuk kılmadı kâfirlerga*	*takı korkuŋ ol otdın kim anuk kılmadı kâfirlerke*
132	*takı boyun süŋ Tanrıga takı yalawaçga bolgay kim siz kurtulgay siz*	*takı boyun süŋ Tanrıka takı yalawaçka bolgay kim siz rahmet kılınay-siz*
133	*takı iwüŋ yarlıkamak tapa idinizdin takı uçmakga anıŋ ini kökler takı yir anuk kılındı sakınanlarga*	*takı ewüŋ yarlıkamak tapa idinizdin takı uçmahka anıŋ eni kökler takı yer anuk kılındı korkganlarka*

Tablo 1: Hekimoğlu ve TİEM 73 Nüshalarının Bazı Ayetler Özelinde Karşılaştırılması

Karşılaştırması yapılan iki nüshadan TİEM 73 Karahanlı Türkçesi; diğeri ise Harezm Türkçesi eserlerindendir. İstinsah tarihleri arasında çok uzun yıllar olmasa da iki eser, netice itibarıyla farklı dönemlere aittir. Bu iki eser arasında söz varlığı esasında bir değerlendirme yapılırsa çok benzer oldukları görülür. İki eser arasındaki farklar genellikle yazıldıkları dönemden kaynaklanan ses ve şekil bilgisi farklarıdır.

Hekimoğlu, Özbekistan ve Meşhed Âstan-i Quds-i Razavî Kütüphanesi'nde bulunan 1007 Numaralı tercümeler *birebir kopya* örnekleridir. Yani bu nüshalar, aynı eserin farklı istinsahlarıdır. Rylands, TİEM 73, Meşhed 293 ve Anonim Tefsir arasındaki benzerlikler de azımsanmayacak boyuttadır.

Özbekistan Nüshası için özel bir durum söz konusudur. Özbekistan Nüshası, Farsça tercümeyi de ihtiva etmesi açısından diğer tercümelerden ayrılmaktadır. Özbekistan Nüshası'nda bulunan Farsça tercümenin Rylands Nüshası'nda yer alan Farsça tercüme ile doğrudan bir bağlantısı bulunmamaktadır. Bu durum bize, Hekimoğlu, Özbekistan ve Meşhed 1007 Numaralı tercümelerin Rylands ve TİEM 73 Nüshalarından ayrı bir kolda hazırlandığını göstermektedir. Yine Meşhed'de muhafaza edilen tercümelerden 2229 numaralı tercümede de Farsça tercüme yer almaktadır. 2229 numaralı nüsha, ayetlerin düzenlenişi (her sayfada ortalama 10 kelime vardır); cilt cilt hazırlanması (elimizde yalnızca bir bölümü vardır) *vb.* pek çok açıdan Rylands Nüshası'nı andırmaktadır. 293 numaralı tercümede ise satırarası tercümeye ek olarak tefsir ve dinî hikâyeler de yer almaktadır. Ayrıca satırarası tercüme bölümlerinde bir Arapça kavrama birden fazla karşılık verilmiştir. TİEM 73 Nüshası'ndan yalnızca 3 yıl sonra istinsah edilen bu nüshanın daha önceki tercümelerden hareketle oluşturulduğu, bizzat eserin müellifi ve müstensihi olan Şeyh Yusuf el-Ebâriyy oğlu Muhammed tarafından söylenmektedir.

Çağatay Türkçesi dönemine kadar Doğu sahasındaki tercümelerin tamamı birbiri ile bağlantılıdır.

Şimdi ise Anadolu sahasındaki duruma bakalım:

	Ayet	Nüsha
Furkân 1	*uludur ol kim aşaga biribidi kur'âni kendü kulına kim bola halâyıka korkıdıcı*	**British Library Nüshası**
	yüceldi ol tanrı ki indürdi kur'âni kulı üstine tâ olmagiçün 'âlemlere korkuducı	**Bursa Nüshası**
	hayrı bereketi çok oldı ol kimsenüŋ ki kur'ân indürdi hakkı bâtıldan ayırmagıçun kulına ki 'âlemlere korkuducı olmagıçun	**Manisa Nüshası**
	çok oldı hayrı anuŋ kim indürdi kur'âni kulı üzere tâ ola 'âlemlere korkıdıcı	**TİEM 40 Nüshası**

Furkân 2	*ol kim anun durur pâdşâhlık göklerün ve yirün ve bolmadı anun oglanı yok durur aŋa ortak pâdşâhlıkda ve yaratdı dükeli neseneyi endâze kıldı endâze kılmak*	**British Library Nüshası**
	ol taŋrı ki anuŋdur pâdişâhlıgı gökler-rüŋ ve yérlerüŋ dahı ogul kız édinmedi şerîki dahı yokdur pâdişâhlıkda dahı her nesneyi yaratdı takdîr eyledi muhtelif hey'et üstine	**Bursa Nüshası**
	ol taŋrı ta'âlâ mülkidür gökler dahı yirler dahı ogul kız idinmedi nasrânî eyitdügi gibi şerîk dahı yokdur mülk-de barça nesneyi yaratdı takdir eyledi muhtelif hey'etler üstine takdîr eylemek	**Manisa Nüshası**
	ol kim anuŋdur gökler pâdişâhlıgı dakı yirüŋ dakı tutmadı ogul kız dakı olmadı anuŋ ortagı pâdişâhlık içinde dakı yarattı her nesneyi pes endâzeledi endâze eylemek	**TİEM 40 Nüshası**
Furkân 3	*ve dutdılar andan ayruk taŋrılar bunlar yaratmadılar nesene ve bunlar kendüler yaradıldı kim kudretleri yok durur tenlerine ziyâna ve assıya ve dakı kudretleri yok durur öldürmege ve dirürmege ve soŋra nüşūr koparmaka*	**British Library Nüshası**
	taŋrı ta'âlâdan özge taŋrılar édindiler ki anlar hîç nesne yaratmazlar dahı anlar yaradılmışlardur dahı mâlik olmazlar nefslerine ziyân def' eyleme-ge ne dahı assı getürmege dahı mâlik olmazlar kimseyi öldürmege ne dahı kimseyi diri eylemege ne dahı ölgenden soŋra diriltmege	**Bursa Nüshası**
	taŋrı ta'âlâdan özge ma'būd idindiler ki anlar nesne yaratmazlar anlar mahlūk-lardur yaradılmışlardur mâlik olmazlar nefslerine zarârı def' eylemegi ve lâ men-fa'ati getürmegi mâlik olmazlar kimseyi öldürmegi kimseyi diri eylemegi dahı kimseyi ba's eylemegi öldükden soŋra	**Manisa Nüshası**

	dakı tuttılar ya'ni kâfirler andan ayruk taŋrılar yaratmazlar nesene dakı yaradılınurlar dakı mâlik olmazlar nefsleri üçün ziyâna ne dagı assıya dakı mâlik olmazlar ölüme ne dagı dirlige ne dagı girü dirilmege	**TİEM 40 Nüshası**
Furkân 4	*eyitdiler anlar kim kâfir boldılar degüldür bu meger yalan kim anı düzdi aŋa yârî kıldı aŋa ol kavm ayrukuk dürüstlik birle geldiler zulm birle ve yalan birle*	**British Library Nüshası**
	dahı kâfirler eyitdi bu bir düzme yalandur özi düzipdür dahı kendüye özge kavm tahkîk anlar zulm édüp bâtıl söz söylediler	**Bursa Nüshası**
	eyitdi ol kişiler ki kâfir oldılar bu degüldür illâ yalan iftirâ eylemekdür sarf olmışdur vechinden yardım eyledi anuŋ üstine özge kavm özi nefsi üçün yazdurdı tahkîk anlar zulm eylediler kelâma ifk diyüp yalandur didigiçün	**Manisa Nüshası**
	dakı eyitdi anlar kim kâfir oldılar degül uşbu ya'ni kur'ân illâ yalan bagladı anı dakı arka virdi aŋa anuŋ üzere dakı ayruk kavumlar pes bayık geldiler küfre dakı buhtâna	**TİEM 40 Nüshası**
Furkân 5	*ve eyitdiler geçmişler masalı durur yazalar anı imlâ kılalar aŋa irte dakı gice*	**British Library Nüshası**
	dahı eyitdiler evvelki ümmetlerüŋ tasnîfleridür yazdurdı anı pes ol okınur özi üstine sabâhda ve 'asırda	**Bursa Nüshası**
	dahı eyitdiler ki evvel ümmetler yazup satr eyledükleridür ol okınur anuŋ üstine hıfzlamagıçun sabâhda ve 'asırda	**Manisa Nüshası**
	dakı eyitdiler kâfirler ilerkilerüŋ meselleridür yazındı muhammed anı pes ol okınur anuŋ üzere ya'ni ezberlemek içün irte dakı gice	**TİEM 40 Nüshası**

Furkân 6	*eyit iy muhammed aşaga biribidi ol kim bile sırrı göklerde ve yirde kim ol bar durur yarlıgayıcı bagışlayıcı*	**British Library Nüshası**
	eyit yâ muhammed kur'ânı indürdi ol Allâh ki bilür gizlü sırları göklerde ve yérlerde tahkîk ol günâhlar bagışlayıcıdur rahmet édicidür	**Bursa Nüshası**
	eyit yâ muhammed indürdi kur'ânı ol tanrı ta'âlâ ki sizler bilür göklerde dahı yirlerde tahkîk tanrı ta'âlâ 'afv eyleyicidür rahmet eyleyicidür	**Manisa Nüshası**
	eyit indürdi anı ol kim bilür gaybı göklerde dakı yirde bayık ol oldı yarlıgayıcı rahmet kılıcı	**TİEM 40 Nüshası**
Furkân 7	*ve eyitdiler ne bolmış bu peygâmber kim ol yir ta'âm ve yürir bâzârlarda ne üçün biribimediler anun dapa ferişte kim bola anun birle korkıdıcı*	**British Library Nüshası**
	dahı eyitdiler kâfirler ki niçün bu peygamber yémek yér bizüm gibi ve bâzârlarda yörür biz yörügen gibi niçün özine bir ferişte inmedi ki özile yol gösterici	**Bursa Nüshası**
	eyitdiler ki ne oldı bu resūl ki yir yimegi biz yidügümüz gibi yürür bâzârlarda yürüdügümüz gibi niçün inmedi özine bir melek ki bilesince korkuducı ola	**Manisa Nüshası**
	dakı eyitdiler nedür uşbu yalavaç yir ta'âmı dakı yürir bâzârlarda nişe indürilmedi andın yana firişte oladı anunıla korkıdıcı	**TİEM 40 Nüshası**

Tablo 2: Anadolu Sahasında Birebir Kopya Olmayan Nüshaların Karşılaştırılması

Tablo 2'de Anadolu sahası satırarası Kur'an tercümeleri arasında müstakil olan nüshalar karşılaştırılmıştır. Yukarıda belirtilen nüshalar arasındaki benzerlikler, kaynak metnin tek olması, tercüme edilen dilin sınırlılıkları *vb.* sebeplerden kaynaklanmaktadır. Yani British Library, Bursa, Manisa ve TİEM 40 Nüshaları birbirinden kopya edilme-

miştir. Bu nüshalar arasında TİEM 40 Nüshası, Anadolu sahasında kopya örneğine en sık rastlanan eserdir. Kütüphanelerde muhafaza edilen satırarası tercümelerin pek çoğu bu nüshanın başka bir istinsahıdır.

	Ayet	Nüsha
Yûsuf 2	*bayık biz indürdük anı kur'ân kim 'arabca anuŋıçun kim siz aŋlayasız*	TİEM 40
	bayık biz anı 'arabça kur'an iken indürdük anuŋıçun kim siz aŋlayasız	Sivas
	biz indürdük bu kur'âni 'arab dilince ola kim aŋlayasız	Kayseri
	şeksüz biz indürdük anı kur'âni kim 'arabca anıŋçun kim aŋlayasız	Topkapı K.252
Yûsuf 3	*biz hikâyet eylerüz saŋa hikâyet eylemek görklürekin anuŋıla kim vahy eyledük saŋa uşbu kur'âni dakı bayık olduŋ andan ilgerü gâfillardan ya'ni yūsuf kıssasından*	TİEM 40
	biz sana uşbu kur'anı vahy eyledük saŋa görklürekin hikâyet eylemek hikâyet eylerüz anuŋıla kim andan ilerü gafillerden dakı bayık olduŋ	Sivas
	biz hikâyet iderüz saŋa yâ muhammed kıssalaruŋ güzelini biz saŋa vahy eyledügümüzile bu kur'âni egerçi sen kur'ân inmezden öŋdin gâfilidüŋise	Kayseri
	biz hikâyet eylerüz saŋa görklürekin hikâyet eylemekün anuŋıla kim vahy eyledük saŋa işbu Kur'ân dahı eger olduŋ andan ileri gâfillerden	Topkapı K.252
Yûsuf 4	*ol vakt kim eyitti Yūsuf atasına iy atam bayık ben gördüm on bir ılduz dakı güneşi dakı ayı gördüm anları baŋa secde kılıcılar*	TİEM 40
	ol vakit kim yūsuf atasına eyitti iy atam bayık ben on bir ılduzı dakı güneşi dakı ayı gördüm anları gördüm baŋa secde kılıcılar	Sivas

	dahı zikr eyle ol vaktı ki eyitdi yūsuf atasına yâ ata ben düşde görürem ki on bir yılduz dahı güneşile ay baŋa secde eylediler	**Kayseri**
	ol vakt kim didi yūsuf atasına ey atam şeksüz ben gördüm on bir yılduz dahı gün dahı ay gördüm anları baŋa secde eyleyiciler	**Topkapı K.252**

Tablo 3: Anadolu Sahasında Ortak Bir Nüshaya Dayanan Tercümelerin Karşılaştırılması

Bu tabloda görüleceği gibi bazı nüshalar arasında benzerlikler daha fazladır. Bunun sebebi, bu nüshaların ortak bir ana nüshadan kopya edilmiş olmasıdır.

	Ayet	Nüsha
Nisâ 1	***ey*** *âdem oglanları sakınuŋuz korkuŋuz ol Taŋrıdan ki sizi yaratdı bir nefsden ki âdemdür andan* ***'avratı*** *yaratdı ki havvâdur dahı yaratdı ve yéri toldurdı ol ikisinden çok erler ve 'avratlar dahı korkuŋuz ol Allâhdan kim sorulursız andan karâyiblerden dahı tahkîk Taŋrı ta'âlâ sizüŋ üstüŋüze rakîbdür ne kim işleseŋüz görür*	**Bursa Nüshası**
	iy *âdem oglanları sakınuŋuz korkuŋuz ol Taŋrıdan ki sizi yaratdı bir nefsden ki âdemdür ve andan* ***'avratını*** *yaratdı ki havvâdur dahı yaratdı ve yiri toldurdı ol ikisinden çok erler ve 'avratlar dahı dahı korkuŋuz ol Allâhdan kim sorulursız andan karâyiblerden dahı tahkîk Taŋrı ta'âlâ sizüŋ üstüŋüze rakîbdür ne kim işleseŋüz görür*	**Önder Nüshası**

En'âm 165	*dahı ol Tanrı oldur kim kıldı sizi halîfeler yér yüzinde dahı yüce eyledi niceŋüzi niceŋüz üstine menziller sizi sınamagıçun size vérdügi* ***nesnede*** *tahkîk senüŋ Tanrıŋ 'ikâbı tizdür dahı Tanrı ta'âlâ yazuklar bagışlayıcıdur rahmet édicidür*	**Bursa Nüshası**
	dahı ol Tanrı oldur kim kıldı sizi halîfeler yir yüzinde dahı yüce eyledi niceŋüzi niceŋüz üstine menziller sizi sınamagıçun size virdügi ***nesneden*** *tahkîk senüŋ Tanrıŋ 'ikâbı tizdür dahı Tanrı ta'âlâ yazuklar bagışlayıcıdur rahmet idicidür*	**Önder Nüshası**
Hûd 5	*bilmiş oluŋuz ki anlar yürekleri hakdan dönderürler saklanmagıçun Allâhdan bilmiş oluŋuz ki ol vaktde ki örtünürler kumâşlarını bilür Tanrı ta'âlâ gizlü işlerini âşikâre işlerini ol Allâh bilicidür ol fikrleri ki yüreklerden geçer*	**Bursa Nüshası**
	bilmiş oluŋuz ki anlar yürekleri hakdan dönderürler saklanmagıçun Allâhdan bilmiş oluŋuz ki ol vaktda ki örtünürler kumâşlarını bilür Tanrı ta'âlâ gizlü işlerini dahı âşikâre işlerini ol Allâh bilicidür ol fikrleri ki yüreklerden geçer	**Önder Nüshası**
Kamer 15	*dahı anı bir âyet eyledük hîç nasîhat kabūl idici var mıdur*	**Bursa Nüshası**
	dahı anı bir âyet eyledük hîç nasîhat kabūl idici var mıdur	**Önder Nüshası**

Tablo 4: Anadolu Sahasında Birebir Kopya Örneği Olan Nüshalardan Bursa ve Önder Nüshalarının Karşılaştırılması

Türkçe satırarası Kur'an tercümeleri, görüdüğü gibi, birbirinden tamamen bağımsız eserler değildir. Günümüze ulaşan nüshaları şu şekilde tasnif edebiliriz: 1) Orijinal Nüshalar (Herhangi bir nüsha ile doğrudan bağlantısı olmayan nüshalar); 2) Diğer nüshalarla çeşitli açılardan benzer olan nüshalar; 3) Bir nüshanın farklı bir istinsahı olan nüshalar.

İKİNCİ BÖLÜM

TEFSİRLER

Türklerin tefsir ilmi ile ilgisi Türkçe Kur'an tercümelerinin yapılmasından çok daha eskilere gitmektedir. Erken dönem müfessirleri arasında Türk olduğu kesin olarak bilinen isimler yer almaktadır.

İslam dünyasında ilk müfessirler arasında Türk kökenli olduğu düşünülen üç önemli isim bulunmaktadır. Bunlardan biri Ebû Mansur Muhammed el-Maturidî (X. yüzyıl); ikincisi Ebu'l-Leys es-Semerkandî (X. yüzyıl); üçüncüsü Cârullâh Mahmûd ez-Zemahşerî'dir (XII. yüzyıl).

El-Maturidî, Maturidîlik inancının kurucusu ve *Te'vilatu'l-Kur'an* adlı tefsirin yazarıdır. *Tefsirü'l-Kur'an* veya *Bahru'l-Ulûm* adıyla meşhur eser Ebu'l-Leys es-Semerkandî tarafından yazılmıştır. Bu eserin daha sonra Türkçeye de tercümesi yapılmıştır (XIV-XV. yüzyıl). Zemahşerî'nin *el-Keşşâf* adlı eseri bütün İslam dünyasında en meşhur tefsirlerden biridir. Bu üç önemli ismin Türk oldukları düşünülmektedir ancak Türk olduklarına dair doğrudan bir kanıt bulunmamaktadır.

İshak Özgel, "Başlangıçtan Selçuklular Dönemi Sonuna Kadar Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri" başlıklı makalesinde Türk kökenli olduğu düşünülen ve eserlerini Arapça veya Farsça yazan müellifler hakkında bilgiler vermektedir. Yazarın verdiği bilgilere göre erken dönem tefsir alanında Türk kökenli olduğu bilinen müellifler şunlardır:

Abdullah bin Mübârek (ö. 797); Ebû Abdillah Muhammed bin Yûsuf bin Vâkıd el-Firyâbi (ö. 827); Abd bin Humeyd bin Nasr el-Kissî (ö. 844); Ebû Abdillah Muhammed bin İsmâil bin İbrahim el-Cu'fî el-Buharî (ö. 870); Ebû Mu-

hammed Abdullah bin Müslim bin Kuteybe ed-Dineverî (ö. 899); Ebû Bekr Ca'fer bin Muhammed bin el-Hasen el-Firyabî (ö. 913); İbnü'l-İhşid Ebû Bekr Ahmed bin Ali bin Ma'cûr (ö. 938); Ebû Bekr es-Sûlî (ö. 946); Ebû Bekr Muhammed bin Abdillah el-Berde'î (ö. 961); Ebû Bekr Muhammed bin Ali bin İsmail el-Kaffal el-Kebir eş-Şâşî (ö. 975); Ebû Ali el-Hüseyn bin Abdillah bin Ali bin Sînâ (ö. 1037); Ebû Hafs (ö. 1142); Ebu'l-Muzaffer Şemsüddin Yusuf bin Kızoglı et-Türkî (ö. 1256); Ebû Abdillah er-Râzî (ö. 1268); Sadrüddin Konevi er-Rûmî (1275).

Bu müelliflerin eserleri tefsir tarihi için şüphesiz önemlidir. Fakat Türk dili tarihi için bir kıymeti yoktur.

Kur'an ilimleri hususunda özellikle tefsir alanında Türkçe özgün eserler çok geç dönemlere kadar görülmez. Türk tarihindeki ilk özgün tefsirler Osmanlı Devleti'nin bir imparatorluk hâlini almasından sonra yazılmıştır. Bunların çoğu Arapçadır. XV. yüzyıla kadar yazılan Türkçe Kur'an tefsirleri ya bir eserin doğrudan tercümesi ya da birkaç eserden yararlanılarak yazılmış yarı telif eserlerdir.

Kur'an ilimleri ile iştirak eden âlimlerin bu alanda bir eserle rüştünü ispat edebilmesi ancak Arapça veya Farsça yazmasıyla mümkün olabilirdi. Bu sebeple özgün eserler Arapça veya Farsça yazılmıştır. Mesela Ebu's-Suud Efendi'nin *İrşâdü'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kitâbi'l-Kerim* adlı eseri Osmanlı sahasında yazılan en mühim tefsirlerden biridir ve Arapça yazılmıştır. Fakat bu telif eser dahi Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı ile Beyzâvî'nin *Envârü't-Tenzîl*'inden çokça yararlanıldığı için orijinallik açısından eleştirilmiştir.

Türk dili tarihindeki ilk tefsirler Anadolu'da beylikler; Harezm'de ise Moğollar döneminde (XIV. yüzyıl) yazılmıştır.

DOĞU TÜRKÇESİ KUR'AN TEFSİRLERİ

Orta Asya Kur'an Tefsiri (Anonim Tefsir)

Leningrad Asya Müzesi'nde saklanan bu eser, Kehf suresinden başlamaktadır, yani baştan eksiktir. Telif veya istinsah tarihi bilinmemektedir. Satırarası yöntemle yapıl-

mış olmasına rağmen Arapça kavramlar hakkında uzun izahatlara ve hikâyelere yer vermesi Müşterek Orta Asya Türkçesi çalışmaları için nüshayı değerli kılmaktadır. Eserin ilk bölümlerinde önce satırarası tercüme yapılmış, daha sonra sure veya ayetle ile ilgili rivayetler aktarılmıştır. Türk dili tarihindeki en eski tefsirlerden biridir. Borovkov, eserin istinsahının 12 veya 13. yüzyıllarda yapıldığını düşünmektedir, ancak eserin dil özelliklerinden hareketle Moğollar döneminden önce yazılmadığı söylenebilir. Eserin dili, Nehcü'l-Ferâdis ve Kısasü'l-Enbiyâ ile büyük oranda benzerdir. Bu sebeple eseri dil özellikleri itibariyle Harezm Türkçesi dönemine yani XIV. yüzyıla konumlandırıyoruz. Arapça ve Farsça etkisinden oldukça uzak, arkaik kelime kadrosu ile Türkçe söz varlığı çalışmaları için oldukça önemlidir. Eser üzerine Borovkov'un çalışmaları bulunmaktadır. Eser, Türkiye'de Halil İbrahim Usta tarafından yayınlanmıştır.

Şems suresi tercümesinden (1-4):

and yâd kılur kamug kündüz üçün aytur "Güneşe ve onun aydınlığına andolsun"

takı ay kim kaçan togar "ve doğan aya [andolsun]"

andın song tünin kündüz kim kaçan âşkâre kılsa "Onu ortaya çıkardığında gündüze [andolsun]"

takı tün kim anı örter tünge kirür "Onu bürüdüğünde geceye [andolsun]"

Tâ-Hâ suresi tefsirinden:

tâ-hâ sûresi Mekkede inmiş turur yüz otuz iki âyet turur miŋ üç yüz kırk bir kelime turur altı miŋ iki yüz kırk iki harf turur bu sûreniŋ fazlı sevâbını yalawaçımız yarlıkamış kimerse tâ-hâ sûresinin bir kata okısa Teŋri ta'âlâ aŋar Mûsâ yalawaç Hârûn yalawaç sevâbın bergey takı bir haberde andag yarlıkamış kimerse tâ-hâ sûresin okısa Teŋri ta'âlâ ol kulga menim birle garîblıkda kalmış barmış yârânlarımnıŋ sevâbını bergey takı bir haberde andag yarlıkamış kim yâ ümmetlerim sizleriŋ üze bolsun tâ-hâ sûresini okımak takı yâ-sîn sûresini okımak Teŋri ta'âlâ bu dünyânı yaratmasdan yiti miŋ yılda burun kendü okıyu yarlıkadı okıyu mu yarlıkamış ol okımak tuta and yâd kılu yarlıkadı kimerse hakîkat mü'min bolgay kim bu iki sûreni okısa men ol

kulumnı hadratu'l-kuds uçmakında ornatgay men tip yarlıkamış sıddîk şehîdler birle bolur tip takı kimerse hakîkat mü'min bolmagınça bu iki sûreni okımas ögrenmes tip yarlıkamış takı sûretü tâ-hânı yigirmi kata okısa düşmânlardın kuvvet bolgay takı kız oglanlarıŋ bahtı üçün okısa bahtı açılgay kamug murâd hâsıl bolgay "Tâ-hâ suresi Mekke'de inmiştir. Yüz otuz iki ayettir. Bin üç yüz kırk bir kelimedir. Altı bin iki yüz kırk iki harftir. Bu surenin sevabını peygamberimiz [şöyle] buyurmuş: Bir kimse tâ-hâ suresini bir kez okursa Tanrı ona Musa ve Harun peygamber sevabını verecek ve bir haberde şöyle buyurmuş: Bir kimse tâ-hâ suresini okursa Tanrı o kula benim ile birlikte cefa çekmiş ashabımın sevabını verecek ve bir haberde şöyle buyurmuş: Ey ümmetim, tâ-hâ ve yâ-sin surelerini okumak sizlerin üzerine olsun. Tanrı bu dünyayı yaratmadan yedi bin yıl önce kendisi okuyarak buyurmuş. O çağrıya yemin ederek buyurdu: Gerçek mümin olan kimse, bu iki sureyi okumuş olsa ol kulumu hadratu'l-kuds cennetine yerleştireceğim; [orada] sıddık ve şehitler ile birlikte olur diye buyurmuş ve bu iki sureyi okuyup öğrenmeyince gerçek mümin olmaz diye buyurmuş. Ve tâ-hâ suresini yirmi defa okusa düşmanlarından kuvvetçe üstün olacak ve kız çocuklarının bahtı için okusa bahtı açılacak, bütün muratları yerine gelecek."

Kadir suresi tefsirinden:

kadr tüni yigrek turur miŋ ay tâ'atındın ve aytdılar bu sûre sebeb-i nüzûlı ol turur kim ümmet 'ömrin kıska itdi bu kıska 'ömr bile ol aşnukılar tâ'atıŋa kanda teŋelgey ve kanda bulgaylar menim ümmetlerim tidi Teŋri ta'âlâ leyletü'l-kadr tünin berdi yılda bir tün kim ol miŋ ay tâ'atındın yigrek turur ol tün üküş derecâtlar bolur 'Alî aytur 'Urve oglı kim peygamber 'aleyhi's-selâmka tört erni Benî İsrâ'il kavmındın su'âl kıldılar kim bular tegmesi seksen yıl tâ'at kıldılar bularda hiç kimerse köz yumup açgınça Teŋri ta'âlâga 'âsî bolmadılar biri Eyyûb ikinç Zekeriyyâ üçinç Harkîl ibnü'l-'Acûz törtinç Yûşa' ibn Nûn Peygamber 'aleyhi's-selâm yârânları bularga 'aceb kaldılar Cebrâ'il 'aleyhi's-selâm aytdı yâ Muhammed seniŋ ümmetleriŋ 'aceb kalurlar bularıŋ tâ'atların kim seksen yıl tidi kim men saŋa ve seniŋ ümmetleriŋe Teŋri ta'âlâ bir tün berdim tidi yigrek turur seksen yıl tâ'at kılmışlarındın bu bir tün tidi andın Cebrâ'il 'aleyhi's-selâm bu sûreni indürdi okıdı peygamber 'aleyhi's-selâmka

şâd boldı Vehb ibn Münebbih aytur peygamber 'aleyhi's-selâm bir er sıfatın kıldı Benî İsrâ'il kavmı içinde miŋ ay peyveste gâzilık kıldı anıŋ atı Şemsûn erdi Rûm şehrleri arasında menzil kılmış erdi ol şehrler butperestler şehrleri birle gâzilık kılur erdi ol ayruk silâh birle tokuşmaz erdi tiwe eŋeki birle uruşur erdi kaçan suwsasa ol eŋek telükindin suw çıkar erdi takı ol içer erdi takı ol şehrleri kamug 'âciz kıldı oglanlarındın yesir kıldı ve mâlların telim aldı eltdi Teŋri ta'âlâ aŋa 'azîm kuvvet bermiş erdi andag kim kamug şehrler ehli tirilip anı yeŋebilmez erdiler 'âciz dermânde boldılar tedbîr kıldılar aytdılar biz anı yeŋebilmezüz meger anıŋ 'avratı birle birleşevüz tidiler andın anıŋ 'avratına aytdılar biz saŋa üküş mâl bereliŋ altun kümiş agu barçın tidiler uragutı aydı bolur tidi andın berk yip berdiler kim sen anı baglagıl bizke haber kılgıl tiyü biz kelelim anı tutalım tidiler ol uragutı uyur erken yip birle bagladı elin ayakın boynıŋa bagladı uyandı anı üzdi uragutına aytdı nişe bagladıŋ seniŋ küçüŋ bileyin tidim andın kâfirlarga haber berdi kâfirlar temür gull kıldılar berdip ıddılar ol yana uyur erken temürni eline ayakına boynına urdı ol yana üzdi uragutına aytdı nişe böyle kıldıŋ tidi uragutı aytdı kim hiç kimerseniŋ küçi saŋa yetmez tidi men seniŋ küçüŋ sınadım tidi ol aytdı maŋa hiç kimerse zafer bulmagay ve küçi yetmegey illâ meger kim bir nerse tidi andın uragutı aytdı ol nerse ne turur kim seniŋ kutlug küçüŋ yeŋer tidi men saŋa anı aytmayım tidi uragutı telim kurla anı sordı âhiri aytdı menim saçım birle baglasa andın uragutı uyur erken saçı birle bagladı üzemedi takı kâfirlarga haber berdi takı anıŋ saçı uzun erdi kâfirler keldiler anı tutdılar burnın kulakın kesdiler takı közin oydılar takı anı şehr içinde elttiler andag 'azâb kıldılar ol aytdı yâ Rab maŋa feryâtıŋ irürgil ve beni bularıŋ üze erklig kılgıl kavmın ve pâdşâhın helâk kıldı takı ayturlar aşnukı ümmetlarga bütmezler erdi tâ miŋçe ay tâ'at kılmagınça seksen üç yıl tört ay miŋ ay bolur Teŋri ta'âlâ Muhammed ümmetiŋa bir tün berdi miŋ aydın yigrek turur kim bular anda tâ'at kılurlar Ebû Bekr-i Verrâk aytur Süleymân 'aleyhi's-selâm biş yüz ay milket sürdi Teŋri ta'âlâ bir tün berdi Muhammed ümmetiŋe ol milketdin yigrek turur "Kadir gecesi bin ayın ibadetinden daha hayırlıdır. [Şöyle] söylediler: Bu surenin indirilme sebebi, ümmetin ömrünün kısa olması ve bu kısa ömür içinde öncekilerin ibadetine nasıl yetişileceğidir. [Hz. Peygamber] bu kısa ömür içinde benim ümmetim öncekilerin ibadetine na-

sıl yetişecek dedi. Tanrı kadir gecesini verdi. O, bin ayın ibadetinden daha hayırlıdır. O gece çok mertebeler olur. Urve oğlu Ali söyler: Peygamber aleyhisselama İsrailoğullarından her biri seksen yıl ibadet eden dört adamı sordular. Bunlardan hiçbiri göz açıp kapayıncaya kadar [ölene kadar] Tanrı'ya âsi olmadılar. Biri Eyüp, ikinci Zekeriya, üçüncü Harkîl ibnü'l-'Acûz, dördüncü Yûşa ibni Nûn'dur. Peygamber aleyhisselamın ashabı bunların durumuna çok şaşırdılar. Cebrail söyledi: Ey Muhammet, senin ümmetine Tanrı seksen yılın ibadetinden daha hayırlı bu bir geceyi verdim dedi. Sonra Cebrail bu sureyi indirdi. Peygambere okudu, peygamber şad oldu. Vehb ibni Münebbih söyler: Peygamber aleyhisselam İsrailoğulları kavminden bin ay boyunca savaşıp gazi olan bir erin durumu anlattı. Onun adı Şemsun idi. Rum [Anadolu] şehirleri arasında yerleşmişti. O şehirler ve putperest şehirler arasında savaşırdı. O, devenin çene kemiği ile savaşırdı, başka bir savaş aleti kullanmazdı. Susadığı zaman o çene kemiğinin deliğinden su çıkardı ve o suyu içerdi. O şehirleri hep âciz bıraktı, çocuklarından esirler, mallarından ganimetler aldı gönderdi. Tanrı ona büyük kuvvet vermişti. Öyle ki bütün şehirlerin ileri gelenleri birleşip onu yenemezlerdi. Âciz oldular, tedbir aldılar ve 'Eğer onun karısı ile anlaşmazsak onu yenemeyiz' dediler. Sonra onun karısına söylediler: Biz sana altın, gümüş, ipek çokça mal verelim dediler. Karısı, olur dedi. Sonra, sen onu bağla, bize haber ver diye ona sağlam bir ip verdiler. Biz gelelim, onu tutalım dediler. Onun karısı, [adam] uyur iken ip ile elini ayağını boynuna bağladı. [Adam] uyandı, [ipi] çözdü. Karısına beni niye bağladın dedi. [Karısı], senin gücünü öğrenmek için dedi. Sonra kâfirlere haber verdi. Kâfirler demir kelepçe getirdiler. Verip gönderdiler. O yine uyurken [karısı] demiri eline ayağına boynuna bağladı. O, yine çözdü. Karısına niye böyle yaptın dedi. Karısı söyledi: Hiç kimsenin gücü sana yetmez, ben senin gücünü sınadım dedi. O söyledi: Bir şey hariç bana kimsenin gücü yetmez ve beni kimse yenemez dedi. Sonra karısı söyledi: O şey nedir ki senin kutlu gücünü yener, dedi. Ben sana onu söylemeyeyim dedi. Karısı çok defa onu sordu. Sonunda söyledi. 'Benim saçım ile bağlasan', dedi. Sonra karısı, uyurken onu saçıyla bağladı. Çöze-

medi ve kâfirlere haber verdi ve onun saçı uzundu. Kâfirler geldiler, onu tuttular. Burnunu kulağını kestiler ve gözünü oydular ve onu şehir içine götürdüler. Öyle azap kıldılar. O söyledi: Ya Rab, bana yardımını ulaştır ve beni bunların üzerine üstün kıl. Kavmini ve hükümdarını öldürdü. Ve söylerler ki önceki ümmetlere bin ay kadar ibadet etmeyince inanmazlardı. Seksen üç yıl dört ay, bin ay olur. Tanrı, Muhammet'in ümmetine bin aydan daha hayırlı bir gece verdi. Ebû Bekr-i Verrâk söyler: Süleyman aleyhisselam beş yüz ay hükümdarlık yaptı, Tanrı Muhammet'in ümmetine o hükümdarlıktan daha hayırlı olan bir gece verdi."

Çağatay Türkçesi Kur'an Tefsiri (Tefsir-i Hüseynî/Mevâhib-i Aliyye)

Çağatay Türkçesinin en hacimli eserlerinden biri olan bu tefsirin bilinen iki yazması bulunmaktadır. Yazmalardan biri Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi III. Ahmet Bölümü No. 16'da; diğeri Konya Mevlana Müzesi'ndedir. Yazıldığı yer ve müstensih bilgisi bilinmemektedir. Eserin yazılış tarihi H. 950/M. 1543'tür. Her cildi 308 varak olmak üzere iki ciltlik eserin toplam varak sayısı 616'dır. Eserin birinci cildi Besmele tercümesi ve Fatiha suresinin tefsiri ile başlayıp, Kehf suresinin son ayeti ile bitmektedir. Hamza Zülfikar'a göre eser, Ubeydullah Han tarafından bizzat veya onun emri ile vücuda getirilmiştir. Dili Harezm ve Anadolu sahasında yapılan tefsirlere nazaran daha ağırdır. Mütercimin İslami terimleri Türkçe kelimelerle karşılama gayretinin olmadığı hemen göze çarpmaktadır. Bugünkü Özbek Türkçesinin oluşum aşamalarının görülmesi açısından son derece değerli olan eserde yerel kelimelerle Arapça ve Farsça kelimeler bir aradadır.

Eser son yıllara kadar *Çağatayca Anonim Tefsir* olarak adlandırılmaktaydı, fakat eserin literatürde *Tefsir-i Hüseynî* veya *Mevâhib-i Aliyye* olarak bilenen Farsça tefsirin tercümesi olduğu Saidbek Boltabayev tarafından tespit edilmiştir. Boltabayev'in tespitlerine göre eser, ilk olarak Hüseyin Vaiz Kaşifî tarafından Farsça olarak yazılmış ve Ali Şir Nevayi'ye atfedilmiştir. Kaşifî, Herat'a geldikten sonra burada Nevayi ile sıkı dostluk kurmuş, *Cevâhirü't-Tefsir*,

Mahzenü'l-İnşâ ve Mevâhib-i Aliyye gibi eserlerini Ali Şir Nevayi'ye ithafen yazmıştır. Tam adı *El-Mevâhibül-'Aliyye fî Tefsîril-Kelami'r-Rabbaniyye* olan Farsça yazılmış bu eser daha çok *Tefsir-i Hüseynî* adı ile tanınmıştır. Eser Hicri 897-899 (M. 1492-1494) yılları arasında tamamlanmıştır.

Eserin dünya kütüphanelerinde yüzlerce nüshası bulunmaktadır. Sadece Özbekistan Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Kütüphanesi'nde 68 nüshası vardır. Müellifin kendi yazısıyla yazdığı nüsha da Özbekistan Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Kütüphanesi'nde 2181 numarada kayıtlıdır. Eser, sadece Türk dili tarihi açısından değil tefsir tarihi açısından da çok kıymetlidir. Çağatay Türkçesinden başka, Urdu, Peştun dilleri Osmanlıca, Tatarca ve Özbekçeye de çevrilmiştir. Eserin Osmanlı sahasında XVI. yüzyıldan itibaren Selanikli Ali, Ebu'l-Fazl Muhammed (İdris-i Bitlisî'nin oğlu), Şeyh Ömer Adûlî Niğdevi gibi isimler tarafından farklı tercümeleri yapılmıştır. Son tercüme Muhammed Sadık İmankulu tarafından Tatar Türkçesine yapılmıştır (1911).

Fatiha suresi tefsirinden:

âgâz kıldım hudây ta'âlânıŋ atı bile kim 'ibâdet kılmak aŋa sezâvâr érür vücûd ve hayât bile yahşı bagışlaguçı halkka bagışlaguçı alarga hayât bile ve saklamaklıg âfetlerdin [Besmele Tefsiri] "Hüda'nın adı ile başladım, ibadet etmek O'na layıktır. Varlık ve hayat ile güzel bağışlayıcı. Âfetlerden koruyucu."

el-hamdülillâhi rabbi'l-âlemîn *her bolgan senâ ve âferîn kim ezeldin ebedgaça mevcûd ve ma'lûm turur ve bar durur ve bolgusı durur anıŋ barısı tamâmı ve kemâlı bile hudâyga durur kim musammâ ve mavsûf érür barça kemâllıg ismler ve sıfatlarga yaratkuçı ve östürgüçi ve saklaguçı ve terbiyyet étküçi ve kılguçı barça 'âlemlerniŋ işini ferişteler ve perîler ve âdemîler ve vuhûş ve kuşlar ve sibâ' darendeler ve su hayvânları ve andın özgeler* "Övgü onadır, ezelden ebede kadar mevcut ve malumdur; vardır ve var olacaktır; faziletli bütün isimler ve sıfatlarla müsemma ve mevsuftur, yaratan, besleyen, koruyan, terbiye eden ve bütün âlemleri, melekleri, cinleri, insanları, vahşi hayvanları, kuşları, yırtıcıları, su hayvanlarını ve diğerlerini yaratandır."

er-rahmani'r-rahîm *hayâtka bagışlaguçı yana katla âhiretde barça néme yok bolgandın soŋra bagışlaguçı yana katla mihri-*

bânlıg bile müminlerge ve alarnı uçmahga kirgüzmekke "Hayat için bağışlayıcı ve bütün şeyler yok olduktan sonra ahiret için bağışlayıcı ve müminleri cennete sokmak için şefkatli."

mâliki yevmi'd-dîn *cezâ küniniŋ égesi yâ tasarruf kılguçı ol künde her némeni tilese pâyendeler 'amellerініŋ asraguçısı tâ alarnı bérmek ve almakda yaŋlış bolmagay yâ hisâb küniniŋ kâzısı hükm kılguçısı kim bendelerniŋ arasıda tüzlüg bile hükm kılgay yâ cezâ bérgüçi cezâ künide* "Ceza gününün sahibi, o günde herşeyi dilediği gibi idare eden. Onları besleyen. Hesap gününün kadısı ve hüküm verenidir ki kulları için hatasız hüküm kılacak; ceza gününün ceza vericisi"

iyyâke ne'budu ve iyyâke nesta'în *saŋa 'ibâdet kılurbiz ve bes kim séndin özge 'ibâdetga sezâvâr yoktur takı hâssa séndin yârî tilerbiz saŋa kulluk kılmakda seniŋ 'ibâdetiŋde ve andın özge hâcetler ve mühimlerde* "Sana ibadet ederiz. Senden başka ibadete layık yoktur ve özellikle sana kulluk kılmakta, senin ibadetinde, başka istekler ve mühim [şeylerde] senden yardım dileriz."

ihdinâ sırâte'l-mustakîn *bizlerge yol körset tüz yolga sözler ve işler ve kılıglarda kim ol orta bolgay ifrât ve guluvv ve taksîr arasıda yâ berk kıl bizlerni mustakîm yolda kim İslâm dini ve 'âlem seyyidi 'aleyhi's-salavatu ve's-selâm sünneti durur 'âriflerniŋ kutbı ve vâsıllarnıŋ gavsı nâsıru'l-hak ve'din hazret-i Hoca 'Ubeydullâh kuddise sirruhu'l-'azîz bu ma'nâda bülend nükte ve ercümend kelime aytıpdurlar ve ol budur kim körset bizlerge tüz yol ya'ni özüŋnüŋ zâtıŋnıŋ muhabbeti bile müşerref tutkıl tâ özümiz iltifâtdın özümizge ve séndin özgedin ve séndin özgege âzâd bolup tükel séniŋ bile bolalıŋ ve séndin özgeni körmeliŋ ve séndin özgeni sagış kılmalıŋ yâ ol kim körsetkil bizge tüz yol ya'ni ol yolı kim séniŋ hazretiŋdedür her mevcûdîniŋ nisbeti bile kim ol mevcûdnı ansız vücûdı yoktur ve öz kemâliniŋ gayetıga ansız yétmesdür tâ séndin özgege teveccüh kılmakdın âzâd bolalıŋ* "Bizlere, günah ve hatalarımız arasında bulacağımız doğru yolu göster. Bizleri, İslam dini ve âlem önderinin (Allah'ın rahmeti onun üzerine olsun) sünneti olan doğru yolda sağlamlaştır. Âriflerin kutbu ve hakka ulaşanların yardımcısı, hazret-i Hoca Ubeydullâh bu anlamda yüksek ve ince manalı söz ve muhterem kelime söylemişler: Bizlere doğru yol göster, düz yol yani özünün muhabbeti ile

müşerref tut; tâ ki kendimizden ve senden başka [herşeyden] azat olup tamamıyla senin ile birlikte olalım ve senden başkayı görmeyelim ve senden başkayı saymayalım. Bize, senin hazretinde ve her varlığın bağlılığı ile olan ve onsuz vücudu olmayan; kendi olgunluğunun nihayetine o olmadan erişilmeyen doğru yolu göster. Senden başkaya teveccüh etmekten uzak olalım."

sırâta'llezine en'amte 'aleyhim gayri'l-magdûbi 'aleyhim ve lâ'd-dâllin *körgüz bizlerge alarnıŋ yolını kim öz fazlıŋ bile in'âm kılıpsén alarga nübüvvet ve risâlet ve vilayet ve sıddıkiyyet ve şehâdet ve salâhiyyet ni'meti bile ya alarnıŋ yolı kim kurb ehlidürler ve zâhir ni'metiniŋ kemâli bile kim şerî'at kabûlıdur ve bâtın ni'metiniŋ cemâli bile kim hakîkat esrârıga muttali'dür alarnı 'azîz ve mükerrem kılıpsén né ol kişilerniŋ yolı kim gazab kılıpsén alarga ya'ni mevcûddın burun séniŋ gazabıŋnıŋ mu'arrızıga kiripdürler ve ol sebeb bile kim küfrge ayak koyupturlar yâ cuhûdlarnıŋ yolı kim temerrud sebebi bile mu'ânada ve mükâbara ve peygamberler öltürmekde ve kitâblarnı tagyirde alarga gazab étipsén ve ne azganlarnıŋ yolı kim ya'ni kişileri kim vücûddın soŋ muhtalif yollar ve egri yollarga tüşüpdürler yâ tersâlarnıŋ yolı kim âmin munuŋ dek bolsun* "Bize, öz fazlın ve nübüvvet (peygamberlik), risalet (elçilik), dostluk, sadakat, şehadet ve salahiyet nimeti ile nimetlendirdiklerinin yolunu göster. Onların yolu ki onlar yakınlık sahibidir ve açık nimetinin kemali ile şeriatın kabul ettikleridir ve gizli nimetinin görünmesi ile hakikat esrarından haberlidirler. Onları aziz ve kerem sahibi yapmışsın. [Şunların yolundan ise uzak tut:] Gazap ettiğin kişilerden, küfre yaslandıkları için var olmadan evvel senin gazabından ötürü muarız olanlardan ya da Yahudilerin yolından. Peygamber öldürdükleri ve kitaplarını bozdukları için onlara gazap ettin ve azgınların yolu. Var olduktan sonra çeşitli eğri yollara düşmüşler ya da Hristiyanların yolu. Amin. Bunun gibi olsun."

Yakub-i Çerhî Tefsiri

Yakub-i Çerhî, Nakşbendiyye'nin önemli temsilcilerinden biridir. 1447 yılında vefat etmiştir. En meşhur eseri *Tefsir-i Çerhî* adıyla bilinir. Orta Asya'da pek çok dinî-tasavvufi eser vücuda getiren Yakub-i Çerhi'nin eseri, Hemedanî Hacı

(Seyyid Atayi) adlı biri tarafından 1585'te Türkçeye tercüme edilmiştir. Fatiha suresi ile birlikte Kur'an'ın 29 ve 30. cüzlerinin tefsiridir. Eserin Farsça yazmalarının çok sayıda nüshası mevcuttur. Çağatay Türkçesine tercüme edilen nüsha, Özbekistan'da Ebû Reyhan el-Birunî Şarkşinaslık Enstitüsü'nde 7180 numarasıyla korunmaktadır. Bu nüsha, Farsça asıllarından bazı yerlerde farklılıklar göstermektedir. Eserin Çağatay Türkçesine tercüme edilen nüshası Emek Üşenmez tarafından yayınlanmıştır. Bu tercümenin dışında eserin geç dönemde (XVIII-XIX. yüzyıllar) Mir Muhammed Fâzıl Taşkendî tarafından da tercümesi yapılmıştır. Bu tercüme bildiğimiz kadarıyla yayınlanmamıştır.

Kalem suresi tefsirinden:

nun *bilgil kim başka başka ferd ferd harfler kim Kur'ânda okula turur anda iki mezheb turur ya'ni vech üze tefsîr kılıp tururlar bir mezhebde ayturlar kim müteşâhibâtdın tururlar ve alarda bir sırrı turur Hak ta'âlânıŋ esrârlarından îmân keltüreliŋ aŋa ve aŋa meşgûl bolalıŋ anıŋ keyfiyyetinga ve bu emîrü'l-mü'minîn Ebû Bekr es-Sıddîknıŋ kavli turur ve Ebû Hanîfe rahmetullâhi 'aleyh ve yana bir mezhebde ol turur kim bu harfler te'vîl kılıngan turur ve 'âlimler ve 'ârifler kitâbında bitiglig turur ibn Abbâs radiyallâhu 'anhumâ aytıp turur kim nûndan murâd ol balıg turur kim yer anıŋ üze turur anıŋ adı Yemhûn turur "Nun.* Bil ki Kur'an'da [bunun gibi] başka başka harfler bir bir okunmuştur [yazılmıştır]. Bunları iki mezhep üzerine yani iki usul üzerine açıklarlar. Bunlar, müteşâhibâtdandır [birbirine benzeyen ve açıklanmasında ihtilaf bulunan ayetler]. Onlarda Hakk'ın sırları gizlidir. Ona iman edelim ve onun aslına meşgul olalım. Bu, müminlerin emiri Ebû Bekir es-Sıddık'ın sözüdür. Ebû Hanife [mezhebinde] -Allah'ın rahmeti üzerine olsun- ve bir mezhepte bu harfler şöyle açıklanmıştır. [Bu] âlimlerin ve âriflerin kitabında yazılıdır. İbni Abbas, söylemiştir: Bu nun harfindeki gaye, üzerinde yer [dünya] olan balıktır. Onun adı Yemhun'dur."

Yûnus suresi tefsirinden:

ve Yûnus 'aleyhi's-selâm kıssası bu irdi kim Hak ta'âlâ anı peygamberlıkga yiberdi irse Mevsîl atlıg vilayetniŋ halkıŋa ol yerniŋ halkı köp irdi alarga va'z aytıp îmânga ündedi aŋa îmân keltürmediler ve anı yalgançı dediler gazablanıp Huday ta'âlâdın

öz kavmıŋa 'azâbın tiledi vahy keldi aŋa kim alarga aygıl uyumasunlar 'azâbımız alarga kelgüsi üç kündin soŋ yâ kırk kün alarnıŋ arasındın çıkıp öyligi birlen iki oglı aŋa ıyardılar bir deryâ kıragıŋa yittiler deryâ tolgumlap öyligini bir oglı bile kapgaç deryâda gark boldılar ve böri kelip yana bir oglını alabardı yalguz kalıp kemege olturdı deryâ ortasıŋa yetgeç yel tûfân bolup deryâ tolgumlana başladı kemeçiler aydılar biznıŋ aramızda bir bende bar turur hâcesindin kaçgan biz bu kemeniŋ 'âdetini bilür miz ve anı deryâga taşlamagunça deryâ ârâm tapmas kur'a saldılar Yûnus 'aleyhis's-selâm adıŋa çıktı aydılar mürsel peygambersin biz sini deryâga taşlay almas biz Yûnus aydı ol aytganıŋız hâcesindin kaçgan bende min turur min özini istedi kim deryâga salsa bir balıg kördi agzın açıp turur her tarafga barsa anı körer erdi çâre tapmadı özin taşlagaç balıg anı tapıp aldı ve yuttı balıgga ilhâm yetişti biz uluglagan bendemizni nige ta'ma yosunıga yibermey turur biz ammâ anı seniŋ kursakıŋda ornatıp emânet yosunı birlen tapşurduk bir kün yâ yeti kün yâ yigirmi kün fe nâdâ fi'z-zulumâti pes Yûnus 'aleyhi's-selâm çakırkır erdi Huday ta'âlânıŋ yâdın aytur irdi karaŋulukı kiçe karaŋulıkı balıg kursakınıŋ karaŋulukı ve aytıp turur ol balıgnı özge balıg yutup irdi ve deryâ karaŋulukı ve iki balıg karnınıŋ karaŋulukıda bu tesbihni aytur erdi "Ve Yunus peygamberin hikâyesi şöyleydi: Allah onu Mevsil adlı yerdeki halkın üzerine -o yerin halkı çoktu- peygamber olarak gönderince [Yunus] onları imana davet etti. [Mevsil halkı] ona iman etmediler ve ona yalancı dediler. [Yunus] öfkelenip Allah'tan kavminin azabını diledi. Ona, 'Onlara söyle uyumasınlar; onlara azabımız üç ya da kırk günden sonra gelecektir' ayeti geldi. [Yunus] onların arasından çıkıp eşi ve iki çocuğu ile birlikte uzaklaştı. Bir deniz kenarına ulaştılar. Deniz dalgalanıp eşini ve bir oğlunu kaptı, denizde boğuldular. Diğer oğlunu ise bir kurt alıp gitti. Yalnız kalıp gemiye oturdu [yerleşti]. [Gemi] deniz ortasına gelince fırtına kopup deniz dalgalanmaya başladı. Gemiciler, 'Bizim aramızda hocasından kaçan bir kul var, biz bu geminin âdetini biliriz. Onu denize atmadıkça deniz sakinleşmez.' dediler. Kura çektiler. Kura, Yunus peygamber adına çıktı. 'Mürsel peygambersin, biz seni denize atamayız.' dediler. Yunus peygamber 'O söylediğiniz hocasından kaçan kul benim' dedi. Kendini denize atmak istedi. Sürekli ağzını açan bir

balık gördü. Her nereye gitse onu görürdü. Çare bulamadı. Kendini denize atınca balıp onu bulup aldı ve yuttu. Balığa ilham geldi. Biz, kibirlenen kulumuzu açgözlülük âdeti üzerine göndermeyeceğiz, ama onu senin kursağında emanet ile bir, yedi ya da yirmi gün yerleştirdik. *kün fe nâdâ fi'z-zulumâti*. Yunus peygamber, bağırırdı. Balık kursağının karanlığı içinde Allah'ın adını yâdederdi. O balığı başka bir balık yutmuştu. Deniz karanlığında ve iki balığın kursağının karanlığında bu tesbihi söylerdi."

ANADOLU SAHASINDAKİ İLK TEFSİRLER

Anadolu sahasında bir yazı dilinin kurulması ile birlikte 13. yüzyılın sonundan itibaren tercüme ve telif eserler ortaya çıkmaya başlamıştır. Anadolu Selçukluları döneminden günümüze ulaşan az sayıda eser bulunmaktadır. Bu eserlerin hemen hepsi dinî içeriklidir. *Behcetü'l-Hadâik* ve *Kitâb-ı Ferâiz* gibi eserler doğrudan bir Kur'an tercümesi olmasalar da içerikleri itibarıyla Kur'an'ın ve İslam'ın öğretilmesi amacıyla yazılmışlardır. Selçuklular döneminden günümüze ulaşan bir Kur'an tercümesi bulunmamaktadır. Anadolu'da kurulan yazı dili, esas gelişmesini beylikler döneminde gerçekleştirmiştir. Bunda Anadolu beyliklerinin Türkçe yazmayı özendirmesinin de büyük payı vardır. Beylikler döneminde yazılan ilk Kur'an tercümeleri genellikle kısa surelerin tefsiridir.

Anadolu sahasındaki Kur'an tefsirlerinin büyük bir çoğunluğu Arapça ve Farsçadan Türkçeye tercümedir. Fakat bu tercümeleri bugünkü tercüme mantığı ile karıştırmamak gerekir. Günümüzde yapılan tercümeler, metne sadık kalınarak yapılan birebir tercümelerdir. Eski Anadolu Türkçesi döneminde yapılan tefsir tercümeleri ise mütercimlerin zaman zaman bazı eklemeler ve yerine göre düzeltmeler yaptığı yarı telif eserlerdir. Bunlar arasında en meşhur olanı Ebu'l-Leys es-Semerkandî tefsiridir. Çok sayıda nüshasının bulunması, onun devrinin önemli bir eseri olduğunu ve çok okunduğunu göstermektedir. Bir diğer önemli eser Cevâhirü'l-Asdâf'dır. Cevâhirü'l-Asdâf'ın da

Türkiye ve yurtdışı kütüphanelerinde çok sayıda yazma nüshası bulunmaktadır. Bu iki eser dışında müellifi bilinmeyen tercümelerin sayısı da azınsanmayacak boyuttadır. Anadolu'da yapılan pek çok Kur'an tercümesinin müellifi bilinmemektedir.

Sure Tefsirleri

Sure tefsirleri, Kur'an-ı Kerim'in bir suresinin veya bir cüzünün tefsiri olup yarı telif eserlerdir. Müellifin bütün Kur'an'ı olmasa da en azından bir surenin veya cüzün tefsirini yaparak müfessirlik mertebesinin şerefine nâil olma isteği ile oluşturulmuşlardır. Anadolu sahasında yalnızca bir surenin veya Kur'an'ın yalnız bir cüzünün tefsirinden ibaret çok sayıda yazma mevcuttur. Bu yazmalar üzerine genellikle yüksek lisans tezleri hazırlanmış olup toplu şekilde değerlendirilmemiştir.

Anadolu sahasında yazılan sure tefsirleri arasında XIV. yüzyıl müelliflerinden Mustafa bin Muhammed'in eserlerinin önemli bir yeri vardır. Hayatı hakkında detaylı bilgilere ulaşamasak da onun Hâmidoğulları ve Inançoğulları Beyliği'nde saygı duyulan bir kişilik olduğu ve desteklendiği eserlerini sunduğu devlet adamlarından ve Fatiha, İhlas, Yasin ve Mülk surelerini rivayet metodu ile tefsir etmesinden anlaşılmaktadır. Mustafa bin Muhammed'in tefsirleri, yarı telif eserlerdendir. Yani ne bir eserin tam bir çevirisi ne de orijinal bir eserdir. Aktardığı rivayetlerde kaynak olarak kullandığı ana eser *Tarihü'l-Ümem ve'l-Mülûk*'tur. Aşağıda Fil suresi tefsirinden alınan bölüm, Taberî'nin eserinin ilgili bölümünün birebir tercümesidir.

Mülk suresi tefsiri: Bu tefsir zamanında çok sevilmiş çok okunmuş olmalıdır ki Anadolu ve İstanbul kütüphanelerinde çok sayıda yazma nüshası bulunmaktadır. Müellif, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Seminer Kütüphanesi 3779 No.daki yazmada İshak Beg bin Murad Arslan'ın Tebareke tefsirini Türkçeye çevirmesini istediğini söylemektedir. Eser, dört ayrı kişiye sunulmuştur: 1.Orhan Bey'in oğlu Süleyman Paşa; 2.Orhan Bey'in oğlu Murad Bey'e; 3. Göl Beyi oğlu (İlyas Bey oğlu Dündar Bey'in torunu) Hızır Bey'e; 4.Murad Ars-

lan Bey'in oğlu İshak Bey'e. Eserin bir nüshası İstanbul Üniversitesi'nde mahfuzdur. İstanbul Üniversitesi'ndeki yazmada 1330 tarihi bulunmaktadır. Eserin daha geç dönemlerde de istinsahları bulunmaktadır. Mesela Konya İzzet Koyunoğlu Müzesi'nde bulunan yazmadaki istinsah tarihi 1454'tür.

Yâsin suresi tefsiri: İstanbul Üniversitesi, Millet Kütüphanesi, Süleymaniye Kütüphanesi, Ankara Millî Kütüphane ve Konya İzzet Koyunoğlu Kütüphanesi'nde yazma nüshaları bulunmaktadır. Eser, Göl Beyi oğlu Hızır Bey'e ve Murad Arslan oğlu İshak Bey'e sunulmuştur.

İhlas suresi tefsiri: Nüshaları İstanbul Üniversitesi, Süleymaniye Kütüphanesi, Millet Kütüphanesi, Konya İzzet Koyunoğlu Kütüphanesi ve Ankara İl Halk Kütüphanesi'ndedir. Eser, Inanç Bey oğlu Çelebi Murad Arslan Bey ve İshak Bey oğlu Hızır Bey'e sunulmuştur.

Fatiha suresi tefsiri: Nüshaları İstanbul Üniversitesi ve Ankara Adnan Ötüken İl Halk Kütüphanesi'ndedir.

Bu nüshaların dışında Mustafa bin Muhammed'in eserlerinin özel kütüphanelerde de yazmaları bulunmaktadır. Mesela Abdullah Eren özel kitaplığında bulunan bir yazma Abdullah Eren ve Abdulkadir Öztürk tarafından yayınlanmıştır. Bu yazmada, Vâkıa suresinden Kur'an'ın sonuna kadar ayetlerin tefsiri yer almaktadır. Mülk suresi tefsirinin girişinde tefsirin yazarı ve kime sunulduğu açıkça yazmaktadır, ancak eserin diğer surelerinin kim tarafından tefsir edildiği bilinmemektedir. Bu şekilde farklı müelliflere ait tefsirleri bir araya getirip bir mecmua hâlinde toplayan anonim yazma nüsha sayısı da çok fazladır.

Fil suresi tefsirinden:

Hak ta'âlâ buyurdı ki saŋa Kur'an ile virilmedi mi kim rabbüŋ ne işledi ol ashâb-ı file buyıdı kim Ebrehe bin Sabbâh San'ada bir kilîse bünyâd kıldı şöyle kim ol 'asır içinde ne Rûm ve ne Şâm vilayetinde bir anuŋ misli dahı yogıdı çün tamâm oldı Habeş meliki Necâşiye biti yazup göndürdi ki seniniçün bir kilîse bünyâd kıldum ki senden ilerü gelen pâdişâhlar anuŋ misli bünyâdı ne yapdılar ve ne gördiler imdi kasdum budur ki ol 'Arabuŋ ulurın dahı aŋa ziyârete getürmeyince komayam çün 'Arab kavmı Ebrehenüŋ Necâşiye mektûb göndürdügin bildiler kasd

itdiler ki ol kilîseye girdi dört tarafına nazar idüp gördi mihrâbınun içinde harâblık idüp çıkdı gitdi girü Mekkeye geldi andan sonra Ebrehe gelüp didi ki bu cür'eti buna kim kıldı didi aŋa didiler ki ey pâdişâh bunı kimse itmedi illâ şol kişi kim 'Arabdan geldi [...] ya'ni ol kendü içlerindeki eve ziyâret ideler Ebrehe didi kim benüm üzerime lâzım olsun ben dahı cür'et idüp elbetde ol evi yıkmayınca komayam eyle harâb idem ki anı bir kimse ayruk hacc itmeye ve bir rivayetde iydür Kureyşde birkaç yigitler çıkup vilayetine kasd itdiler vardılar ol kilîse katına od yakdılar gayet katı yil eserdi yil urup odı kilîseye bırakdı külli oda yandı Ebrehe anı görüp kasd itdi ki vara Ka'beyi yakup harâb ide tâ ki hacc idiciler varup anun kilîsesine hacc ideler pes ol kilîseyi evvelden dahı yigrek 'imâret kıldı ve dahı yarak idüp leşker cem' eyleyüp fîlin dahı bile alup Mekkeye kasd eyledi ol fîl kâ'id-i leşkerdi kaçan ol fîl leşker önünce yürise ruhsat olmaga delîl olurdı çünki Mekkeden yana yüz tutdı birkaç gün gitdi Benî Seleme kavmına yakın geldi ve ol kavma bir kişi gönderdi ki varup ol kavmı da'vet ide tâ ki andan girü anun kilîsesine hacc ideler Ka'beye varmayalar Benî Kenâne kavmından [...] aŋa sataşdı geldi anı öldürdi Ebrehe anı dahı işidüp dahı biter gazaba gelüp tizlendi ayruk turmadı bir kişi çıkdı andan yana ki ol Yemenün eşreflerinden idi aŋa Zünefer dirlerdi kavmını da'vet kıldı hiç cemî'i 'Arabdan Ebreheyile harb idüp cihâd itmekiçün tâ ki anı Beytu'llâhdan men' ideler gelüp anunla mukâbile oldılar Ebrehe anları hezîmet kıldı Zünefer kaçdı irişüp anı tutdılar esîr idüp Ebreheye getürdiler Ebrehe kasd itdi ki öldüre didi ki ey melik beni öldürmegil ola kim ben senünle oldugum sana hayırlu ola didi pes anı bend idüp bilesinde habs eyledi girü seferine seyr eyleyüp gitdi tâ ki gelüp Mugmeseye kondılar ki Mekke ile Medine arasıdur çün Kureyş işitdiler bildiler ki anunla harb itmege tâkatları yitmez tagılup taglara gitdiler Mekkede hiç kimse kalmadı 'Abdulmuttalibden gayrı Ka'benün kapusına iki elin urup iydürdi ki ey çalabum her kişi kendü menzilini korur sen de dahı makâmuŋı koru tâ ki düşmân gelüp bu eve gâlip olmaya 'Abdulmuttalib Kureyşüŋ ol vakt ulusıyıdı iki yüz devesin aldılar andan Ebrehe bir kişi göndürdi ki bu şehrün seyyidi kimdür var aŋa iyt kim bu melik sizünle harb itmege gelmedi anınıçun geldi ki bu evi yıka eger siz anunla mukâbele karşu olup itmezsenüz kanınuz dökmege kasdı yokdur çün ol ilçi gelüp Mekkeye girdi 'Abdulmuttalibe haber degürdi 'Abdulmuttalib didi ki biz anunla

harb itmek dilemezüz tâkatımuz yok ammâ işbu ev Allâh ta'âlâ evidür haram kılmışdur Halîl İbrâhim evidür eger men' iderse haramıdur ide ve eger korsa irâde anundur bizden anı men' ider yokdur imdi benümile kim melik ısmarladı ki seni bile iltem 'Abdulmuttalib anunla bile gitdi çün leşkerde Zünefer ile dost idi pes ol Zünefer 'Abdulmuttalibe bir âdem koşup sâhib-i fîle gönderdi ki varup anun ululugın ve şerefin sâhib-i fîle bildüre sâhib-i fîl anı alup Ebrehe katına geldiler buluşdurdı 'Abdulmuttalibüŋ kelâmı Ebreheye hoş geldi didi ki ne dilersin hâcetüŋ ne 'Abdulmuttalib didi ki benüm hâcetüm senden oldur ki şol iki yüz deveyi baŋa viresin ki aldunŋ Ebrehe didi ki sini görüp baŋa sîretün hoş geldi ve lâkin işbu sözün beni sovutdun ki dînüŋ binâsı evi ki koduŋ deven istersin didi 'Abdulmuttalib eydür ol eviin issi var ol benümile men' olunmaz Ebrehe didi ki kimdür ki anı yıkmakdan beni men' idebile 'Abdulmuttalib didi ki işde sen işde ol ne idebilürsen it aŋa develerin virdi alup girü döndi gelüp Kureyşe haber virdi ve Mekkede kim kalmış ise olar dahı tagıldılar 'Abdulmuttalib gelüp Ka'be kapusınun halkasına yapışup didi ki ey çalabum her kişi kendü evin saklar bu ev dahı senün evindür bunı yıkmaga gelen senün düşmenündür ben bir za'îf kulunam aŋa tâkatum yitmez ki [...] kavî sensin nice dilersen iyle it didi halkayı elinden kodı ehl-i beytile taglar başına çıkdı muntazır oldılar ki göreler Ebrehe Mekkeye neyler çün sabâh vaktı oldı Ebrehe yarak kıldı Mekkeye gire anı harâb ide fîlini ve leşkerini hâzır kıldı ol fîlün adı Mahmûdıdı çün bular Mekkeden yana 'azm eylediler fîli ilerü tutuban Nüfeyl bin Habîb dirlerdi ol fîlün yanına geldi kulagına didi ki yâ Mahmûd geldügün yola dön hiç bilür misin kim ne yire kasd idüp gidersin işbu geldügün Hak ta'âlâ şehridür harâm kılmışdur gey hazer eyle fi'l-hâl ol fîl yatdı ne kadar ki urdılar turup yürümedi yönüni Yemene dönderdiler segirtdi Şâma dönderdiler yildi Mekkeye dönderdiler girü yatdı "Hak teala sana buyurdu: Fil sahiplerine rabbinin ne yaptığı sana Kur'an ile bildirilmedi mi? [O] budur: Ebrehe bin Sabbah, Sana kentinde o zamanda ne Anadolu'da ne de Şam'da benzeri olan bir kilise yaptırdı. Tamamlandıktan sonra Habeş hükümdarı Necaşi'ye mektup yazıp gönderdi. Dedi ki: Senin için senden önce gelen hükümdarların yaptıramadığı ve görmedikleri bir kilise yaptırdım. Maksadım Arap büyüklerini onu ziyaret etmeden bırakmamaktır. Arap kavmi Ebrehe'nin

Necaşi'ye mektup gönderdiğini öğrenince o kiliseye girdiler. Kilisenin dört bir tarafına bakıp mihrabı harap ettiler. Çıkıp geri Mekke'ye döndüler. Sonra Ebrehe, gelüp dedi ki: 'Bu cüreti kim gösterdi?' Ona 'Ey padişah, bunu Arap'tan gelen bir kimseden başkası yapmadı, dediler. [...] Yani o kendi içlerindeki eve ziyaret ederler. Ebrehe dedi ki: 'Ben de cüret edip o evi yıkmadan bırakmayacağım, öyle harap edeyim ki oraya bir daha kimse hacca gitmesin.' Başka bir rivayette şöyle söylenir: Kureyşden birkaç genç çıkıp onun vilayetine kastettiler. O kilisenin yerine vardılar. Kilisenin yanında ateş yaktılar. Rüzgar çok sert eserdi. Rüzgar vurup ateşi kiliseye sürükledi. Hepsi yandı. Ebrehe onu görüp, hacılar onun kilisesine gelip hac etsinler diye gidip Kabe'yi yakıp harap etmek istedi. Sonra o kiliseyi öncekinden daha iyi inşa ettirdi ve hazırlanıp asker toplayıp filini de yanına alıp Mekke'ye yöneldi. O fil, askerlerin başıydı. O fil, asker önünde yürüdüğü zaman [askerler için] kolaylık olurdu. Mekke tarafa yöneldi, birkaç gün gitti. Seleme oğulları kavmine yaklaştı ve o kavme bundan sonra onun kilisesine hacca gelmeleri, Kabe'ye bir daha gitmemelerini söylemesi için bir kişi gönderdi. Kenane oğullarından biriyle karşılaştı. Onu öldürdü. Ebrehe onu da işitip daha beter öfkelendi. Artık duramadı. Zünefer adlı Yemen'in şerefli kimselerinden biri çıktı. Ebrehe ile savaşmak ve onu beytullahtan kovmak için bütün Arapları davet etti. Bütün Araplar birlik oldular. Ebrehe onları hezimete uğrattı. Zünefer kaçtı. Yetişip onu yakaladılar. Esir edip Ebrehe'ye götürdüler. Ebrehe öldürmek istedi. [Zünefer], 'Ey hükümdar beni öldürme; benim seninle olmam belki daha hayırlı olur', dedi. Sonra onu zincirleyip yanında hapsetti. Tekrar seferine yönelip gitti, ta ki gelip Mekke ile Medine arasındaki Mugmese'ye yerleştiler. Kureyş kabilesi onunla savaşmaya güçlerinin yetmeyeceğini düşünüp dağılıp dağlara gittiler. Mekke'de Abdulmuttalip'ten başka kimse kalmadı. Kabe'nin kapısına iki elini vurup şöyle söylerdi: 'Ey rabbim, her kişi kendi yerini korur, sen de makamını koru. Bu eve düşman gelip galip olmasın. Abdulmuttalip o zamanda Kureyş'in lideriydi. Onun iki yüz devesini aldılar. Sonra Ebrehe bir kişi gönderdi. 'Bu şehrin lideri kimdir, var

ona git bu hükümdar sizinle savaşmaya gelmedi, bu evi yıkmaya geldi. Eğer siz ona karşı olmazsanız onun sizin kanınızı dökmeye niyeti yoktur.' dedi. O elçi gelip Mekke'ye girip Abdulmuttalip'e haber ulaştırdı. Abdulmuttalip dedi ki: 'Biz onunla savaşmak istemeyiz. Gücümüz yoktur. Ama işte bu ev, Allah'ın evidir. Haram kılmıştır. Halil İbrahim evidir, haram kılmıştır. Eğer yasaklarsa haram evdir, bırakırsa irade onundur. Bizden onu yasaklayan yoktur.' Şimdi hükümdar benimle birlikte gelmeni söyledi. Abdulmuttalip, Zünefer ile askerde ortak olduğu için onunla birlikte gitti. Sonra Zünefer, Abdulmuttalip'in yanına bir adam verip fil sahibine onun büyüklüğünü ve şerefini bildirmesi için gönderdi. Fil sahibi, onu alıp Ebrehe'nin yanına getirdi. Abdulmuttalip'in sözleri Ebrehe'ye hoş geldi. Ona ne istersin diye sordu. Abdulmuttalib, 'Bana benden aldığın iki yüz deveyi vermeni istiyorum' dedi. Ebrehe 'Seni gördüğümde bana görünüşün hoş geldi, ama bu sözünle beni kendinden soğuttun, dininin binası olan evi bıraktın, deveni istiyorsun' dedi. Abdulmuttallip 'O evin sahibi var; o, benimle men edilmez' dedi. Ebrehe, 'Kimdir ki onu yıkmaktan beni engelleyebilir?' dedi. Abdulmuttalip, 'İşte sen, işte o. Ne yapabilirsen yap.' dedi. Ona develerini geri verdi. Alıp geri döndü. Gelip Kureyş'e haber verdi. Mekke'de kim kalmışsa onlar da dağıldılar. Abdulmuttalip, gelip Kabe kapısının halkasına yapışıp dedi ki: 'Ey rabbim, her kişi kendi evini korur. Bu ev de senindir. Bunu yıkmaya gelen senin düşmanındır. Ben bir zayıf kulunum. Ona gücüm yetmez. Güçlü olan sensin. Nasıl dilersen öyle yap.' dedi. Halkayı elinden bıraktı. Ailesiyle dağların tepesine çıktı. Ebrehe'nin Mekke'ye ne yaptığını görmek için sıralandılar. Ebrehe, Mekke'ye girmek ve yıkmak için hazırlandı. Filini ve askerini hazırladı. O filin adı Mahmud idi. Bunlar fili tutup Mekke'ye yöneldiklerinde Nüfeyl bin Habib denen bir adam filin yanına geldi. [Filin] kulağına dedi ki: 'Ey Mahmud, geldiğin yola dön, Nereye kastettiğini bilir misin? Bu geldiğin yer Hak tealanın şehridir. Haram kılmışdır. Ziyadesiyle çekin.' Böylece o fil yattı. Ne kadar vursalar da kalkıp yürümedi. Yönünü Yemen'e döndürdiler koştu. Şam'a döndürdüler koştu. Mekke'ye döndürdüler geri yattı."

Hacı Bektaş Veli'nin Fatiha Tefsiri

Kendi döneminde (1209-1271) yazılmış olmasa da Hacı Bektaş Veli'ye atfedilen iki tefsir günümüze ulaşmıştır. Bunlardan biri Besmele şerhi, diğeri Fatiha tefsiridir. Her iki eserin de Hacı Bektaş'ın bizzat kendisi tarafından yazıldığı şüphelidir. Bu iki tefsir, muhtemelen Hacı Bektaş'ın vefatının ardından Yesevi hikmetleri gibi müritleri tarafından yazılmıştır. British Museum Library, Süleymaniye Kütüphanesi ve İBB Atatürk Kitaplığı'nda üç yazma nüshası vardır.

Tefsir peygambere naat bölümü ile başlamaktadır. Naat bölümünden hemen sonra Hz. Peygamber'in miraca çağırılması ve burada gördükleri anlatılmaktadır. Tefsire göre Hz. Peygamber dördüncü kat göğe erdiğinde bir ses duyar. Sesin kaynağını Cebrail'den sorar. Cebrail, peygambere, Âdem yaratılmadan önce Tanrı'nın bir kuyu yarattığını bu kuyuya o zaman düşmeye başlayan taşın kuyunun dibine peygamberin gelişine mukabil ulaştığını söylemektedir. Bu hikâyeden hemen sonra tefsirin ana bölümü gelmektedir. Tefsirde Fatiha suresinde geçen kelimelere verilen anlamlar şöyledir:

e'ûzü bi'llâhi *sığındum tanrıya* ***mine'ş-şeytâni'r-racîm*** *ol sürilmiş şeytândan dahı divlerden* ***bi-smil'lâhi*** *başladum tanrı adıyla* ***er-rahmani*** *mihribândur* ***er-rahîm*** *esirgeyici ve bagışlayıcıdur* ***el-hamdullillâhi*** *şükr tanrıyadur* ***rabbi'l-'âlemîn*** *ol ki 'âlemleri yaratdı* ***er-rahmani'r-rahîm*** *rahmet kıl dahı bagışla* ***mâliki yevmi'd-dîn*** *ol cezâ ihsân güninde kâdî olasın* ***iyyâke na'budu*** *sana taparuz* ***iyyâke nesta'în*** *senden yardım dilerüz* ***ihdinâ's-sırâte'l-mustakîm*** *gönderivir bizi ol togrı yola* ***sırâte'l-lezîne*** *ol kişilerün yolına ki* ***en'amte 'aleyhim*** *ni'metüni bularun üzerine arturdun* ***gayri'l-magdubi 'aleyhim*** *kılmagıl bizi ol hışma dutulmış kişilerden* ***velâ'd-dâllîn*** *kılma bizi azgunlardan*

Vesîletü'n-Mülûk li-Ehli's-Sülûk

Ahmed-i Dâî'ye atfolunur, fakat eserin ona ait olduğu kesin değildir. Ahmed-i Dâî'ye atfolunan diğer eserlerden Ebu'l-Leys es-Semerkandî tefsirinin tercümesiyle yüz hadis tercümesinin Ahmed-i Dâî tarafından yazılmadığı ispatlanmıştır.

Ayete'l-Kürsi tefsiridir. Eserde ayrıca Esmâ-i Hüsnâ şerhi de bulunmaktadır. Tek nüshası Konya İzzet Koyunoğlu Kütüphanesi'ndedir. 1403/1404 yılında yazılmış olmalıdır.

Anonim Sure Tefsirleri

Kütüphanelerde ve özel kitaplıklarda Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı dönemine ait yüzlerce anonim sure tefsiri nüshası bulunmaktadır. Bunların çoğu bir eserin doğrudan tercümesi olmayıp şiir mecmuaları gibi farklı eserlerden bir araya getirilmiştir. Bu nüshaların genel özelliği, ne zaman, nerede, kim tarafından yapıldıklarının bilinmemesidir. Anonimdirler. Düzenleniş itibariyle bir bütünlük sergilemezler. Şiir mecmuaları gibi şahsi nitelik taşırlar.

Üveys bin Hoca Osman bin Emir İlyas bin Evliya'nın Amme Cüzü Tefsiri

XV. yüzyılda yazıldığı düşünülmektedir. İstinsah tarihleri ise daha geç döneme aittir. Dili oldukça sade ve harekeli nesih ile yazılmıştır. Eserde önce surenin Mekke'de veya Medine'de inmiş olduğu bilgisine yer verilir. Bu sureyi okumakla elde edilecek kazançlar aktarılır. Daha sonra ayetin tamamı yazılır. Ayet Türkçeye tercüme edilir. Ayetlerde geçen bazı kelimeler üzerine görüşler ve rivayetler aktarılır. Rivayetler aktarılırken kelimelerin farklı anlamları üzerine bilgiler verilir. Eser dirayet ve rivayet metotunun karışık olarak uygulandığı nadir tercümelerdendir. Verilen bilgiler öğretici olduğu kadar aynı zamanda İslam felsefesini ve insanların yaşayış biçimini düzenleyici niteliktedir. Bütün bu yönleriyle sadece Türk dili ve kültür tarihi açısından değil aynı zamanda tefsir tarihi açısından da mühim bir eserdir. Eserin Süleymaniye, İstanbul Üniversitesi, Konya Mevlana Müzesi, Yapı Kredi Sermed Çifter Kütüphanesi ve Berlin Devlet Kütüphanesi'nde nüshaları bulunmaktadır. Eser üzerine lisansüstü düzeyde çalışmalar hazırlanmış olsa da yayınlanmamıştır.

Zilzâl suresi tefsirinden:

bu sûre Medinede indi yüz kırk harfdur otuz bir kelimedür sekiz âyetdür Tanrı resûli buyurdı her kim bu sûreyi üç kez okısa

ve yâ dört kez yedi mushafı tamâm okımuşça sevâb virür "Bu sure, Medine'de indi. Yüz kırk harfdir. Otuz bir kelimedir. Sekiz ayettir. Tanrı elçisi buyurdu: 'Her kim bu sureyi üç kez okusa veya dört veya yedi mushafı [Mesâhifi Emsâr] okumuş kadar sevap verilir."

bi-smi'llâhide nükteler vardur biri oldur ki bi-smi'llâhi dört kelimedür kulun dahı günâhı dört dürlüdür biri gündüz kıldugı ve biri gice kıldugı ve biri gizlü günâh ve biri âşkâre günâhdur her kimse kim dâyim bi-smi'llâhi'r-rahmani'r-rahîmi vazife idinse Hak ta'âlâ dört günâhdan ol kulı saklaya eger nefsini yenmeyüp günâh kılsa Hak ta'âlâ yarlıgaya "Bi-smi'llâhide ince manalı sözler vardır. Biri, bi-smi'llâhi dört kelimedir; kulun da günahı dört türlüdür. Biri gündüz, biri gece, biri gizli günah ve biri açıkça işlediği günahtır. Her kim sürekli bi-smi'llâhi'r-rahmani'r-rahîmi dese, Hak teala, bu dört günahtan o kulu saklar. Eğer nefsini yenemeyip günah işlese Hak teala bağışlar."

izâ zulzileti'l-'ardu zilzâlehâ *ya'ni kaçan yir katı deprense kıyâmet kopmagıçun* "yani, kıyamet kopması için yer sert bir şekilde titrediğinde"

bir niceler eydürler bu âyetün beyânı oldur ki ibtidâ-i İslâmda ya'ni İslâmun evvelinde şöyle sanurlardı Hak ta'âlâ uvak günâhla 'azâb itmeye meger ulu günâhla 'azâb ide dirleridi kaçan bu âyet indi ***fe men ya'mel miskâle zerretin hayren yereh*** *bildiler kim eger ulu ve eger kiçi günâh olsun sorulısardur pes böyle didüginden sonra ya'ni kıyâmet korkularını anı ve eyitdi kim az nesne ol günde çok olur* "Bazıları [şöyle] söylerler: Bu ayetin açıklaması şudur: İslam'ın başlarında Allah'ın küçük günahlar için azap etmeyeceğini, ancak büyük günahlar için azap edeceğini zannederlerdi. ***fe men ya'mel miskâle zerretin hayren yereh*** ayeti gelince anladılar ki büyük ya da küçük günah ne olursa sorulacaktır. Böyle dedikten sonra kıyamet korkularını andı ve söyledi ki: az nesne o günde çok olur.

Tebbet suresi tefsirinden:

Tebbet yedâ ebî lehebin *ya'ni helâk olsun Ebū Leheb rivayetdür ibni Abbâsdan kim eyitdi kaçan ki* ***ve enzir aşîreteke'l-akrebîn*** *ya'ni yâ Muhammed yakın hısımlaruna bizüm 'azabımuz haberini degürgil ve bunları dîne kıgırgıl pes resûl hazreti Safâ üzerine çıkdı kendü kavmlarına ve hısımlarına ve*

kavmına çagırdı dükelisi bir yire dirildiler pes resûl hazreti eyitdi iy 'Abdul'-muttalib oglanları ve iy Fihr oglanları bilün ve âgâh olun ki ben Tanrınun resûlıyam ve Tanrınun 'azâbın size eydiciyem Ebû Leheb eyitdi ziyân sana oldı yâ Muhammed ki işbu haber içün mi bizi dirşürürsin pes hak ta'âlâ bu sure indürdi ki ***Tebbet yedâ ebî lehebin*** *ya'ni helâklik ve ziyân Ebû Leheb'e olsun Ebû Leheb 'Abdul'-muttalibün oglıdur mâlı tavarı ve oglı ve kızı çogıdı pes kavmına didi kim eger bu gerçek olup bize helâklik yâ 'azâb gelürse mâlumı ve oglanlarumı size fidâ kılam ve kurban eyleyem sizi ve beni kurtaram didi pes bu ayet indi kim* ***mâ agnâ anhu mâluhu ve mâ keseb*** *ya'ni Ebû Leheb helâk oldı ve anun mâlı ve oglanları aŋa assı kılmadı pes Tanrınun 'azâbı aŋa indi* "Yani Ebû Leheb helak olsun. İbni Abbas'tan rivayetdir: 'En yakın akrabanı uyar' ya'ni ey Muhammet, yakın akrabalarına bizim azabımızın haberini ulaştır ve bunları dine çağır [dendiğinde] Resul hazretleri Safa'ya çıktı. Kendi kavmini ve akrabalarını çağırdı. Hepsi bir yere toplandılar. Sonra resul hazreti söyledi: Ey Abdülmuttalip oğulları ve ey [Benî Hâris bin] Fihr oğulları, bilin ki ben Tanrının elçisiyim ve Tanrının azabını size söyleyiciyim. Ebû Leheb söyledi: 'Sana yazıklar olsun Muhammet, bu haber için mi bizi buraya topladın?' Sonra Hak teala bu sureyi indirdi. *Tebbet yedâ ebî lehebin* ya'ni helaklık ve yazık Ebû Leheb'e olsun. Ebû Leheb, Abdülmuttalip'in oğludur. Malı mülkü ve oğlu kızı çoktu. Kavmine dedi ki: 'Eğer bu gerçek olup bize helaklık ya da azap gelirse malımı ve evlatlarımı size feda ederim ve kurban edip sizi ve beni kurtarırım.' dedi. Sonra bu ayet indi: *mâ agnâ anhu mâluhu ve mâ keseb* yani Ebû Leheb helak oldu ve onun evlatları ona fayda etmedi. Böylece Tanrı'nın azabı ona indi."

Karışık Dilli Kur'an Tercümesi (Süleymaniye Nüshası)

Hem Doğu Türkçesi hem de Oğuz Türkçesinin özelliklerini bir arada bulunduran eserlere *karışık dilli eser* adını veriyoruz. Anadolu sahasında yazılan *Behcetü'l-Hadâik, Kitâb-ı Ferâiz, Kıssa-i Yûsuf* gibi eserler bu cümledendir. Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar Bölümü No. 3966'da muhafaza edilen satırarası Kur'an tercümesi de

Türk dili tarihinde hem Doğu sahasına hem de Anadolu sahasına ait özellikler barındırması ile özel bir yere sahiptir. Literatürde *Karışık Dilli Kur'an Tercümesi* olarak geçen Süleymaniye Nüshası bunlardan biridir.

Eser, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar Bölümü no 3966'da kayıtlıdır. Toplam 222 varaktır. Hucûrat suresinden başlayıp Tebbet suresinin 3. ayetinde biten nüshanın başı ve sonu eksiktir. Eserin yazıldığı yer, tarih, müellifi/müstensihi hususlarında hiçbir bilgiye sahip değiliz. Eksik bir tercüme olmasına rağmen karışık dilli eserlerden biri olması eseri dil tarihimiz açısından çok kıymetli kılmaktadır.

Mutaffifîn suresi 34. ayet:

pes ol kün ol ol kişiler kim îmân ketürmiş turur kâfirlerden külgeler "İşte o gün de mü'minler kafirlere gülerler."

Tefsiri:

andag kim kâfirler bularga küldüki kibi bu dünyâda ve yarın kıyâmet küni kâfirlarga aytgalar kim kelin uçmaka kirin diyü tamâm uçmaka kelseler kirmege uçmak kapusın aŋa baglagalar ve mü'minler bularga külüşgeler "yarın kıyamet gününde kâfirlere 'gelin cennete girin' diye söyleyecekler. Kâfirler tam cennete girecekleri zaman cennet kapısını bağlayacaklar ve müminler bunlara bu dünyada kâfirlerin bunlara güldüğü gibi gülecekler."

Mücâdele suresi 22. ayet:

bulmaya sen hîç kim îmân ketürse Taŋrıya ve kıyâmet künine kim dostlık kılur ol kişiler kim Taŋrı hilâflıkını kılur ve anın peygâmberine ve ne kim bolsa eger bularıŋ atası yâ bularıŋ oglanları yâ bularıŋ karındaşları yâ bularıŋ ehl-i beyti bolsa bular turur kim sâbit kıldı bularıŋ köŋüllerine îmân ve hükm kıldı bular anı ve bularga takviye birdi ve kivürge anı uçmaka kim akar anıŋ altınında arklar meŋü bolga anda Taŋrı bulardan hoşnûd bolmış turur ve bular takı Taŋrıdan hoşnûd turur bular turur Taŋrı kavmi iy ne kim Taŋrı kavmi bular turur kim kurtulmışlar turur hemîşe "Allah'a ve ahiret gününe inanan bir toplumun -babaları, oğulları, kardeşleri, yahut akrabaları da olsa- Allah'a ve resulüne düşman olanlarla dostluk ettiğini bulamazsın. İşte onların gönlüne Allah, imanı sabitlemiş

ve onları desteklemiştir. Onları içlerinden ırmaklar akan cennetlere sokacak, orada ebedî kalacaklardır. Allah onlardan hoşnut olmuş, onlar da Allah'tan hoşnut olmuşlardır. İşte onlar, Allah'ın kavmidir. İyi bilin ki, kurtuluşa erecekler de sadece Allah'ın kavmi olanlardır."

Tefsiri:

Süddi aydur bu ayet 'Abdullâh bin Ubeyy üçün indi kim peygamber bir kün su içer erdi ayıttı yâ resulullâh bu sudan biraz kogıl tâ ilteyim atama bireyim tâ içsüŋ meger senüŋ artukuŋ su berâ'atından ötrü anıŋ köŋli arıyu mu peygamber artukı su iletti atası içmedi ayıttı bunı ketürince nişe anıŋ ketürmediŋ didi oglı buşdı keldi peygamberga ayıttı maŋa destûr birgil tâ atamı tepeleyim didi peygamber destûr birmedi ayıttı neçe me kâfir erse eylük kılgıl didi takı 'Ubeyd bin Cerrâh Uhud tokuşında atasın öldürdi Ebû Bekr es-Sıddîk Bedr tokuşında oglın öldürdi Mu'assib bin 'Amîr karındaşın öldürdi 'Ömerü'l-Hattâb dayısın öldürdi "Süddi aktarır: Bu ayet Abdullah bin Ubeyy için indi. Peygamber bir gün su içiyordu. Söyledi: 'Ya Allah'ın resulü, bu sudan biraz koy da babama vereyim, içsin. Senin artığın olan suyun beraatından onun gönlü temizlenir mi?' Peygamberin artığı olan sudan götürdi, [babası] içmedi. Söyledi: Bunu getirene kadar onun kendisini neden getirmedin?' dedi. Oğlu öfkelendi. Geldi, peygambere söyledi: 'Bana destur ver de babamı öldüreyim' dedi. Peygamber destur vermedi. Söyledi: 'Ne kadar kâfir olursa olsun iyilik yap' dedi ve Ubeyd bin Cerrah Uhud savaşında babasını öldürdü. Ebû Bekir, Bedir savaşında oğlunu öldürdü. Muassib bin Amir kardeşini öldürdü. Hazret-i Ömer dayısını öldürdü."

Cevâhirü'l-Asdâf

Ahmet Topaloğlu'nun verdiği bilgilere göre Kastamonu ve civarında hüküm süren Candaroğulları Beyliği'nin sekizinci hükümdarı İsfendiyar bin Bayezid'in (1392-1440) emriyle oğlu İbrahim Çelebi için adı bilinmeyen bir müellif tarafından XV.yüzyılın başlarında yazılmıştır. Eser, yöntem olarak ne tam olarak satırarası bir tercüme ne de tam bir tefsirdir. Ayetlerin başlangıç bitişleri gözetilmeden hem kelime kelime anlam verilmiş hem de yer yer tefsir usulüyle açıklamalar yazılmıştır. Bu sebeple Topaloğlu,

eseri tefsiri tercüme olarak adlandırmaktadır. Bu yöntemle Anadolu sahasında yapılan en meşhur tercüme bu nüshadır. Doğu sahasında da yöntemin bir örneğine rastlanmakta literatürde Çağatay Türkçesi Kur'an Tefsiri olarak isimlendirilmektedir.

Cevâhirü'l-Asdâf, Eski Anadolu Türkçesinin ilk örneklerinden olmasına rağmen Arapça ve Farsça etkisinin yoğun olarak görüldüğü eserlerden biridir. Bu durumu, müellifin tasarrufu şeklinde açıklamak en doğru yaklaşım olacaktır. Eser, Arapça ve Farsçanın yoğun olarak etkisinde olsa da Türkiye'de ve yurtdışı kütüphanelerinde çok sayıda yazmasının tespit edilmiş olması, onun devrinde çok okunduğunu göstermektedir. Anadolu'daki kütüphanelerde müellifi veya müstensihi bilinmeyen, anonim olarak kaydedilen pek çok Kur'an tercümesi aslında Cevâhirü'l-Asdâf'ın bilinmeyen yazmalarından sadece biridir. Eser üzerine Zajaczkowski, A. Topaloğlu ve S. Ahundova'nın çalışmaları bulunmaktadır.

İsrâ suresi tercümesinden (1-4):

Subhânellezî *pâk bilün ol pâdişâhı ki* ***esrâ bi abdihî*** *iletdi kulını* ***leylen*** *gecede* ***minel mescidi'l-harâmi*** *Mekke'den Ümmühani evinden* ***ile'l-mescidi'l-aksa*** *Mescid-i Aksâya ki Kudüsde durur* ***ellezî bâreknâ havlehu*** *şol Aksâ ki bereket bırakduk yöresine agaçlarıla* ***li nuriyehu*** *anı göstermekiçün* ***min âyâtinâ*** *bizüm kudretimüz nişânlarından* ***innehu huves semîul basîr*** *ol Tanrı işidicidür kullarun niyâzını göricidür* "O padişahı münezzeh bilin ki kulunu geceleyin Mekke'de Ümmühani evinden Kudüs'teki Mescid-i Aksa'ya iletdi."

Ve âteynâ mûsâ *nâzlarını virdük Mûsâya* ***el-kitâbe*** *Tevrât* ***ve cealnâhu*** *dahı kılduk anı* ***huden li benî isrâîle*** *rehnümâ* ***ellâ tettehızû*** *tutman* ***min dûnî*** *benden gayrıdan* ***vekîlen*** *ma'bûd* "Musa'ya isteklerini Tevrat'ta verdik. Onu benden başka ilah edinmeyi diye kılavuz yaptık."

zurriyyete *iy zürriyeti* ***men hamelnâ mea nûhin*** *şunun ki Nûh ile bile yükletdük gemiye* ***innehu kâne abden şekûrâ*** *be-dürüstî ol Nûh gey şükr idici kulıdı* "Ey kendilerini Nûh ile birlikte (gemide) taşıdığımız kimselerin çocukları! Gerçek şu ki, o çok şükreden bir kuldu."

ve kadaynâ *ve haber virdük* ***ilâ benî isrâîle*** *Ya'kûb oglanlarına* ***fi'l-kitâbi*** *Tevratda* ***le tufsidunne*** *elbetde fesâd idisersiz* ***fi'l-'ardı*** *yiryüzinde* ***merreteyni*** *iki kerre ve* ***le ta'lunne*** *ve olısarsız* ***uluvven kebîran*** *iŋen ulalmak müfsidlikde* "Biz, Kitap'ta (Tevrat'ta) İsrailoğullarına, "Yeryüzünde muhakkak iki defa bozgunculuk yapacaksınız ve büyük bir kibre kapılarak böbürleneceksiniz" diye hükmettik."

Ebu'l-Leys es-Semerkandî Tefsiri Tercümesi (Enfesü'l-Cevâhir)

Tam adı Ebü'l-Leys İmâmü'l-Hüdâ Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm es-Semerkandî olan es-Semerkandî, yazdıkları eserlerle Hanefi mezhebinin yayılmasında etkili olmuş, İslam dünyasında oldukça meşhur bir müfessirdir. Onun Türk olduğu yönünde de görüşler vardır. Fakat bu görüş, iddiadan öteye geçememektedir. Eserlerini Arapça yazmıştır. Eserlerinin Türkçeye Memlûk ve Anadolu sahasında tercümeleri yapılmıştır. Tefsirinin tercümesi İbn Arabşah, Mûsâ İznikî ve Ahmed-i Dâî'ye atfolunur. Son çalışmalarda Ahmed-i Da'i'nin böyle bir tercüme kaleme almadığı, eseri Mûsâ İznikî'nin tercüme ettiği anlaşılmıştır. Eserin tercümesinin Türkiye kütüphanelerinde çok sayıda yazma nüshası bulunmaktadır. Muhtemelen XV. yüzyılda tercüme edilmiştir.

Enbiyâ suresi tefsirinden (1-6):

Ikterebe li'n-nâsi hisâbuhum ve hum fî gafletin mu'ridûn mâ ye'tîhim min zikrin min rabbihim muhdesin illestemeûhu ve hum yel'abûn lâhiyeten kulûbuhum ve eserrûn necvellezîne zalemû hel hâzâ illâ beşerun mislukum e fe te'tûne's-sihre ve entum tubsırûn *bu ayet ol ba'sa inkâr idenler hakkında nâzil olmuştur ki Hak ta'âlâ buyurdu ki bu halkun muhâsibleri vaktı yakın oldı ki ol kıyâmet günidür hâl budur ki bular henüz gaflet içinde anun yaragından i'râz idüp fârig olmışlardur hiç bulara ol mevlâlarından birbiri ardınca va'z u nesâyıh gelmeye Kur'andan illâ bular anı işidürler oyuna tutucı oluban ki hergiz aŋa i'tibâr idüp anunıla mutta'iz olmaz bil ki gönülleri andan gâfil ve Allâh zikrinden i'râz itmişler ki bu küllîsiyle ol zâlimler birbiriyile sırrıla söyleşüp dirler ki uşbu Muhammed dahı degüldür illâ sizcileyin bir âdem oglanıdur niçün bize resûl*

firişteden gelmedi beşerden geldi siz hakîkat uşbunı bilidururiken ki sihrdür turugelüp göre yörüriken bu sihri kabûl mı idersiz Hak ta'âlâ bulara cevap virüp buyurdı ki "Bu ayet, Tanrı'nın peygamber göndermesini inkâr edenler hakkında inmiştir. Hak te'ala buyurdu ki: Bu halkın hesap verme zamanı yakın oldı ki [o zaman] kıyamet günüdür. Hâl budur ki bunlar bilmezlik içinde onun hazırlığından yüz çevirip uzaklaşmışlardır. Bunlara mevlalarından birbiri ardınca Kur'andan başka vaaz hiç gelmesin. Bunlar onu işitirler. Alaya alıp asla itibar edip ona saygı duymazlar. Bil ki gönülleri ondan gafil olmuştur ve Allah zikrinden bunların hepsiyle uzaklaşmışlardır. O zalimler birbiriyle gizlice söyleşip derler ki: 'İşte bu Muhammet [bir peygamber] değildir, size göre ancak bir insandır. Niçin bize meleklerden bir resul gelmedi, insanlardan geldi? Siz gerçekten bunun bir sihir olduğunu biliyor ve görüyorken kalkıp bu sihri kabul mu edersiniz?' Hak te'ala bunlara cevap verip buyurdu."

kâle rabbî ya'lemul kavle fi's-semâi ve'l-ardı ve huve's-semîu'l-'alîm bel kâlû adgâsu ahlâmin belifterâhu bel huve şâ'ir fel ye'tinâ bi ayetin kemâ ursile'l-evvelûn mâ âmenet kablehum min karyetin ehleknâhâ e fe hum yu'minûn ya'ni Hak ta'ââ buyurdı ki eyt yâ Muhammed ol Kureyş kâfirlerine ki benüm rabbum bilür her ne söz kim söylene gerek göklerde gerek yirlerde hiçbir nesne anun üzerine hafî degüldür semî'dür ne diyelerise işidür 'âlimdür ne işler bilür bil ki ol müşriklerden ba'zısı dirler ol Kur'an şol karcaşuk düşler gibidür ki aslı yok ve ba'zılar didiler kim ol Muhammed şâ'irdür ol getürüp haber virdügi şi'rdür eger bu Muhammed girçekise bize bir ayet huccet getürsün nite kim andan öndin gönderilen resûller getürdiler Hak subhânehu ve ta'âlâ onlara cevâb buyurdı ki hîç bir köy ve bir şehr ehli îmân getürmediler bulardan öndin ol gelen ayetler kim alara geldi biz ol kavmı tekzîblerinden ötürü helâk eyledük kaçan ol ayetler bulara gelse bular aŋa îmân mı getürürler bil ki bular dahı anlarcılayın inkâr iderler eger ol didükleri ayet küllîsi dahı olurısa "Yani Hak te'ala buyurdu ki: Ey Muhammet, o Kureyş kâfirlerine [şöyle] söyle: Benim rabbim göklerde ve yerlerde her ne söz söylense bilir. Onun için hiçbir şey gizli değildir. Semîdir (duyan). Ne derlerse işitir. Âlimdir (bilen). Ne yaparlarsa bilir. Bil ki o müşriklerden bir kısmı [şöyle] söyler: 'O Kur'an aslı olmayan karışık düşler gibidir.' Ve bazıları de-

diler ki: 'O Muhammet delidir. O getirip haber verdiği şiirdir (delilerin söylediği sözler). Eğer bu Muhammet gerçek [bir peygamber] ise ondan önce gönderilen elçilerin getirdiği gibi bir bize bir delil getirsin.' Hak subhane ve te'ala onlara cevap buyurdu: 'Onlardan önce helak ettiğimiz hiçbir köy ve şehir halkı iman etmediler. O ayetler bunlara gelse iman mı edecekler! Bil ki eğer o söyledikleri delillerin tamamı olsa dahi bunlar da onlar gibi inkar ederler.'

Kırım Sahasına Ait Kur'an Tefsiri

Millî Kütüphane, yazma eserler bölümü A2848 numarada bir Kur'an tefsiri bulunmaktadır. Eserin ne zaman ve kim tarafından yazıldığı bilinmemektedir. Fatiha suresinden Gaşiye suresine kadar satırarası yöntemle yapılan tefsirli; eksik bir tercümedir. Türkçecilik açısından değerlendirildiğinde eserin dilinin Arapça ve Farsça kelime ve tamlamalarla dolu olduğu görülür. Bu durum eserin geç bir döneme ait olduğunu göstermektedir.

Bu eser üzerine hazırlanan yüksek lisans tezlerinde eserin Memlûk sahasında yazıldığı kabul edilmektedir. Eseri yayınlayan Mehmet Vefa Nalbant ise eserin Kırım sahasında I. Mehmet Giray zamanında yazılmış olabileceğini düşünmektedir. Eserin dil özellikleri itibariyle Anadolu ve Doğu sahasına ait olmadığı kesindir. Nalbant eseri "Karışık Dilli Kur'an Tefsiri" olarak adlandırmıştır. Eser, bizce de Kırım sahasına aittir. Altın Ordu ve Kırım sahasından kalan bazı yarlık ve bitiklerin dili de bu eser gibi Kıpçakça ve Oğuzca özellikleri bir arada ihtiva etmektedir. Bugün dahi Kırım Tatar Türkçesi bir Kıpçak lehçesi olmasına rağmen, Osmanlı hakimiyet sahasında kaldığı için Oğuzca; Osmanlıca kanalıyla da Arapça ve Farsçadan yoğun olarak etkilenmiştir. XVI. yüzyıldan itibaren Kırım sahasında yazılan bütün eserlerde Kıpçakça ve Oğuzca özellikler bir aradadır. Hatta XIX. yüzyıldan itibaren Kırım sahasında yazı dili olarak bütünüyle Osmanlı Türkçesi kullanılmıştır. Bu sebeplerle eseri "Karışık Dilli" olarak yorumlamak bizce hatalıdır. Eserin dilinde Kıpçakça ve Oğuzca özelliklerin bir arada bulunması yazıldığı saha itibariyle doğaldır.

Yasin suresi tercümesinden (1-7):

ma'nası yâ insân dimekdür insândan murâd resûllullâhdur bu tefsîr İbni 'Abbâsdan menkûldur mezheb-i cumhûrda teşâbuhât Kur'andandur anıŋ 'ilmi bir Allâhga müfevvezdür murâd budur tefsîr kılınmaz "Anlamı 'Ey İnsan!' demektir. İnsandan murat, Allah'ın elçisidir. Bu tefsir, İbni Abbas'tan nakildir. Halkın mezhebindeki birbirine benzeme Kur'andandır. Onun ilmi bir Allah tarafından gönderilmiştir. Murat budur. Tefsir edilmez."

kasem be-Kur'an ki câmi'-i hükm-i ahkâmdur "Kur'an üzerine yemindir ki hükümlerin toplamıdır."

bî-şekk sen mürsellerden sen ki anlar togrı yol üze yiberülmişdür ol yol tevhîd yolı ve şerî'atda istikâmet yolıdur "Şüphesiz sen doğru yol üzerine gönderilmiş mürsellerdensin. O yol tevhit ve şeriatta istikamet yoludur."

ya'ni ol Kur'an 'azîz ve rahîm Allâhu ta'âlânıŋ menzilidür "Yani o Kur'an aziz ve rahim olan Allah'ın indirdiği [Kur'an'dır]."

tâ ki sen kutkargay sen Huday ta'âlânıŋ gazabındın ol kavmını ki anlarnıŋ atalarına korkutguçı peygamber kelmedi pes anlar togrı yoldan gâfillerdür "Doğru yolu bilmeyen ve onlara daha önce uyarıcı bir peygamber gelmeyen kavmi Rabbinin gazabından kurtanmak için [gönderilensin]."

ya'ni 'azâb müte'ayyin ve mütekarrir oldı anlarnıŋ ekserine pes anlar îmân keltürmesler ve peygamberligüŋni tasdîk kılmaslar "Yani azap onların çoğunun üzerine aşikar olmuş ve kararlaştırılmıştır. Onlar iman etmezler ve peygamberliğini kabul etmezler."

ve bî-şekk anlarnıŋ moyunlarına bogavlar kılduk pes ol bogavlar anlarnıŋ eneklerine yitmişdür pes anlar başlarını köterüp közlerini yumup haknı fehmlemekdin ve hakga inkıyâd ve boy sunmakdın mahrûmlardur "Ve şüphesiz onların boyunlarına demir halkalar geçirdik, o halkalar çenelerine dayanmıştır. Bu sebeple kafalarını yukarıya kaldırıp gözlerini yumup haknı anlamaktan ve boyun eğmekten mahrumlardır."

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİĞER ESERLER

Kısasü'l-Enbiyâlar

"Peygamberlerin hikâyeleri" anlamına gelen Kısasü'l-Enbiyâlar; Kur'an-ı Kerim, tefsir ve çeşitli hadislere dayandırılarak peygamberlerin ve dinler tarihi için önemli kişilerin hikâyelerini anlatan eserlerdir. Kısasü'l-Enbiyâlar, genellikle kainatın yaratılışı ile başlayıp Hz. Muhammet'in hayatının anlatılması ile son bulmaktadır. Bu tür eserler doğrudan bir Kur'an tercümesi olmasalar da anlatılan hikâyenin Kur'an'dan bir ayetle kanıt gösterilmesi yöntemiyle hazırlanmış oldukları için Kur'an'ın tercüme meselesi için önemi haizdir.

İlk örnekleri Arap ve Fars edebiyatında görülen bu tür, Türk Edebiyatına çeviri yoluyla girmiştir. Türk Edebiyatında Kısasü'l-Enbiyâ türünün ilk örneği Harezm Türkçesi döneminde Rabguzi tarafından 1310 yılında yazılan nüshadır. 14. yüzyıldan itibaren Anadolu sahasında tercüme ve yarı telif olarak kaleme alınan Kısasü'l-Enbiyâlar, Sa'lebî'nin *Kitâbu 'Arâ'isi'l-Mecâlis fî Kısasi'l-Enbiyâ* adlı eserinden hareketle hazırlanmıştır. Anadolu sahasında yazılan Kısasü'l-Enbiyâların sayısı fazla olmakla birlikte, bu nüshaların içerik açısından birbiriyle oldukça benzer olduğunu söylenebilir.

Arapça bilmeyen Müslüman bir toplum için Kur'an'ın tercümesi muhakkak bir ihtiyaçtır. Bu ihtiyaç yapılan tercümelerle giderilmeye çalışılırken peygamberlerin menkıbevi hayatı üzerine yazılan eserler İslami öğretilerin halk arasında yayılmasında Kur'an tercümelerinden daha

etkili olmuştur. Arap ve Fars Edebiyatından çeviri yoluyla Türkçeye kazandırılan Kısasü'l-Enbiyâlar sözlü kültürde işlenerek İslami anlatı geleneğinin bir parçası hâline gelmiştir. Bu açıdan bakıldığında Kısasü'l-Enbiyâların önemi ortaya çıkmaktadır.

Kısasü'l-Enbiyâların temel kaynakları şunlardır:

1) Kur'an-ı Kerim / 2) Hadisler ve Tefsirler / 3) Tevrat / 4) İncil / 5) Yahudi sözlü geleneği (İsrailiyat)

Kısasü'l-Enbiyâların Kur'an'ın Türkçeye tercümesi meselesinde değerleri en az müstakil Kur'an tercümeleri kadardır. Ama bu konuda derli toplu bir çalışma bugüne kadar yapılmamıştır. Kısasü'l-Enbiyâlarda anlatılan hikâyeler Kur'an'dan ilgili ayetin verilmesi ile kanıtlanmak istenmektedir. Kanıt olarak verilen ayetin tercümesi de yapılmaktadır. İşte bu tercümeler, Türk dili tarihinde Türkçe söz dizimi özelliklerine göre yapılan ilk tercümelerdir. Bir fikir vermesi açısından Türk dili tarihindeki ilk Kısasü'l-Enbiyâ ile aynı dönemde ve sahada yazılmış Harezm Türkçesi Kur'an tercümesinden bir karşılaştırma yapalım:

"Allah Adem'e bütün varlıkların isimlerini öğretti. Sonra onları meleklere göstererek, 'Eğer doğru söyleyenler iseniz, haydi bana bunların isimlerini bildirin' dedi." (Bakara 2/31).

andın kedin Mevlî 'azze ve celle esmâ 'ilmini âdemga ögretü bèrdi kamug nerselerni feriştelerge körgüzdi eger köni sözlüg irseniz bu nerselernin atı ni turur maŋa aytu birin (Kısasü'l-Enbiyâ)

takı ögretti âdemga atlarnı kamugını andın soŋ 'arza kıldı anlarga feriştelerge takı aydı haber birin maŋa atları birle bunlarnıŋ eger irdiniz irse râst ayganlar (Harezm Türkçesi Kur'an Tercümesi)

Kur'an		**Kur'an Tercümesi**	**Kısasü'l-Enbiyâ**
ve 'allame	ve öğretti	*takı ögretti*	*ögretü berdi*
âdem	Âdem'e	*Âdamga*	*Âdemga*
el-esmâe	isimleri	*atlarnı*	*esmâ 'ilmini*
kullehâ	bütün	*kamugını*	*kamug nirselerni*

summe	sonra	*andın song*	*andın kedin*
aradahum	onları sunup	*'arza kıldı anlarga*	*körgüzdi*
'alâ	-e	*-ge*	*-ge*
el-melâi-keti	melekler	*ferişteler*	*ferişteler*
fe kâle	ve dedi	*takı aydı*	-
enbiûnî	bana söyleyin	*haber biring manga*	*maŋa aytu biriŋ*
biesmâi	isimlerini	*atları birle*	*atı ni turur*
hâulâi	onların	*bunlarning*	*bu nerselerniŋ*
in	eğer	*eger*	*eger*
kuntum	iseniz	*irdiŋiz irse*	*irseŋiz*
sâdıkîn	doğru kimseler	*râst ayganlar*	*köni sözlüg*

Tablo 5a: Kuran ve Kısasü'l Enbiyâ

O, 'Ben, kendimi sudan koruyacak bir dağa sığınacağım' dedi. Nûh, 'Bugün Allah'ın rahmet ettikleri hariç, onun azabından korunacak hiç kimse yoktur' dedi. Derken aralarına dalga giriverdi de oğlu boğulanlardan oldu." (Hûd 11/43).

Ken'ân aydı men ediz taglarga sıgıngay men tag meni suwdın küdezgey tedi Nûh aydı bu kün kimerseni 'azâbdın saklaguçı yok ididin özge bu sözde irseler suw keldi oglan öldi özi yime gark boldı (Kısasü'l-Enbiyâ)

aydı sıkıngay men tag tapa saklayur mini suwdın aydı yok saklagan bu kün Tangrı buyrukındın meger rahmet kıldı takı ayırt kemişti ikisi arasında kom takı boldı batrulmışlardın (Harezm Türkçesi Kur'an Tercümesi).

Kur'an		**Kur'an Tercümesi**	**Kısasü'l-Enbiyâ**
kâle	(O) dedi ki	*aydı*	*Ken'ân aydı*
seâvî ilâ	sığınacağım	*sıkıngay men*	*sıgıngay men*
cebeli	bir dağa	*tag tapa*	*ediz taglarga*
ya'simûni	o beni korur	*saklayur mini*	*(tag) meni küdezgey*
min	-dan	*-dın*	*-dın*
mâi	su-	*suw-*	*suw-*
kâle	dedi ki	*aydı*	*Nûh aydı*
lâ	yoktur	*yok*	*yok*
'âsım	kurtaracak	*saklagan*	*saklaguçı*
el-yevme	bugün	*bu kün*	*bu kün*
min	-den	*-dın*	*-dın*
emr	emrin-	*buyrukın-*	*'azâb-*
lillâhi	Allah'ın	*Tangrı*	*İdidin*
ilâ	dışında	*meger*	*özge*
men	kimselerin	-	*kimerseni*
rahime	merhamet ettiği	*rahmet kıldı*	-
ve hâle	bu sırada girdi	*ayırt kemişti*	*keldi*
beynehumâ	aralarına	*ikisi arasında*	-
el-mevcu'	bir dalga	*kom takı*	*suw*
fe kâne	ve o da oldu	*boldı*	*yime gark boldı*
min	-dan	*-dın*	
el-mug-rakîn	boğulanlar	*batrulmışlar-*	

Tablo 5b: Kuran ve Kısasü'l Enbiyâ

Kısasü'l-Enbiyâlarda yapılan ayet tercümelerinde şu hususlar göze çarpmaktadır:

1. Kısasü'l-Enbiyâlarda Kur'an'da geçmeyen kelimeler, ayetin daha iyi anlaşılabilmesi için tercümeye eklenmek-

tedir. Mesela yukarıdaki örnekte *kâle* "dedi" ifadesi *Ken'ân aydı* şeklinde tercüme edilmiştir. Bilindiği üzere Kur'an'da *kâle* ifadesinin yer aldığı pek çok yerde muhatap belirtilmez. Muhatabı ancak bağlamdan ya da tefsirler yoluyla öğrenebiliriz. Kısasü'l-Enbiyâlarda anlaşılırlığı sağlamak için harfî/kelime kelime tercüme yerine tefsirî tercüme yapılır. Bu yönüyle Kısasü'l-Enbiyâlardaki ayet tercümeleri satırarası tercümelerden ayrılır.

2. Kısasü'l-Enbiyâlardaki ayet tercümeleri, Türkçe söz dizimi özelliklerine göre yapılmıştır. Buna göre mütercimin ne Arapça ne de Farsça tercümelerden etkilendiği, tercümeyi kendisinin yaptığı ortaya çıkmaktadır.

3. Kısasü'l-Enbiyâlar rivayet tefsirleri ile büyük oranda benzerdir. Tefsir kitaplarından farkı, Kur'an'ı baştan sona kadar tefsir etmek yerine Hz. Adem'den başlayarak Hz. Muhammet'e kadar olan önemli kıssaların anlatılmış olmasıdır. Bu eserlerde amaç Kur'an'ı tefsir etmek değil; sadece kıssaları anlatmaktadır.

Kısasü'l-Enbiyâlar düzenleniş türlerine göre iki gruba ayrılabilir:

1) Hz. Adem'den başlayarak bütün peygamberlerin veya nebilerin hikâyelerini ihtiva edenler

2) Tek bir peygamberin hikâyelerini ihtiva edenler

İkinci türde yazılanların sayısı birinci türe nazaran fazladır. Bu türde Türk Edebiyatı'nda en meşhur hikâye Yûsuf u Züleyhâlardır. Tevrat, İncil ve Kur'an'da bu hikâyenin çok geniş olarak anlatılması; Kur'an'daki hikâyenin ahsenü'l-kasas "en güzel hikâye" olarak nitelendirilmesi onun ayrı bir tür olarak gelişme göstermesini sağlamış; Ali, Şeyyad Hamza, Süle Fakih, Erzurumlu Darir gibi çok sayıda müellif tarafından mensur ve manzum Yûsuf u Züleyhâlar yazılmıştır.

Yûsuf u Züleyhâlar dışında Hz. Musa ve Hz. Süleyman hikâyeleri de Türk Edebiyatı'nda örneğine rastlanan bir tür olarak karşımıza çıkar. Hatta Hz. Süleyman hikâyeleri Anadolu'da Firdevsi-i Rûmî tarafından bir araya getirilmiş; 81 ciltlik büyük bir külliyat ortaya çıkarılmıştır.

Yûsuf u Züleyhâ gibi edebî eserlerde genellikle ayetlerin tercümesinin yapıldığı belirtilmez, okuyucuya sezdirilmez.

Kur'an'ı bilmeyen bir kimsenin okuduğu metinde ayet tercümesi olduğunu anlaması imkânsızdır. Şimdi bu duruma bir örnek verelim. Şeyyâd Hamza'nın Yûsuf u Züleyhâ'sından:

gördüm ay u güneş on bir yıldız
secde kılurlar kamusı baŋa düz

Bu beyit, Yûsuf suresinin 4. ayetinin manzum tercümesidir: "Hani Yusuf babasına: 'Babacığım, gerçekten ben (rüyamda) on bir yıldız, Güneş'i ve Ay'ı bana secde etmektelerken gördüm" demişti."

Hadis Kitapları

Hadis, Hz. Peygamber'in sözlerini ifade eden terimdir. Kur'an'ın farklı surelerinde otuz kadar ayette Hz. Peygamber'e uyulması emredilmiştir. Haşr suresinin yedinci ayetinde "Resulun size verdiğini alın, yasakladığından da sakının" denmektedir. Bu sebeple hadisler, Kur'an'ın ve İslam'ın anlaşılması için son derece mühimdir. İslam dünyasında ilk hadisler sahabe döneminde önce ezberlenmiş daha sonra da yazılmıştır. *es-Sahifetü's-Sâdıka* adıyla bilinen ve Abdullah bin Amr bin Âs tarafından yazılan ve bin kadar hadis ihtiva eden kitap hadis alanında yazılmış ilk kitap kabul edilir. Hadis alanında en meşhur kitap ise Buhârî tarafından yazılmış *el-Câmiu's-Sahîh*'tir. "Ümmetimin dinî işlerine dair kırk hadis derleyen kimseyi Allah fakihler ve âlimler topluluğu arasında diriltir" şeklinde tercüme edilen bir hadisten hareketle İslam dünyasında "kırk hadis" toplama geleneği doğmuştur. İslam dünyasında bilinen ilk kırk hadis, Harezmli bir Türk tarafından (Abdullah bin Mübârek) *el-Erba'ûn* adıyla bir araya getirilmiştir, fakat bu kitap günümüze ulaşmamıştır.

Türk Edebiyatı tarihinde bilinen ilk kırk hadis kitabı, Kerderli Mahmud tarafından XIV. yüzyılda yazılmıştır. *Nehcü'l-Ferâdis* veya Türkçe adı ile *Uştmahlarnıŋ Açuk Yolı* (Cennetlerin Açık Yolu), dört bölüm ve bu dört bölümün içinde onar fasıla ayrılmıştır. Birinci bölüm Peygamber, ikinci bölüm hulefâ-i râşidîn, ehl-i beyt ve dört imamın

faziletleri; üçüncü bölüm Allah'a yaklaştıran ameller; dördüncü bölüm Allah'tan uzaklaştıran ameller şeklinde düzenlenmiştir. Her fasılda bir hadis verilir. Bu hadis Türkçeye tercüme edildikten sonra hadisle ilgili hikâyeler aktarılır.

Türk dili ve kültür tarihi açısından son derece kıymetli olan bu eserin bir diğer önemi de orijinal bir telif eser olmasıdır. Yani Nehcü'l-Ferâdis, bir eserin tercümesi değildir. Elbette hadislerle ilgili anlatılan hikâyeler Arapça ve Farsça eserlerden alıntıdır, fakat Kerdeli Mahmud eserini incelikle tertip etmiş, mühim gördüğü kırk hadisi bir araya getirmiş, bunları Türkçeye tercüme etmiştir. Eserini düzenlerken gerekli gördüğü yerlerde veya alıntı yaptığı hikâyelerde kanıt olarak gösterilen ayetleri de Türkçeye tercüme etmiştir. Kerderli Mahmud tarafından yapılan ayet tercümeleri, Kısasü'l-Enbiyâlarda olduğu gibi Türkçe söz dizimi özelliklerine daha sadık kalınarak yapılmış tefsirî tercümelerdir.

Üçüncü bölüm beşinci fasıldan:

قال رسول الله صلى الله عليه وسلم من حج بيت الله من كسب حلال لم يخط خطوة

إلا كتب الله تعالى بها سبعين سيّئة و رفع له سبعين درجة

bu hadîs ma'nîsi ol bolur kim peygamber 'as haber berü yarlıkar kayu mü'min ve muvahhid helâl kisbidin harc kılıp Hak ta'âlânıng iwiŋe ziyâret kılsa ya'ni Ka'behânega tavâf kılsa Tangrı ol hac kılgan kulnuŋ tegme bir adımı sanınça yetmiş edgülük dîvânında bitigey takı ol kulnuŋ dîvânındın tegme bir adımı sanınça yamanlıknı kitergey takı uştmah içinde tegme bir adımı sanınça yetmiş derece yükey kılgay tip yarlıkadı. "Bu hadisin anlamı şudur. Peygamber, efendimiz haber vererek buyurur: Hangi mümin helal kazancından sarf edip Hak tealanın evini ziyaret etse yani Kabe evini tavaf etse Tanrı o hac eden kulun her bir adımının sayısının yetmiş katı kadar sevabı amel defterine yazacak ve o kulun amel defterinden her bir adımının sayısı kadar günahı silecek ve cennet içinde her bir adımı kadar yetmiş derece verecek diye buyurmuş."

Kevser suresi tercümesinden:

yâ Muhammed biz saŋa üküş hayrlar birdük yâ takı Kevser havzını birdük perverdigârıŋ üçün namâz kılgıl takı kurban kıl-

gıl hakîkatta sini yigrengen soŋsuz ol turur sen ermes sen "Ey Muhammet, biz sana çok hayırlar ve Kevser havuzunu verdik. Perverdigarın için namaz kıl ve kurban kes. Gerçekten senden iğrenen soysuz odur, sen değilsin."

Enfal suresi tercümesinden (68-69):

eger Hak ta'âlânıŋ hükmi andag bolsa erdi kim hatâ birle iş kılganga 'ukûbet bolmas bu işke kim ittifâk kıldıŋız sizlerke ulug 'ukûbet bolgay erdi velîkin Hak ta'âlânıŋ hükmi levhü'l-mahfûzda andag bitiglig turur hatâ birle iş kılganga 'ukûbey yok andag erse anı kim bulun kıldıŋız arıg helâl turur burunkı ümmetlerka ganîmet helâl ermez erdi Muhammed ümmetinga ganîmet helâl boldı takı Taŋrıdın korkuŋ destûr bolmadın iş kılmakka hakîkatta Hak ta'âlâ bu yazukuŋuznı örtgen turur "Eğer Tanrı'nın hükmü öyle olsaydı ittifak kılıp yaptığınız işten ötürü size büyük bir ceza olacaktı, [ancak] hata ile iş yapana ceza olmaz. Hakkın hükmü levhülmahfuzdan şöyle yazılıdır: Hata ile iş yapana ceza yok. Öyleyse fidye aldığınız şey size helaldır. Daha önceki ümmetlere ganimet helal değildi. Muhammet'in ümmetine ganimet helal oldu. Ve Tanrı'nın izin ermediği şeyleri yapmaktan korkun. Gerçekten Tanrı, bu günahınızı örtücüdür [affedicidir]."

Örneklerde görüldüğü üzere, ayet tercümeleri serbest şekilde açıklanarak yapılmıştır. Bu yöntem, Anadolu sahasında yazılan hadis kitaplarında da kullanılmıştır. Anadolu'daki eserler arasında Eski Anadolu Türkçesi ile yazılmış müellifi bilinmeyen çok sayıda manzum ve mensur kırk hadis tercümesi bulunmaktadır.

Manzum kırk hadis yazma geleneği XV. yüzyıldan itibaren ayrı bir tür olarak gelişme göstermiştir. İran'ın büyük şair ve düşünürü Molla Câmî, 1481'de Farsça mensur bir mukaddimeyi müteakip ezberlemesi kolay hadislerden kırk tanesini seçerek her birini Farsça bir kıta ile tercüme eder. Bu tercüme, Türk ve İran edebiyatında çok beğenilmiş, eserin Türkçeye pek çok kez tercümesi yapılmıştır. *Erbâ'in-i Câmî, Tercüme-i Erbâ'in Hadis* veya *Çihil Hadis* adlarıyla anılan eserin Fuzuli, Rıhleti, Nâbi, Müfîd, Münîf, Seyyid İbrâhîm, Zühdî tarafından yapılan tercümeleri meşhurdur. Bu eserin ilk tercümesi ise Ali Şir Nevâyî tarafından yapılmıştır.

Nevâyî tercümesinden:

kâle'n-nebiyyi sallallâhu 'aleyhi ve sellem el-musteşâru mu'temenun resûllâhi

her kişi kim birevni mahrem itip

meşveretde emîn-i râz itdi

ger yaşurdı bilip salâh sözin

özini kalb u hîle-sâz itdi

"Bir kişi bir başkasını güvenilir görüp istişarede sırrına ortak eder ve o kişi de bildiğini gizlerse kendini sahtekâr ve hileci yapmıştır."

Kırk hadis türünün genişletilmiş bir türü olarak Türk Edebiyatı'nda yüz hadis toplama geleneği de mevcuttur. Kırk hadis türüne göre daha geniş olduğu için daha az yaygındır. Bu türün Anadolu sahasındaki en güzel örneklerinden biri Erzurumlu Kadı Darîr tarafından yazılmıştır. Fakat bu eser dahi orijinal değildir. Fazlullah bin Nâsıru'l-Gavri'l-İmâdî'nin *Tuhfetü'l-Mekkiyye ve Ahbâru'n-Nebeviyye* adlı kitabının bazı değişiklikler yapılarak tercüme edilmiş hâlidir.

Fıkıh ve İlm-i Hâl Kitapları

Fıkıh, kısaca İslam hukuku demektedir. Buradaki hukuk terimi genel manada kişinin günlük yaşayışından sosyal hayatına hayatı düzenleyen kurallar anlamındadır. İlm-i Hâl de fıkıh kitapları gibi insanın günlük yaşayışını düzenleyen bilgiler, ibadet, ahlak, peygamberlerin hayatı, ehl-i sünnet gibi konular ihtiva eden İslami davranış bilgisi el kitabıdır.

Karahanlı ve Harezm sahasından günümüze ulaşan bir fıkıh ya da ilm-i hâl kitabı bulunmamaktadır. Türk Edebiyatı tarihinde bu türdeki ilk kitaplar XIV/XV. yüzyılda karşımıza çıkar. Bunlar çoğunlukla Arapça ve Farsçadan tercümedir. Tercüme olmayıp orijinal eserler de vardır. Mesela Kadı Burhaneddin'in *Tercihü't-Tavzih* adlı eseri bir fıkıh kitabıdır fakat Arapçadır. Bu tip eserler, Kur'an tercümesi değildir, ancak eserlerde oruç, kurban, zekat, namaz gibi konular işlendiği için bu ibadetler yerine getirilirken

okunması gereken sureler, ayetler, dualar, hadislere de yer verilir; anlatılan konu bir ayet veya hadisle kanıtlanır. Anadolu sahasında karışık dilli eserlerden *Kitâbı- Ferâiz*; Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi'ndeki karışık dilli fıkıh kitabı; Memlûk sahasında yazılan eserler arasında *Kitâb fi'l-Fıkh, Kitâb fi'l-Fıkh bi'l-Lisâni't-Türkî, Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leys es-Semerkandî, İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin* Türk dili tarihindeki ilk fıkıh kitaplarıdır. İlm-i hâl türünde ise ilk önemli kitap Anadolu yazı dilinin ilk örneklerinden Kitâb-ı Gunya'dır.

İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtin'den:

nebî 'aleyhi's-selâmnıŋ sözi 'arz kılmadım İslâmnı bir kimerse üze meger kim anıŋ kebvesi bar irdi Ebû Bekrden özge kebve tidügümüz tereddüd bolmak turur râstı Ebû Bekr soŋka koymadı İslâmnı kim kim inkâr kılsa angar ol kişi kâfir turur Tengrige uşbu kadar söz yiter 'âkil kişige ammâ yigirmi bişinçi mesele ayıttuk biz eyle kerek kim bilgey kim bolmadı bir kimerse barça ümmetde Ebû Bekrden yahşırak 'Ömerden takı körgey 'Ömerni halîfelıknı Ebû Bekrden soŋra hakk körgey anıŋ fazlınıŋ beyânı sâbit Kur'an birle takı hadîs birle ammâ Kur'an Teŋri ta'âlâ sözi iy nebî Teŋri ta'âlâ yiter saŋa takı kim kim uydı saŋa mü'minlerden ol 'Ömer turur Hattâb oglı ol vakt muhkem kıldı Teŋri ta'âlâ 'Ömer birle Teŋri ta'âlâ açtı 'Ömerniŋ ilinde munça illerni takı ayıttı râstı menim kökde iki vezîrim bar ol ikisiniŋ birisi Cibrîl turur takı biri Mîkâ'il turur takı iki vezîrim bar yir yüzinde ol ikisiniŋ biri Ebû Bekr turur takı biri 'Ömer turur kim kim inkâr kılsa 'Ömerge ol kişi azgan turur takı mübtedi' turur bu yiter 'âkil kişige "Peygamber aleyhisselamın sözü: Ebû Bekir'den başka bir [halife] için kebvesi [tereddütü] olan bir kimse üzerine İslam'ı arz etmedim. 'Kebve' dediğimiz şey [bir kimsenin] tereddütü olmasıdır. Doğrusu şudur: Ebû Bekir, İslam'ı geciktirmedi. Her kim ona [Ebû Bekir'e] inanmasa o kişi Tanrı'ya karşı kâfirdir. İşte bu kadar söz akıllı birine yeter. Ama yirmi beşinci meselede [şöyle] söyledik: [Şöyle] bilmen gerek. Bütün ümmette, Ömer'den başka hiç kimse Ebû Bekir'den daha hayırlı olmadı ve Ebû Bekir'den sonra Ömer'in halifeliğini hakkıyla göreceksin. Onun faziletinin açıklaması, Kur'an ve hadis ile sabittir. Kur'an -Tanrı'nın sözü-: Ey peygamber, Tanrı ve müminlerden sana uyanlar yeter. O, Hattab oğlu Ömer'dir. O zaman Tanrı [seni] Ömer

ile kuvvetlendirmiştir. Tanrı bunca illeri Ömer'in elinde açtı [fethetti] ve söyledi: Doğrusu benim gökde iki vezirim vardır, biri Cebrail diğeri Mikail'dir ve yeryüzünde de iki vezirim vardır. Biri Ebû Bekir, diğeri Ömer'dir. Kim Ömer'i inkâr ederse o kişi yoldan çıkmıştır, mübtedir [ehl-i sünnete karşıdır]. Bu akıllı kişiye yeter."

Bu örnek metinde *nebî 'aleyhi's-selâmnıŋ sözi* ile başlayan bölüm bir hadistir. *ammâ Kur'an Teŋri ta'âlâ sözi* ile başlayan ve *iy nebî Teŋri ta'âlâ yiter saŋa takı kim kim uydı saŋa mü'minlerden* şeklinde geçen cümle ise Enfâl suresinin 64. ayetinin -"Ey peygamber! Sana tâbi olan müminlerle beraber Allah sana yeter."- tercümesidir. Tercümeden sonra *ol 'Ömer turur* ifadesi ve devamı ilgili ayetin tefsiridir.

Kitâb-ı Gunya'dan:

bilgil kim peygamber 'aleyhi's-selâm eyitdi eger Taŋrıdan gayrıya secde revâ olsayıdı 'avratlara buyurayıdum erenlerine secde eyleyelerdi Taŋrı tebâreke ve ta'âlâ 'avratlar namâzın ve du'âsın kabûl kılmaya tâ erenlerine fermân olmayınca yine erenlerine eyitdi ve âşirûhunne bi'l-ma'rûfi fe in kerihtumûhunne fe 'asâ en tekrehû şey'en ve yec'alallâhu fîhi hayren kesîren ya'ni 'avratlarıla eyü dirilüŋ ve eger gey dirilmezseŋüz elüŋüzi girü dutuŋ bulardan ve dahı bir yirde eyitdi fe imsâkun bi ma'rûfin ev tesrîhun bi ihsânin ya'ni ya gey dutası ya el tartası peygamber 'aleyhi's-selâm eyitdi perhiz kıluŋ 'avratlar işine kim yesirdür sizüŋ katuŋuzda ve yine buyırdı kim erenlerüŋ yigreki oldur kim 'avratları birle eyü dirileler ve hoş dutalar ve eyü geçeler ve birbirinden hoşnûd olalar "Bil ki peygamber aleyhisselam [şöyle] söyledi: Eğer Tanrı'dan başkaya secde reva olsaydı, kadınlara buyuraydım erkeklerine secde edelerdi. Erkeklerine emredilmediği sürece Tanrı kadınların namazını ve duasını kabul etmez. [Şöyle] söyledi: *ve âşirûhunne bi'l-ma'rûfi fe in kerihtumûhunne fe 'asâ en tekrehû şey'en ve yec'alallâhu fîhi hayren kesîren* yani onlarla iyi geçinin ve eğer iyi geçinmezseniz onlardan elinizi geri çekin [onlarla birleşmeyin]. Ve bir yerde daha söyledi: *fe imsâkun bi ma'rûfin ev tesrîhun bi ihsânin* yani ya iyilikle geçinmek ya da el çekmek [boşamak]. Peygamber aleyhisselam söyledi: Kadınlarınıza iyi davranın, onlar sizin yanınızda esirdir. Yine buyurdu:

Erkeklerin en hayırlısı, kadınları ile iyi geçinen ve onların gönlünü hoş tutan ve birbirinden hoşnut olanlardır."

Görüldüğü üzere bu örnekte üç hadis, iki ayet tercümesi ve bu ayetlerin kısa tefsiri yer almaktadır. Kur'an'ın Türkçeye tercüme meselesinde fıkıh ve ilm-i hâl kitapları da Kur'an tercümeleri kadar önemlidir.

Dinî/Tasavvufî Eserler

İslami Türk Edebiyatı, Karahanlıların İslamiyet'i kabul etmesi ve akabinde XI. yüzyılda bu türdeki ilk örneklerin yazılması ile başlar. Türk Edebiyatı tarihinde dinî/tasavvufî eserlerin ilk örneği Edib Ahmed bin Mahmud Yükneki'nin *Atebetü'l-Hakayık* adlı eseridir. Harezm Türkçesi ile yazılan eserler (XIV. yüzyıl) arasında *Mu'inü'l-Mürid, Muhabbetnâme, Mir'âcnâme;* Çağatay sahasından *Divan-ı Hikmet;* Anadolu sahasından Yunus Emre'nin eserleri, Âşık Paşa'nın *Garibnâme*'si dinî/tasavvufî Türk Edebiyatı'nın hem ilk hem de en güzel örnekleridir.

XV. yüzyıldan itibaren tevhid, münâcât, esmâ-i hüsnâ, Ahmediyye/Muhammediyye, hilye, mevlid, na't, siyer, bayramiyye, ramazaniyye, fütüvvetnâme, pendnâme gibi türlerde yazılmış yüzlerce eser kütüphanelerimizde mahfuzdur. Kur'an'ın anlaşılması ve öğrenilmesi bahsinde bu eserlerin de yeri vardır.

Konumuz gereği bu türlerin tamamına değinmek ve ilgili eserleri Kur'an tercümesi bahsi açısından değerlendirmek imkânsızdır. Bu sebeple örnek teşkil etmesi açısından Doğu ve Batı sahasına ait eserlerde görülen ayet tercümelerinden örnekler verelim. İlk örneğimiz Atebetü'l-Hakayık'tan olsun:

yarattı ol ugan tünüŋ kündüzüŋ
udup biribirke yorır öŋ soŋa
tünetür tünüŋni künüŋ kiterip
tünüŋ kiterip baz yaratur taŋa

"O kadir [Tanrı] senin geceni ve gündüzünü yarattı. [Bunlar] birbiri ardınca giderler. Gündüzünü giderip geceni getirir; geceni giderip tekrar tanı aydınlatır."

Bu iki beyit, Lokman suresinin 29. ayetinde geçen "Allah geceyi gündüze, gündüzü geceye katar." ve Zümer suresinin 5. ayetinde geçen "O, geceyi gündüzün üzerine, gündüzü de gecenin üzerine sarıyor." cümlelerinin manzum tercümesidir.

ölügdin tirig hem tirigdin ölüg

çıkarur körür sen munı ked aŋla

"Ölüleri diriltir, dirileri öldürür, bunu sen görürsün, iyi anla."

Bakara suresi 28. ayetten: "Ölü iken sizi O diriltti; sonra sizi yine öldürecek, yine diriltecektir."

bu kudret idisi ulug bir bayat

ölüglerni tirgüzmek asan aŋa

"O kudret sahibi ulu Tanrı, ölüleri diriltmek onun için kolaydır."

Hacc suresi 6. ayetten: "Hiç şüphesiz ölüleri O diriltir ve her şeye hakkıyla kâdir olan da (yine) O'dur."

Garibnâme'den:

eytdi sini biz halîfe eyledük

yir yüzine hükm içün viribidük

"Söyledi: Biz senin halife kıldık, yeryüzüne hüküm için gönderdik."

Sad suresinin 26. ayetinden: "Ey Davut, biz seni yeryüzünde halife yaptık. İnsanlar arasında hak ile hüküm ver."

korkusı kaygusı yok ayruk anuŋ

lâyık oldı hazretine mevlânuŋ

"Mevla hazretine yakışan [bir kimsenin] artık korkusu, kaygısı yoktur."

Yûnus suresi 62. ayetten: "Allah'ın korudukları ne korkar ne de kaygılanırlar."

Bu tip eserlerde tercüme, manzum şekilde yapıldığı için müellif sanat kaygısı taşımaktadır; bu sebeple birebir tercüme beklenmemelidir. Sanat kaygısı taşımayan eserlerde

tercümenin orijinale çok daha yakın olduğu görülür. Behcetü'l-Hadâik'ten:

bunuŋ meseli yalkıma salkıma meŋzer kim Taŋrı 'azze ve celle mesel urdı kâfirler 'amelini yalkıma salkıma meŋzetti ve kâfirleri susamış kimseye meŋzetti kavluhu ta'âlâ vellezîne keferû a'mâluhum ke serâbin bi kîatin yahsebuhuz zam'ânu mâe âyet ma'nası bu durur kim be-dürüstî ve rastî anlar kim kâfirlik diler bularuŋ 'ameli yazıdağı yalgıma salgıma meŋzer kim susamış kimseler anı su sanurlar

"Bu örnek, seraba benzer. Aziz ve celil Tanrı, örnek verdi. Kâfirlerin işlerini seraba benzetti ve kâfirleri susamış kimseye benzetti. Allah buyurdu: *vellezîne keferû a'mâluhum ke serâbin bi kîatin yahsebuhuz zam'ânu mâe.* Ayetin manası: Dürüst ve açık olmak gerekirse, kâfirlik dileyenlerin işleri, yazıdaki (ova, çöl) seraba benzer, susamış kimseler onu su zannederler."

Nur suresinin 39. ayetinden: "İnkâr edenlere gelince; onların amelleri ıssız bir çöldeki serap gibidir. Susamış kimse onu su sanır. Yanına geldiğinde hiçbir şey bulamaz."

Taberî'nin Eserleri

Târihü'l-Ümem ve'l-Mülûk, Taberî'nin meşhur eseridir. Eser "zaman" kavramının açıklanması ile başlar. Daha sonra Tanrı'dan başka her varlığın yok olacağı bahsi gelir. Sırasıyla yaratılış, şeytanın isyanı, Hz. Adem'in yaratılışı konuları anlatılır. Adem'den itibaren Hz. Muhammet'in ölümüne kadar bir dünya tarihi niteliğinde olan eser, bu konuda daha sonra yazılacak tüm eserlere kaynaklık etmiştir.

Eser, bir Kur'an tercümesi olmamasına rağmen Kur'an'ın Türkçeye tercümesi meselesinde önemlidir. Türk Edebiyatı tarihinde Taberî'nin önemi üzerine bugüne kadar hiç durulmamıştır. Oysa ki Harezm ve Anadolu sahasında yazılan tefsir kitaplarındaki rivayetlerin çok büyük bir çoğunluğunun kaynağı Taberî'dir.

Târihü'l-Ümem ve'l-Mülûk önce Farsçaya tercüme edilmiştir. Bu Farsça tercüme, Mansûr bin Nûh'un veziri Ebû Ali Muhammed bin Bel'âmî'ye nispetle *Tarih-i Bel'âmî* adıyla bilinir. Eserin Türkçeye yapılan tercümeleri Farsça tercü-

menin tercümesidir. *Târihü'l-Ümem ve'l-Mülûk*'un bugünkü bilgilere göre Türkçeye ilk tercümesi Anadolu sahasında XIV. yüzyılda muhtasar şekilde yapılmıştır. XVI. yüzyıl ve sonrasında yapılan tercümeler ise tamdır. Bu tercümelerin İstanbul kitaplıklarında çok sayıda yazma nüshası bulunmaktadır. Bunlardan en mühimleri Topkapı Sarayı'nda muhafaza edilmektedir. Müellifi Hüsameddin Çelebi olan 1391 numara ile kayıtlı eser, II. Abdülhamid'in özel kitaplığından Topkapı'ya götürülmüştür. Birebir bir tercüme değildir. Eserde yer alan ayet ve hadislerin açıklanmasına bazı eklemeler yapılmıştır. Yine Topkapı'da biri yarım kalmış iki farklı tercüme daha bulunmaktadır.

Eserin Çağatay Türkçesine ilk tercümesi muhtasar şekilde Ali Şir Nevâyî tarafından yapılmıştır. Nevâyî'nin *Târih-i Enbiyâ ve Hükemâ*'sı ana kaynağı *Târihü'l-Ümem ve'l-Mülûk* olmak üzere Sa'lebî'nin eserinden faydalanılarak yazılmıştır. Hz. Adem'den Hz. İsa'ya kadar bazı önemli peygamber ve nebiler kısa kısa anlatıldıktan sonra hükemadan Câmasb, Bukrat, Bukratis, Sokrat, Eflatun, Aristatalis, Balinâs, Câlinûs, Batlimûs, Sâdık, Büzürc-mehr'e değinilir. Hükema hakkında verilen bilgilerin kaynağı Abbasiler döneminde Yunancadan Arapçaya yapılan tercümelerdir. Bu hikâyeler, Orta Asya'da yazı dili anlamında linguafranca olan Farsçaya oradan da Türkçeye çeviri yoluyla girmiştir.

Çağatay Türkçesine tercümeli bir başka nüsha 1522'de Tarih-i Bel'âmî Nüshası'ndan yani yine Arapça aslından değil Farsçasından yapılmıştır. Eserin tercüme edilmesini Şeybanîlerin üçüncü hanı Köçkünçi'nin oğlu Abdüllatif istemiş; Köçkünçi'nin kitapdârı Vâhid-i Belhî de bu isteği yerine getirmiştir. Eser Rusya Ulusal Kütüphanesi'ndedir.

Câmiü'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân ise Taberî'nin meşhur tefsiridir. Bu eserin tamamının Türkçeye tercümesi yapılmamıştır. Eser Farsçaya dahi muhtasar şekilde tercüme edilmiştir.

SONUÇ YERİNE

TÜRKÇE İLK KUR'AN TERCÜMELERİNİN TÜRK DİLİ VE KÜLTÜR TARİHİ AÇISINDAN ÖNEMİ

Satırarası Kur'an tercümelerinde Arapça her kelimeye Türkçe karşılık bulunması esas olduğu için bu eserlerde Türkçenin ifade gücünü ve zengin kelime hazinesini görmek mümkündür. İslami terimlere Türkçe karşılıklar verilirken müellif veya müstensihin tasarrufta bulunması tercüme edilen eserin kutsal bir kitap olması sebebiyle sınırlı olmasına rağmen her nüsha Türkçe söz varlığı çalışmaları için oldukça ehemmiyetlidir. Kur'an tercümelerinin bir başka dikkate değer yönü de sözlükçülük çalışmaları için son derece değerli olmalarıdır. Kelimeler, Arapça kavramlara karşılık olarak yazıldığı için anlam değişmelerinin takip edilmesi de kolaylaşmaktadır. Peki bu tercümelerin dili, öz Türkçe midir?

Karahanlı ve Harezm Türkçesiyle yapılan tercümelerin söz varlığı Arapça-Farsça etkisinden uzaktır. Bunun nedeni bellidir. İslam'ı yeni kabul eden bir milletin dilinde birdenbire Arapça veya Farsça kelimelerin yoğun olarak kullanılması beklenemez. Türklerde tercüme geleneğinin Uygurlar ile başladığı, Uygurların Maniheizm ve Budizm'e ait terimleri özen ve ustalıkla Türkçeye tercüme ettiği de unutulmamalıdır. Uygurlarda görülen yüksek Türkçecilik şuuru, özen ve ustalık Karahanlı ve Harezm sahasında da devam etmiş; Kur'an, Türkçeye mümkün olduğu kadar Türkçe kelimelerle tercüme edilmiştir.

Türk dilinin ilk sözlüğü Dîvânu Lugâti't-Türk'te çok eski alıntılar ve Kâşgarlının özellikle belirtmek istediği

kelimeler dışında alıntı kelime yoktur. İslami dönem Türk Edebiyatı'nın ilk ürünü olan Kutadgu Bilig'de *'abîd, 'abir, 'aceb, 'acîz, 'âdil, 'aded, 'âfiyet, ahir, 'âlem, 'amel, gaflet, haber, hakk, hakîkat, hamd, hata, namaz, nasîhat, ta'at* gibi çoğu bugün dahi kullanılan kelimeler dışında Arapça-Farsça kelime yoktur. Yani bu eserlerin dili öz Türkçedir. Türkçe ilk Kur'an tercümeleri de böyledir.

Yeni bir dinî muhite giren her millette, ister istemez o dinle beraber birtakım kültürel değişiklikler yaşanmaya başlar. Kültürel değişikliklerin en hızlısı dilde görülür. Hatta dilde yaşanan bu değişim, yeni mensubu olunan dinin algılanması ve benimsenmesi açısından biraz da gereklidir. Türk dili tarihinde Arapça ve Farsça söz varlığı açısından ilk adaptasyonlar Türkçe Kur'an tercümeleri ve dinî eserler vasıtasıyla ortaya çıkar. Türk diline yerleşen ilk Arapça kelimeler, Türk dilinin Kur'an kavramlarını karşılayamamasından değil, yeni dine bağlanma ve kendini o dinin içinde hissetme ihtiyacındandır. Toplumlar, mensubu oldukları kültürel çevrenin diline/jargonuna ayak uydurma ihtiyacı hissederler. Bu sebeple de kendi dillerindeki kelimeleri bağlanmak istedikleri kültürdeki karşılığı ile değiştirirler. Bu vesile ile *iş*, 'amel; *amul*, sâkin; *tilek*, ârzû; *bayat*, kadîm; *ugan/erklig*, muktedir; *emgek*, himmet; *törütgen*, hâlik; *keçürgen*, gaffâr olur.

İslami terminoloji, Türk dilinde önce Türkçe bir kelime ile karşılık bulmuş, daha sonra yavaş yavaş Türkçeye adaptasyon süreci başlamıştır. Bu süreç kelimenin kaynak dilden doğrudan alınması şeklinde gerçekleşmemiş, bitmemiştir. Önce yabancı kelime Türkçesi ile bir arada, hatta bazen yan yana ikileme olarak kullanılmış; daha sonra Türkçe unsur eskimiş ve terk edilmiştir. Türkçedeki *hasta sökel olmak* deyimi bunun güzel bir örneğidir. Günümüzde kimse "hastalanmak" için *sökel olmak* demezken Anadolu ağızlarında "hasta" anlamındaki *sökel* kelimesi bu kalıp yapıda yaşamaktadır.

Türkçe ilk Kur'an tercümelerinin söz varlığının yüzde yüz oranda Türkçe kelimelerden oluştuğunu söylemek abesle iştigâl olur. Bir dilin söz varlığının tamamı o dilin kendi kelimelerinden oluşamaz. Bu sebeple Arapça söz

varlığı, Türkçeye Arapça veya Farsça bir kelime ile de tercüme edilmiştir. Bu kelimelerin toplamı Türkçe söz varlığına oranla çok azdır. Satırarası tercümelerde geçen Arapça ve Farsça kelimelerin büyük bir çoğunluğu Arapça/ Farsça + Türkçe yapısında kurulmuştur. *'Arafât, Bâbil, Câlut, Mûsâ* gibi Türkçeye çevrilemeyecek özel adlar çoğunlukla Arapçadaki hâlleri gibi aynen yazılmıştır. Bugün dahi kullanılan *'âfiyet, cemâ'at, da'vet, enbiyâ, fakîr, fâni, fazilet, fikr, gam, gafûr, ganî, hafif, hakîkat, hırs, hicret* vs. gibi pek çok Arapça kelime, tercümelerde çoğunlukla geçmez. Bu kelimelerin yerine genellikle Türkçe kökenli kelimeler kullanılmıştır. Bu durum normal karşılanabilir, fakat bir Kur'an tercümesinde Allah'ın adlarının ve sıfatlarının dahi Türkçe ile karşılanması son derece ehemmiyetlidir. Mesela *rab* kelimesi Topkapı Nüshası'nda hiç geçmez;*'azîz* yerine *bendeşsüz; habîr* yerine *bilici; ganiyy* yerine *bay; halîm* yerine *ivici degül; vahhâb* yerine *bagışlayıcı* kullanılmıştır. Bu durum ancak ve ancak müelliflerin tutumu ile açıklanabilir. Müellifler tercümeleri Türkçecilik şuuru ile hazırlamıştır. Konuya uygun birkaç örnek verilebilir:

İlk örneğimiz *havari* kelimesi olsun. Bugün de kullandığımız bu kelime, bilindiği üzere "Hz. İsa'nın on iki yardımcısından her biri" anlamında. Kur'an'da Âl-i İmrân, Maide ve Saf surelerinde toplam beş kez geçen bu kelime günümüz tercümelerinin tamamında Türkçe bir kelime ile değil, kelimenin kendisi ile tercüme edilir. Yani günümüzde bu kelimenin Türkçe karşılığı yoktur.

Havari kelimesi, Meşhed Nüshası'nda *ton yuguçı* şeklinde tercüme edilmiş. *Ton*, elbise; *yuguçı* ise yıkayıcı demek. Yani "elbise yıkayıcı". Kelimenin neden böyle karşılık bulduğu ayrıntılarda gizli. Havarilerin mesleği, kassarlık yani bugünkü ifadeyle kuru temizlemeciliktir. Kuru temizlemecilerin işi bilindiği üzere leke çıkarmak, kıyafet yıkamak, beyazlatmak vs... Arapçada *hivar*, "beyaz" demektir. Bu kimselere *hivar* kelimesinden yaptıkları işe istinaden *havari* denmiştir. Yani beyazlatıcı/yıkayıcı. Kur'an'ı tercüme eden müellifimiz, kelimenin etimolojisini yapmış; ona göre kelimeye uygun bir karşılık bulmuştur.

Bir örnek de Anadolu sahasındaki tercümelerden verelim: Humeze suresinin dördüncü ayeti Diyanet İşleri Başkanlığı'nın tercümesinde şöyledir: "Hayır! Andolsun ki o, Hutâme'ye atılacaktır" Bu ayette geçen *Hutâme* kelimesinin günümüz tercümelerinin hiçbirinde Türkçe bir karşılığı yoktur. Topkapı Nüshası'nda (XIV/XV. yüzyıl) ise ayet şöyle tercüme edilmiş: *degül eyle bıragıla beşinci saçı içine merhameti az kimse.* Yani *Hutâme* de Türkçeye tercüme edilerek *beşinci saçı* şeklinde karşılanmış. Kur'an'da *cehennem* terimi, aslında cehennemin katlarından birinin adıdır. Cehennemin katları sırasıyla *sa'ir, sekar, cahîm, hutâme, leza* ve *haviye*'dir. Bu sıralamaya göre *hutâme,* cehennemin beşinci tabakasıdır. *h-t-m* kökünden türeyen terimin asıl anlamı "kırmak"tır. Bu anlamdan "kırıntı, ufantı" anlamını kazanmıştır. Cehennemin beşinci tabakası olduğuna göre *beşinci* sıfatı; anlamı "kırıntı, ufantı" olduğuna göre de *saçı* kelimesiyle birlikte [*saçı* < saç- "dağıtmak, saçmak, yaymak fiilinden saçılan, dağıtılan kırıntı, ufantı] *beşinci saçı* şeklinde tercüme edilmiştir.

İşte yukarıda mevzu bahis edilen Türkçecilik şuuru budur.

Allah lafzı, XV. yüzyıl ve öncesinde yapılan tercümelerde geçmez. Allah lafzı yerine Doğu Türkleri *Teŋri;* Oğuzlar *Taŋrı* kelimesini kullanır. Allah'ın adları çoğunlukla Türkçedir:

el-'afuvv "affeden" *keçürgen;* el-'azîm "yüce" *ulug;* el-'azîz "aziz" *yiŋen;* el-ahad "tek" *yalguz;* el-bâri "yaratıcı" *yaratgan;* el-bâtın "gizli" örtüglüg; el-berr "lütufkâr" *edgülük kılgan;* el-besîr "gören" *körgen;* el-gaffâr "bağışlayan" *yarlıkagan;* el-ganiyy "muhtaç olmayan" *bay, mungsuz;* el-habir "her şeyi bilen" *bilgen;* el-halîm "şefkatli" *tölek;* el-hamîd "övülen" ögdülmiş; el-hasîb "hesap eden" *sakış kılgan;* el-hayy "canlı" *tirig;* el-kâdir "muktedir" *yaraglıg;* el-kaviyy "güçlü" *küçlüg;* el-kuddûs "her noksandan münezzeh" *key arıg;* el-latîf "iyi muamele eden" *körklüg işlig;* el-melik "hükmeden" *erklig;* el-mu'min "kurtaran" *kutgargan;* el-muhyî "dirilten" *tirgüzgen;* el-mutekebbir "çok yüce" *yitiz ulug;* el-vahhâb "bağışlayan" *birgen;* el-vâhid "bir, eşi benzeri olmayan" *bir;* el-vâsi' "rahmeti bol" *king rahmetlig;* el-vekîl "koruyan" *sakçı;* es-samed "kendisine ihtiyaç duyulan" *ugranılmış;* es-semi' "duyan" *eşitgen;* eş-şehîd "tanık" *tanuk;* ez-zâhir "zahir" *açuk* ...

Rab yerine *idi* [sahip], Müslüman yerine *boyun birgen* [boyun veren] denir. Peygamber kelimesinin Türkçesi *elçi* veya *sawçı* [sözcü]dır. Daha eski bir alıntı kelime olan *ya-*

lawaç ve İslamiyet ile birlikte *peygamber* kelimesi de kullanılır olmuştur. Türkler, melek için Soğdcadan alıntılanan *firişte* kelimesini kullanmıştır. Namaz için *yükünç*, günah anlamında *yazuk*, vahiy anlamında *yarlıg*, ahiret anlamında *kidinki kün* [sonraki gün], kıyamet için *sakış küni* [hesap günü], ayet anlamında *belgü*, iman anlamında *bitmek* veya *kirtginmek*, mümin anlamında *bütügli* veya *bitgen*, kelimelerini kullanmışlardır.

Günümüzde Arapça veya Farsça bir kelime ile karşılanan pek çok kavram Kur'an tercümelerinde Türkçe bir kelime ile karşılık bulmuştur. Aşağıda verilen örnekler, konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Örnek verdiğimiz pek çok Türkçe kelimenin anlamları yazılırken kelimeler bugün kullanımda olmadığı için Arapça veya Farsça karşılıkları ile açıklamak mecburiyetinde kalıyoruz:

aç- "açmak, genişletmek, fethetmek"; *açmak* "fetih"; *açıg* "ızdırap"; *açıl-* "fethedilmek"; *açmaklık* "muzaffer"; *açuk yaruk* "Tevrat"; *açuklug* "helal"; *açuklug bitig* "Kur'an"; *açukluk* "zafer"; *acun/ajun* "dünya, âlem"; *adak tik-* "direnmek, ayak diremek"; *adakın kıl-* "namazı tam erkanı ile kılmak"; *adakın tur-* "kıyam etmek"; *adırgan seçgen* "furkan"; *adrıglı seçigli* "hakem"; *adırmak küni* "hüküm günü"; *adırmaklık* "furkan"; *adug* "terbiyeli"; *agır yük* "büyük günah"; *agırla-* "lütufta bulunmak"; *agırlıg* "değerli, saygıdeğer, şerefli"; *agırlıg bitig* "Kur'an"; *agırlıg bitiçi* "yazıcı melek"; *agırlıg ew* "Kabe"; *agırlıg okıgu* "Kur'an"; *agırlık* "hürmet"; *agırdıcı* "elem verici"; *agruk* "külfet"; *aguş* "eşrâf"; *akru sözle-* "dedikodu yapmak"; *alçaklıg* "itaat"; *alçak* "yumuşak huylu"; *alda-* "kandırmak, hile yapmak"; *alkış* "dua"; *alum* "tedbir"; *amrulmak* "sükûnet"; *amrulgu* "huzur"; *aŋ-* "zikretmek"; *aŋmaklık* "zikir"; *anuk* "hâzır"; *arı/aru/arıg* "temiz"; *arıg ay-* "tesbih etmek"; *arıg bol-* "abdest almak"; *arıg Taŋrı* "subhânallâh"; *arıg tonlug* "havari"; *arıg yer* "kutsal toprak"; *arka egmek* "rüku"; *arkalaşmak* "muavenet"; *arlan-* "utanmak"; *arsık-* "kandırmak"; *artaklık* "fesat"; *artugluk* "ihsan"; *artukluk* "inayet"; *arusuz* "ahlaksız"; *assı* "fayda"; *aşak yir* "tuvalet"; *aşaklık* "huşû"; *atalmış* "takdir"; *atalmış* öd "ecel"; *avagsın-* "böbürlenmek"; *ayıglı* "sözcü"; *ayıg* "söz"; *aymaklık* "hamd"; *azgun* "doğru yoldan sapmış"; *bagırsak* "şefkatli"; *baş kodı kemişmiş* "hor, hakir"; *başlaglı* "halife"; *bayat* "Tanrı"; *bayık* "şüphesiz"; *beŋdeş* "denk"; *beŋdeşsiz* "eşsiz"; *biliglig* "âlim"; *biligsiz* "cahil"; *bitig* "kitap, mektup"; *bitik* "amel defteri"; *bitigçi* "kâtip"; *bit-/büt-* "iman etmek"; *boynagu* "âsi"; *boynagu-*

luk "isyan"; *boyun bir-/boyun sü-* "itaat etmek"; *boyun tutucı* "kefil"; *boyun birgen* "mümin"; *bulga-* "vesvese vermek"; *bulgaklık* "fitne"; *bulun* "esir"; *bunudurmış* "küstah"; *borgu* "sur"; *burun keçmek* "haddi aşma"; *buşmak* "öfke"; *buşug* "sıkıntı"; *buyruk* "emir"; *bügü* "sihir"; *bürkük* "zerre"; *bütün* "gerçek"; *bütünlükin* "hakikat, hakikaten"; çakır "şarap"; çalab "Tanrı"; çalış "savaş"; çawsa- "dedikodu yapmak"; çeri/çerig "asker, ordu"; çıgay "fakir"; çıkmak "kurtuluş"; çın "doğru, hak"; çınlık "adalet"; çoglug "(cehennem) alevli"; *edgü artuklık* "hayır"; *edgü yanut* "mükâfat"; *edgülük* "iyilik, nimet"; *egtülegen* "besleyip koruyan (Allah)"; *emgek* "zahmet"; *emgeklik* "azap"; *eriglik* "huzur"; *erinçü* "zahmet"; *erk* "kudret"; *erklig* "mâlik"; *erüglük* "Cennet"; *esenlik* "selamet"; *esirge-* "şefkat göstermek"; *esiz* "kötü"; *esrük* "sarhoş"; *esrütgü* "alkol"; *eş* "sahabe"; *etig bezek* "dünya hayatının süsü"; *etig et-* "göz boyamak"; *etig etgen* "göz boyayıcı"; *ew barkdın* çık- "hicret etmek"; *ew bodunı* "ehl-i beyt"; *ewrül-* "döndürülmek, diriltilmek"; ıduk "mübarek"; *idi* "Rab"; *idi atı birle* "bismillâh"; *iglig* "acılı, ızdırap verici"; *irinç* "nimet"; *kadgu/kaygu* "keder, kaygı"; *kakı-* "öfkelenmek"; *kakıg* "tehdit"; *kargış* "lanet"; *katlanmak* "sabır"; *kedinki* (*ajun/kün/saray*) "ahiret"; *kertü/kirtü* "hakikat"; *kesig* "vergi, zekat"; *kezigli* "vesvese"; *kın* "ceza"; *kınagu* "azap"; *kızgut* "ceza"; *köni* "doğru, hak"; *köni yol* "sırâtı müstakim"; *köŋül ba-* "tevekkül etmek"; *körklüg* "güzel, iyi"; *körksüz* "çirkin, kötü"; *köy-* "yanmak"; *köyür-* "yakmak"; *köyürgen ot* "cehennem ateşi"; *kulaguzla-* "doğru yolu göstermek"; *kutlug* "mübarek"; *kuwan-* "böbürlenmek"; *küç kıl-* "zulmetmek"; *küç kılgan* "zalim"; *küçeylik* "şiddet, zorbalık"; *küdez-* "gözetlemek, korumak"; *küdezgen* "koruyup kollayan"; *küŋ* "cariye"; *küsüş agırlıg* "şerefli"; *küsüşlüg* "şeref"; *küwezlen-* "böbürlenmek"; *küwezlik* "gösteriş, gururlanma"; *od/ot* "ateş, cehennem ateşi"; *od/ot yalıŋı* "alev"; *oda/ota tüş-* "cehennemde yanmak"; *ogra-* "niyet etmek"; *okı-* "okumak, çağırmak"; *okımak* "Kur'an"; *okıgu* "Kur'an"; *okımaklık* "kıraat"; *ota tutucı* "mutedil"; *ortak tut-/kat-* "şirk koşmak"; *osal* "gafil"; *osallık* "gaflet"; *osaŋ* "gafil"; *ot kını* "cehennem azabı"; *oyaklık kıl-* "teheccüc namazı kılmak"; öd "zaman"; ög- "hamdetmek"; ögici "hamdeden"; ögdi "hamd"; ögür "kavim"; ölüm *erkligi* "Azrail"; örçe- "muhalif olmak"; örelig "kayyum"; ört "cehennem ateşi"; örtgen "affeden"; örtüglüg "gizli"; örü *tur-* "kıyam"; ötün- "yalvarmak"; öyke "intikam"; *sakış* "hesap"; *saklamak* "muhafaza"; *saknuk* "takva sahibi"; *saw* "söz, kıssa, hikâye"; *ser-/serin-* "sabretmek"; *serilgi* "azim"; *severçilig* "iltimas"; *sewmeklig* "muhab-

bet"; *sezik* "şüphe"; *sınag* "imtihan"; *sin* "mezar"; *siŋüt* "afiyet"; *soŋ yanış* "ahiret"; *soyurka-* "merhamet etmek"; *sökmiş* "lanetlenmiş"; *sörçek* "efsane"; *söyün-* "sönmek"; *suk* "haris"; *sunmaklık* "ibadet"; *sürgün* "kanun"; *tamdur-* "cehennemde yakmak"; *tamug/tamu* "cehennem"; *taplanmak* "rıza"; *tapug* "ibadet"; *tapuksak* "gayretli"; *tapungu* "ilah"; *taraşık* "ihtilaf"; *tegmeklik* "refah"; *ter* "mükafat, mehir"; *tıltag* "bahane"; *tıyıg* "yasa"; *tiriglik* "hayat"; *tokışgu* "mihrap"; *tölek* "halim"; *tulum* "zırh, silah"; *tusu* "fayda"; *tutaşı* "daimi"; *tutsug* "vasiyet"; *uçmak* "cennet"; *uçaŋur* "rüku"; *ud* "hâyâ"; *ug* "kefalet"; *ugra-* "niyet etmek"; *uguş* "soy"; *ukuş* "idrâk"; *ulugsın-* "kibirlenmek"; *urunçak* "emanet"; *uwut* "hâyâ"; üdründi "hayırlı, seçilmiş"; ürüŋ *tonlug* "havari"; üşkürgü "zikir"; *yagık* "akraba"; *yaŋsula-* "alay etmek"; *yanut* "mükâfat"; *yaraşı* "münasip"; *yarlıg* "hüküm, ferman, vahiy"; *yaruk* "nur"; *yas* "zarar ziyan"; *yavaş* "mülayim"; *yıg-* "menetmek"; *yiŋen/iŋen* "kudretli"; *yobı* "alay"; *yobıla-* "alay etmek"; *yolu/yulu/yulug* "fidye"; *yorıg* "tabir"; *yükün-* "secde etmek"; *yükünç* "namaz"

Anadolu sahasında ise durum biraz farklıdır. Eski Anadolu Türkçesinin yazı dili olma sürecinde ilk eserler incelendiğinde dillerinin Arapça ve Farsça etkisinden uzak oldukları görülür. Bu durum muhakkak ki halk arasında Arapça ve Farsça bilenlerin azlığı; yani hitap edilen kesim ile alakalıdır. Müelliflerin Arapça ya da Farsça bilmemesi düşünülemez, zira Eski Anadolu Türkçesiyle yazılmış pek çok eser tercümedir. Anadolu sahasında yapılan ilk Kur'an tercümelerinden *Cevâhirü'l-Asdâf*, Arapça ve Farsça kökenli kelimelerin yoğun olarak kullanıldığı bir eserdir. İstinsah tarihi bilinen Bursa Nüshası'nda (1401), İslami terimleri Türkçe ile karşılamak yerine özellikle Arapça kökenli kelimeler tercih edilmiştir. Yani Anadolu sahası için bir Kur'an tercümesinin istinsah tarihinin oldukça eski olması, onun dilinin Arapça ve Farsça etkisinden uzak olduğunu göstermez. Bu durum, hitap edilen kesimden çok müellifin tasarrufu ile ilgilidir. Bursa Nüshası'ndan daha sonra istinsah edildiği bilinen bazı nüshalar Arapça ve Farsça etkisinden uzaktır. Mesela, Topkapı Nüshası'nda, Bursa Nüshası'nda kullanılan fakat Topkapı Nüshası'nda bir kez dahi kullanılmayan 500'den fazla Arapça ve Farsça kelime vardır. Bu kelimelerin yerine Topkapı Nüshası'nda Türkçe kelimeler tercih edilmiştir. Bu sebeple Anadolu sahasındaki tercümeleri Türkçecilik açısından ayrı ayrı değerlendirmek gerekir.

Bazı eserlerde Arapça ve Farsça kelimeler yoğun olarak kullanılmış iken bazılarında ise Türkçecilik şuurunun ileri boyutlarda olduğu görülür. Topkapı Nüshası'ndan alınan aşağıdaki kelimeler bu durumun güzel bir örneğidir:

açıcı (Ar. kâşif) "(bir sorunu) gideren, yok eden, ortadan kaldıran"; *açmak* (Ar. feth) "fetih, zafer" *açmak güni* (Ar. yevme'l-feth) "fetih günü, zafer günü (Bazı tefsirlere göre kıyamet günü)"; *agırdıcı* (Ar. elîm) "elim, acıklı, sert, katı"; *agırlık* (Ar. vakr) "(mecaz) ağırlık, vakra"; *arıhrak* (Ar. ather) "en temiz"; *arka egici* (Ar. râki) "rüku eden"; *artuk söyleyici* (Ar. necî) "gizli gizli konuşan, dedikodu yapan"; *artuklık* (Ar. 'udvân) "hakka tecavüz etme"; *artuklık eyle-* (Ar. i'tidâ') "zulmetmek"; *aşaga ayak* (Ar. esfel) "sefil"; *aşagalık* (Ar. huşû) "tevazu, alçakgönüllülük"; *atmak* (Ar. rucûm) "şeytan taşlamak için kullanılan taş, taş"; *ayırmak güni* (Ar. yevme'l-fasl) "iyi ile kötünün ayrılma vakti"; *ayırtıl-* (Ar. furkân) "hak ile batılı birbirinden ayırmak, furkan"; *ayruksı ol-* (Ar. uhâlif) "muhalefet etmek"; *bagışlan-* (Ar. sukkiret) "bağlanmak, örtülmek"; *balık hakkı* (Ar. nûn) "Kalem suresinde, mukatta harfi olan nun'un açıklaması"; *bendeş sakla-* (Ar. kısâs) "kısasa kısas yapmak"; *bendeşsüz* (Ar. 'azîz) "benzersiz, üstün"; *beşinci saçı* (Ar. hutâme) "hutame, cehennemin beşinci tabakası"; *bezek* (Ar. zînet) "süs, süs eşyası"; *bilici* (Ar. 'âlim) "bilen"; *bilmezlik* (Ar. cehâlet) "cahillik"; *boyun tut-* (Ar. yekful) "kefil olmak"; *boyuncı* (Ar. cebbâr) "zorba"; *cevüklik eyle-* (Ar. telattuf) "tedbirli olmak"; *civşe-* (Ar. tenâcî) "gizli gizli konuşmak, fısır fısır konuşmak"; *çalış* (Ar. harb) "savaş"; *çıgın ol-* (Ar. bahl) "cimri olmak"; *dayındur-* (Ar. ezelle-humâ) "doğru yoldan çıkarmak"; *denüz eyle-* (Ar. sevvâ-ke) "dengeli hale getirmek"; *dinlenmek uçmagı* (Ar. cennet-i na'îm) "naim cenneti"; *dirilük* (Ar. hayât) "hayat"; *döleklik* (Ar. hevn) "tevazu, alçakgönüllülük"; *dölenmeklik* (Ar. sekînet) "sekinet, huzurlu olma"; *duluncak* (Ar. hicâb) "perde"; *dürişmeklik* (Ar. cihâd) "savaş"; *egil kesici* (Ar. en-nâşitâti') "vücuttan ruhu yumuşakça çıkaran"; *egrilik* (Ar. 'ivac) "eğrilik, çarpıklık"; *eylük sakla-* (Ar. birr) "ebrar, özü sözü doğru olmak"; *giri* (Ar. mihr) "ücret, karşılık"; *gökçeklen-* (Ar. merah) "kibirlenmek"; *inanmaglık* (Ar. îmân) "inanç"; *irtelemekleme* (Ar. âsâl) "ikindi"; *issi vir-* (Ar. irsâl) "peygamber olarak göndermek"; *iş sürici* (Ar. vekîl) "vekil"; *ivici degül* (Ar. halîm) "ceza vermekte acele etmeyen"; *katlandur-* (A. sâbir) "sabretmek"; *karı* (Ar. 'acûz) "yaşlı, ihtiyar"; *kaygu* (Ar. huzn, hazen; gamm) "kaygı, tasa, endişe"; *kındur-* (Ar. tahrîz) "teşvik etmek, yönlendirmek"; *kızdur-* (Ar. bagdâ) "fitne çıkarmak";

koçu yir (Ar. mustekarr) "kalma yeri, yerleşme yeri, karar kılma yeri"; *koparın-* (Ar. haşr) "diriltilmek"; *od yeligi* (Ar. leheb) "kor ateş, cehennem ateşi"; *odayıcı* (Ar. harîk) "yakıcı, yakan cehennem ateşi"; *okımaklık* (Ar. du'â) "dua"; *ortaca yüri-* (Ar. kafâ) "zanla karar vermek, bilinmedik şeyin ardına düşmek"; *osanlık* (Ar. gaflet) "gafillik"; *oyayuk ol-* (Ar. teheccüd) "teheccüd yapmak, teheccüd namazı kılmak"; *ölüm firiştesi* (Ar. Azrâ'il) "Azrail"; *önegilenici* (Ar. 'anîd) "inatçı"; *önürd-* (Ar. sebk) "(hayır yapmakta, iyi amel işlemekte) yarışmak"; *sakıncılık* (Ar. takvâ) "takva sahibi olma"; *sakınmaklık* (Ar. takvâ) "takva"; *salınıcı* (Ar. fahûr) "kendini beğenmiş, kibirli"; *seçi* (Ar. mufassal) "ayrı olan, üstün olan, daha ileri olan"; *sefinci* (Ar. muttakîn) "muttakin, erdem ve takva sahibi"; *sekitil-* (Ar. izdicâr) "men edilmek"; *seninç senirmek* (Ar. henîen merîan) "afiyet, bir işi haz duyarak yapma"; *sınmak* (Ar. fitne) "fitne"; *sınmış* (Ar. mustad'afîn) "âciz"; *söz egmegi* (Ar. lahni'l-kavl) "ima"; *sürgün* (Ar. sünnet) "kanun"; *tartıcı* (Ar. nâzi'at) "söke söke çekip çıkaran"; *togdıcı* (Ar. buşr) "müjdeleyici"; *uçmak ırmagı* (Ar. Kevser) "Kevser"; *uyulası kişi* (Ar. imâm) "imam"; *ügsegü od* (Ar. nâr) "kor, köz"; *üre-* (Ar. asere) "seçmek"; *üründü* (Ar. vasat) "seçilmiş"; *üyer-* (Ar. astana'a) "seçmek, üstün tutmak"; *yansu dut-* (Ar. sehr / istihzâ) "alay konusu etmek"; *yarlıg* (Ar. gufrân) "bağışlama"; *yavaş* (Ar. seyyi'e) "kötü, kötülük, fena"; *yavıklan-* (Ar. izâ dalelnâ) "kaybolup gitmek, yok olmak"; *yeyni uslu* (Ar. sefih) "sefih, zevk ve eğlenceye düşkün"; *yımşak dirlik* (cennet-i na'îm) "naim cennetleri"; *yolı* (Ar. fidye) "fidye"; *yukaru ayak* (Ar. derece) "Allah indinde ilim ve irfan bakımından diğerlerinden üstün olan"

gök kıranı (Ar. ufuk) "ufuk"; *dünürlik issi* (Ar. neseb) "sıhriyet sahibi, hısımlık, evlilik ile kurulan akrabalık"; *gönil gözleri* (Ar. ebsar) "gönül gözü"; *igne yurdusı* (Ar. semme'l-hiyât) "iğne deliği"; *irin sarusı* (Ar. gassâk) "sarımtırak renk"; *od yeligi* (Ar. leheb) "kor ateş, cehennem ateşi"; *koçu yir* (Ar. mustekarr) "kalma yeri, yerleşme yeri, karar kılma yeri"; *turgı yiri* (Ar. mesvâ) "meskun olunan yer"; *uçmak ırmagı* (Ar. Kevser) "Kevser"

dört ayaklu ılkı (Ar. en'âm) "deve, sığır gibi geviş getiren hayvan"; *kuru balçık* (Ar. salsâl) "toprak"; *aşaga ayak* (Ar. esfel) "sefil"; *beşinci saçı* (Ar. hutâme) "cehennemin beşinci tabakası"; *bugur deve* (Ar. bahîre) "erkek deve"; *uvak incü* (Ar. mercân) "mercan"; *togrı yol* (Ar. irşâd) "doğru yol, hak yolu, Allah'ın emirlerine uyarak yaşama"; *yakın dirlik* (hayâti'd-dünyâ) "dünya hayatı, hayat"; *yakın ölüm* (Ar. -) "kıyamet"; *yımşak dirlik* (cennet-i na'îm) "naim cenneti"; *yukaru ayak* (Ar. derece) "Allah indinde ilim ve irfan bakımından diğerlerinin üstünde olan" 103a/3

KAYNAKÇA

Abdullah Eren ve Abdulkadir Öztürk, *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Bir Kur'an Tefsiri*, Fenomen Yay.: 2020.

Abdülhamit Birışık, "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri*, Ensar Neşriyat: 2012, s. 199-240.

Abdülkadir İnan, "Eski Türkçe Üç Kur'ân Tercümesi", *Makaleler ve İncelemeler II. Cilt, s.128-136*, Türk Tarih Kurumu Yay.: 1991.

Abdülkadir İnan, "Kur'ân'ın Eski Türkçe ve Oğuz-Osmanlıca Çevirileri Üzerine Notlar", *Makaleler ve İncelemeler II. Cilt*, s. 141-155, Türk Tarih Kurumu Yay.: 1991.

Abdülkadir İnan, "Kur'ân-ı Kerîm'in İlk Türkçe Tercümeleri Üzerine Bir İnceleme", *Makaleler ve İncelemeler II. Cilt*, s. 156-186, Türk Tarih Kurumu Yay.: 1991.

Abdülkerim Özaydın, "Türklerin İslamiyeti Kabulü", *Türkler IV*, 2002.

Ahmet Bican Ercilasun – Ziyat Akkoyunlu, *Dîvânu Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 2014.

Ahmet Doğu, *Amme Tefsiri (İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 1989.

Ahmet Topaloğlu, "Kur'ân-ı Kerim'in İlk Türkçe Tercümeleri ve Cevâhirü'l-Asdâf", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 27, s. 58-66, 1983.

Ahmet Topaloğlu, *Muhammed Bin Hamza XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'ân Tercümesi, C. I-II*, Kültür Bakanlığı Yay.: 1976-1978.

Ahsen Esatoğlu, "*İhlâs Suresi Metni, Dil Özellikleri ve Sözlük*", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1987.

Aleksandr Konstantinoviç Borovkov, *Leksika Sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII vv.*, Moskva, 1963.

Aleksandr Konstantinoviç Borovkov, *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'ân Tefsirinin Söz Varlığı (XII.-XIII. Yüzyıllar)*, (Rusçadan Çevirenler: Halil İbrahim Usta – Ebülfez Amanoğlu), Türk Dil Kurumu Yay.: 2002.

Ali Akar, *Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Satırlar Arası Bir Kur'ân Tercümesi, (Metin-Gramer-Sözlük) [53b-105b]*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas, 1992.

Ali Çiçek, *Ebu'l Leys es Semerkandî Tefsiri Terümesi İlk Üç Surenin Dil Özellikleri, (İnceleme-Metin-Dizin)*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Erzurum, 2003.

Ali Gül, *British Library Or 9515'teki Türkçe Kur'ân Tercümesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Dili Bilim Dalı, Ankara, 2014.

Ali Özcan, *Tebâreke Tefsiri, (Metin-Gramer Notları-Sözlük)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1987.

Almazbek Jarkynbaev, *XIV. Yüzyılda Yazılmış Bir Yasin Suresi Tefsiri Üzerine Dil İncelemesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul, 2005.

Aslı Budak, *Tercüme-i Tefsir-i Ebü'l-Leys es-Semerkandi (45b-91a), (Giriş-Metin-Dizin)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2002.

Aslı Uygun, *Karışık Dilli Bir Kur'ân Çevirisi Yazmanın 144b-183a Yaprakları Üzerinde Dil İncelemesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul, 2007.

Aysu Ata, *Nâsırü'd-din bin Burhânü'd-din Rabğüzi Kısasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) I Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, Türk Dil Kurumu Yay.: 1997.

Aysu Ata, "İlk Türkçe Kur'ân Tercümesi", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu – 2003, Mustafa Canpolat Armağanı*, (Yayımlayanlar: Aysu Ata – Mehmet Ölmez), s.41-55, Sanat Kitabevi: 2003.

Aysu Ata, "Rylands Nüshası Kur'ân Çevirisi ve Farsça Çevirinin Önemi", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı I*, s. 221-230, Türk Dil Kurumu Yay.: 2004.

Aysu Ata, *Karahanlı Türkçesinde İlk Kur'ân Tercümesi (Rylands Nüshası, Giriş-Metin-Nolar-Dizin)*, Türk Dil Kurumu Yay.: 2013.

Ayşe Nur Alakese, *Ahmed-i Dai Tercüme-i Tefsir-i Ebu'l Leys-i Semerkandi Tercümesi, (197b-231b Yaprakları Arasında), Mâ'ide Suresi, (Dil İncelemesi, Metin, Dizin)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul, 2002.

Boris Marşak, "Türkler ve Soğdlular", *Türkler II*, 2002.

Buket Işıkcan Yılmaz, *Kayseri Raşit Efendi Kütüphanesi'ndeki Satır Arası Kur'ân Tercümesi 1a - 216b (Giriş - Metin - Sözlük - Tıpkıbasım)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yeni Türk Dili Bilim Dalı, Kayseri, 2015.

Cemile Yakut, *Ebu'l Leys-i Semerkandi Tefsiri Tercümesi Yasin Süresinin Dil Özellikleri*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2015.
Cemine Duygu Çetmili, *Tercüme-i Tefsir-i Ebu'l Leys es-Semerkandî: Mümtehine, Saff, Cum'a, Münâfikûn, Teğabün, Talâk, Tahrim, Mülk Sureleri, (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, İstanbul, 2018.
Cengiz Müfettişoğlu, *Karışık Dilli Bir Kur'ân Çevirisi Yazmanın 037b-072a Yaprakları Üzerinde Dil İncelemesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul, 2006.
Demet Çınar, *Müellifi Bilinmeyen Bir Sûre Tefsiri (1b-49a), (Metin-Dil İncelemesi-Sözlük)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2014.
Duygu Selçuk, *Tefsiri'l-Kur'an, (1a,40a), (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Edebiyatı Bölümü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Dili Bilim Dalı, İstanbul, 2009.
Ebû Cafer Muhammed bin Cerîr et-Taberî, *Câmiü'l-Beyân 'an Te'vili Âyi'l-Kur'ân*, Dârü'l-Fikr, 1405.
Ebû Cafer Muhammed bin Cerîr et-Taberî, *Milletler ve Hükümdarlar Tarihi*, (çev. Zakir Kadiri Ugan, Ahmet Temir), Millî Eğitim Bakanlığı Yay.: 1991. II. Baskı: Bilge Kültür Sanat: 2019.
Ebû Cafer Muhammed bin Cerîr et-Taberî, *Taberî Tefsiri*, 9 Cilt, (çev. Hasan Karakaya – Kerim Aytekin), Hisar Yayınları, 1996.
Elif Topaloğlu, *Ahmed-i Dai Tercüme-i Tefsir-i Ebü'l-Leys es-Semerkandi: Nisa Suresi, (Giriş- Metin- Dizin-Tıpkıbasım)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2003.
Emek Üşenmez, *Türkçe İlk Kur'ân Tercümelerinden Özbekistan Nüshası Satır Arası Türkçe – Farsça Tercümeli (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Ekler Dizimi-Tıpkıbasım)*, Akademik Kitaplar: 2013.
Emek Üşenmez, "XVI. Yüzyıl Doğu Türkçesi İle Yazılmış Bir Kur'ân Tefsiri: Tercüme-i Tefsir-i Yakub-i Çerhî (H. 993/M. 1585)", *TEKE Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 3/1, s. 167-190, 2014.
Emek Üşenmez, "Türkçe İlk Kur'ân Tercümelerinden Meşhed Nüshası Satır Arası Türkçe-Farsça Tercümeli (No: 2229) (Orta Türkçe)", *Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Vol. 12/3, s. 717-772, 2017.
Emek Üşenmez, *Me lana Yakûb-i Çerhî Çağatay Türkçesi Kur'an Tefsiri*, Bilge-Türk Yay.: 2019.
Emel Esin, "Türklerin İslâm'a Girişi İlk Devir: VIII-X. Yüzyıllar", *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Târihi ve İslâma Giriş (Türk Kültürü El Kitabı'ndan ayrıbasım)*, 1978.
Emin Eminoğlu, *Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Satırlar Arası Bir Kur'ân Tercümesi (Metin-Gramer-Sözlük) [171a-245b]*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas, 1992.
Emine Yılmaz, – Nurettin Demir – Murat Küçük, *Kısas-ı Enbiyâ (Metin, Sözlük-Dizin, Notlar)*, Türk Dil Kurumu Yay.: 2013.
Erkan Göksu, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", *Türk Kültürü El Kitabı*, Grafiker Yay.: 2015, 545-582.
Esra Karabacak, *An Interlinear Translation of the Qur'an into Old Anatolian Turkish Part I: Introduction and Text*, Cambridge-Boston: Sources of Oriental Languages and Literatures 22, Turkish Sources XX, Harward University The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, 1994; *Part II: Glossary*, Cambridge-Boston: Sources of Oriental Languages and Literatures 22, Turkish Sources XX, Harward University The Department of Near Eastern Languages and Civilizations, 1995.
Esra Karabacak, *Manisa İl Halk Kütüphanesi'ndeki Satır-Arası Kur'ân Tercümesi (Giriş-Metin-Dizin)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türk Dili Anabilim Dalı, İstanbul, 1992.
Esra Karabacak, *Türkçe, Arapça, Farsça Satır Arası Kur'ân Tercümesi British Museum Or 9515*, Öncü Kitap: 2006.
Evren Gökkaya, *Ahmed-i Dai Tercüme-i Tefsir-i Ebü'l-Leys es-Semerkandi, (142/132a-142/188a), (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2008.
Fatih Bakırcı, *Tefsirü'l-Kur'an (80b-120b), (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbası)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Edebiyatı Bölümü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Dili Bilim Dalı, İstanbul, 2008.
Feryel Korkmaz, *Mülk Suresi Tefsiri, (Giriş-Gramer-Metin-Dizin)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı, Eski Türk Dili, İstanbul, 2000.
Fikret Işıltan, "Taberî" *İslam Ansiklopedisi*, XI, 594-598, 1970.
Funda Sezgin, *14. Yüzyıla Ait Bir Yasin Suresi Tefsiri Üzerinde Sentaks Çalışması*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Denizli, 1997.
Funda Şan, *Ü eys b. Hoca Osmân b. Emîr İlyâs b. Evliyâ'nın Amme Cüzü Üzerinde Dil İncelemesi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2011.
Gamze Sönmez, *14. Yüzyılda Yazılmış Mülk Suresi Çe irisi Üzerine Dil İncelemesi (31/b?-61/a)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006.
Gülden Sağol, *Harezm Türkçesi Satır Arası Kur'ân Tercümesi (Giriş-Metin-Sözlük)*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türk Dili Anabilim Dalı, İstanbul, 1993.

Gülden Sağol, *An Inter-Linear Translation of the Qur'an Into Khwarazm Turkish. Introduction, Text, Glossary and Facsimile. Part I: Introduction and Text*, Harvard, 1993, XL - 369 s.; *Part II: Glossary.* Harvard, 1995, XXIII - 310 s., *Part III: Facsimile of the MS Süleymaniye Library Hekimoğlu Ali Paşa No. 2; Section One: 1b-300b.* Harvard, 1996, 229 s.; *Section Two: 301a-587b.* Harvard, s. 303-594, 1996.

Gülden Sağol, "Kur'ân'ın Türkçe Tercüme ve Tefsirleri Üzerinde Yapılan Çalışmalar", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, S. 8, s. 379-396, 1997.

Gülnaz Saidova, "Yâkub Çerhî'ye Ait Tefsirin Orta Asya Türkçesine Yapılan Tercümeleri", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 2013, Cilt: XIV, Sayı: 32, s. 183-190.

Güven Sarı, *Ahmed-i Dâ'î Tercüme-i Tefsîr-i Ebu'l Leys-i Semerkandî, (142/35a-82b), (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul, 2007.

Halil İbrahim Delice, *Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Satırlar Arası Bir Kur'ân Tercümesi (Metin-Gramer-Sözlük) [105b-170b]*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas, 1992.

Halil İbrahim Usta, *Orta Asya Kur'ân Tefsiri, (Metin-Tıpkıbasım)*, Poyraz Ofset Matbaacılık: 2011.

Hamza Zülfikar, "Çağatayca Bir Kur'ân Tefsiri", *Türkoloji Dergisi*, VI/1, s. 153-195, 1974.

Harun Küpeli, *Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Satırlar Arası Bir Kur'ân Tercümesi (Gramer-Metin-Tertip-Sözlük) [464a-535b]*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas, 2006.

Hasan Dalkıran, *Ahmed-i Dai Tercüme-i Tefsir-i Ebu'l Leys-i Semerkandi, (Yusuf-Ra'd-İbrahim Sureleri), (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2006.

Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, (çev. İsmail Yiğit - Sadrettin Gümüş), Kayıhan Yay.: 1987.

Hasan Şimşek, *Tefsirü Sureti'l-Mülk, (İnceleme-Metin-Dizin)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2006.

Hasirizâde Elif Efendi, *En-Nûru'l-Furkân fi Şerhi Lugati'l-Kur'ân Kur'ân Lügati*, (Yayına Hazırlayanlar: Mustafa Koç – Eyyüp Tanrıverdi), 2 Cilt, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı: 2015.

Hatice Koç, *Ahmed-i Dâ'î Tercüme-i Tefsirü'l-Kur'an Ebü'l-Leys Semerkandi, (En'am Suresi), (Giriş-Metin-Dizin)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2002.

Hatice Tören, *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Amme Cüzü Tefsiri*, I-II (Metin-İnceleme-Tıpkıbasım), Çantay Yay.: 2007.

Hidayet Aydar, *Kur'ân-ı Kerîm'in Tercümesi Meselesi*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, İstanbul, 1993.

Hidayet Aydar, *Kur'ân-ı Kerîm'in Tercümesi Meselesi*, Kur'ân Okulu Yay.: 1996.

Hidayet Aydar, *Kur'ân-ı Kerîm'in Tercümesi Meselesi*, Yeni Zamanlar Yay.: 2014.

Hikmet Yılmaz, *Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Satırlar Arası Bir Kur'ân Tercümesi (Metin-Gramer-Sözlük) [1b-53a]*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas, 1992.

İbrahim Taş, "Şeybâniler Dönemi Çağatayca Kur'ân Tefsiri'nin Sözvarlığı Üzerine Notlar", *International Journal of Central Asian Studies* Volume 14, s. 33-71, 2010.

İlkay Budak Eskivar, *Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Satır Arası Bir Kur'an Tercümesi, (388b-458a)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas, 2004.

İshak Özgel, "Başlangıçtan Selçuklular Dönemi Sonuna Kadar Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri", *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Tefsirine Hizmetleri*, Ensar Neşriyat: 2012, s. 41-73.

İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.: 1988.

İsmail Taş, *15. Yüzyıla Ait Enfesü'l-Cevâhir Adlı Yazma Üzerinde Dil İncelemesi, (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul, 2008.

İsmail Taş, "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Tercüme Edilen Ebul-Leys es-Semerkandi Tefsiri'nin Asıl Müellifi ve Tercümeye Verilen İsim", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, S. 41, 2011, s. 107-160.

İsmail Taş, *Eski Anadolu Türkçesi Eserlerinde Tefsirü'l-Lübâb Tercümesi' Üzerine Dil İncelemesi, (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yeni Türk Dili Ana Bilim Dalı, İstanbul, 2016.

İsmail Taş, "Manisa İl Halk Kütüphanesindeki Tefsir-i Kur'an Eseri ve Söz Varlığı Üzerine", *Usûl İslam Araştırmaları*, 29, 2018, s. 151-188.

Janos Eckmann, "Doğu Türkçesinde Bir Kur'ân Tercümesi (Rylands Nüshası)", *TDAY - Belleten*, s. 51-69, 1967.

Janos Eckmann, "Kur'ân'ın Doğu Türkçesine Tercümeleri", (çev. Ekrem Ural), *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XXI, s. 15-24, 1973.

Janos Eckmann, *Middle Turkic Glossess of the Rylands Interlinear Koran Translation*, Akademia Kiado: 1976.

Kazakbay Mahmudov, *Turkiy Tefsir (XII-XIII asr)*, Taşkent Dövlet Şarksinaslik İnstituti, Taşkent, 2000.

Kur'ân-ı Kerîm Meali, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları / 527 Kaynak Eserler /26, Ankara, 2006.

Kemal Yavuz, *Âşık Paşa Garib-nâme*, Türk Dil Kurumu Yay.: 2000.

Kübra Yıldırım, *Üveys bin Hoca Osmân bin Emîr İlyâs bin Evliyâ'nın Amme Cüzü Tefsiri Üzeri Dil İncelemesi (Vr.202b-268b)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı, Yeni Türk Dili Bilim Dalı, İstanbul, 2011.

Latifa Rahmatzada, *Müellifi Bilinmeyen Bir Sure Tefsiri, (Metin-Dil İncelemesi-Sözlük)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015.

Mehmet Akif Koç, *İsnad Verileri Çerçevesinde Erken Dönem Tefsir Faaliyetleri*, Kitâbiyât: 2003.
Mehmet Ertik, *Ahmed-i Dai Tercüme-i Tefsir-i Ebü'l-Leys es-Semerkandi, (103b-154b), (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2007.
Mehmet Kara, "Doğu ve Batı Türkçesinde Kur'ân Tercüme ve Tefsirleri", *Diyanet İlmî Dergi*, C. 29, S. 3, s. 25-36, 1993.
Mehmet Kara, *Yâsîn Sûresi Tefsîri, (İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1987.
Mehmet Kütükçü, *Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Satırlar Arası Bir Kur'ân Tercümesi (Gramer-Metin-Tertip-Sözlük) [535b-616b]*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas, 2005.
Mehmet Vefa Nalbant, *Karışık Dilli Kur'ân Tefsiri (Çağatay, Oğuz ve Kıpçak Lehçeleriyle)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.: 2014.
Mehmet Vefa Nalbant – Ezgi Demirel, "Nehcü'l-Feradis'teki Ayet Tercümeleri ve Bunların Harezm Türkçesi Kur'ân Tercümeleriyle Karşılaştırılması Üzerine", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, (2015) Cilt 12, S. 2, s. 131-173, 2016.
Mehtap Alper, *Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Satırlar Arası Bir Kur'ân Tercümesi (Metin-Gramer-Sözlük) [315a-388a]*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas, 1998.
Muhammed Hamidullah, *Kur'an Tarihi*, (çev. S. Mutlu), 1980.
Muhammed Hamidullah – Macit Yaşaroğlu, *Kur'ân-ı Kerim Tarihi ve Türkçe Tercümeler Bibliyografyası*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.: 1991.
Muhammet Yelten, "Eski Anadolu Türkçesi Sahasında Yapılmış Sûre Tefsirlerinin Türk Dili Açısından Önemi," *Uluslarası Osmanlı Türkçesi Öncesi Eski Türkiye Türkçesi Toplantısı Bildirileri*, s.183-209, 2007.
Murat Küçük, *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur'ân Tercümesi*, Türk Dil Kurumu Yay.: 2014.
Mustafa Argunşah, "İlk Kuran Çevirilerinin Dili Üzerine Bir Karşılaştırma" *Yeni Türkiye*. İlk Dönem İslamî Eserler Özel Sayısı-I. Ocak-Şubat 2019. s. 386-398, 2019.
Mustafa Argunşah, "Harezm Türkçesiyle Yapılan Kur'an Çevirisinin Beş Nüshası" *TEKE Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 2019.
Mustafa Özkan, "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Ortaya Konan Kur'ân Tercümeleri Üzerine I", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, s. 103-113, 2005.
Mustafa Özkan, "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Yapılmış Kur'ân Tercümeleri", *Tarihten Günümüze Kur'ân'a Yaklaşımlar*, s. 516-568, 2010.
Mustafa Özkan, "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Ortaya Konan Tercümelerin Türk Diline Etkisi", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 1-64, 2011.
Mustafa Toker, *Anonim Satır Altı Kur'ân Tercümesi (İnceleme-Metin-Tıpkıbasım Örnekleri)* II Cilt, Selçuk Üniversitesi Basımevi: 2011.
Muzaffer Akkuş, *Kitab-ı Gınya*, Türk Dil Kurumu Yay.: 1995.
Necati Gül, *Amme Tefsiri, (Metin- İnceleme)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 1995.
Nehcü'l-Ferâdis Uştmahlarnıng Açuq Yolı (Cennetlerin Açık Yolu), Mahmûd bin 'Ali, (Tıpkıbasım ve Çeviri yazı: János Eckmann; Yayımlayanlar: Semih Tezcan – Hamza Zülfikar; Dizin-Sözlük: Aysu Ata), (Birleştirilmiş Baskı), Türk Dil Kurumu Yayınları: 2014.
Nursel Güler Tümkaya, *Tefsirü'l-Kur'an (40b-80a), (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Edebiyatı Bölümü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Dili Bilim Dalı, İstanbul, 2009.
Osman Fikri Sertkaya, "XIV. Yüzyıl Müfessirlerinden Mustafa bin Muhammed'in Sûre Tefsirleri Üzerine," *Uluslararası Eski Anadolu Türkçesi Araştırmaları Çalıştay Bildirileri*, İstanbul Üniversitesi Yay., s.396-432, 2010.
Osman Karatay, "Türklerin İslam'ı Kabulü: En Baştan Bir Düşünmek", *Yeni Türkiye*, 95, 2017.
Osman Karatay, *Türklerin İslam'ı Kabulü*, Kripto Kitaplar: 2018.
Osman Keskioğlu, *Kur'ân-ı Kerim Bilgileri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay.:2014 (7. Baskı).
Özcan Tabaklar, "Anadolu Sahasında Yazılmış Bir Sure Tefsi ', "*İlmi Araştırmaları Dergisi*, S.16, s.97-116, 2003.
Öznur Dişçi, *Tercüme-i Tefsir-i Ebu'l Leys es-Semerkandi*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı, İstanbul, 2015.
Perihan Ölker, *Tebâreke (Sûretu'l-Mülk) Tefsiri, (İnceleme-Metin-Dizin) (64b-126b)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2005.
Rabia Aksu, *Ahmed-i Dai Tercüme-i Tefsir-i Ebu'l Leys-i Semerkandi Hicr, Nahl, İsra Sureleri*, (68b/19-114b/11), *(Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2006.
Rağıb el-İsfahanî, *Müfredât Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, (Tercüme: Prof. Dr. Abdulbaki Güneş – Yrd. Doç. Dr. Mehmet Yolcu), Çıra Yay.: 2012.
Recep Toparlı, *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn*, Türk Dil Kurumu Yay.: 1992.
Recep Yılmaz, *Karışık Dilli Kur'ân Tercümesi (Yaprak No:183b-222a)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Dili Bilim Dalı, İstanbul, 2007.
Reşit Rahmeti Arat, *Edib Ahmed b. Mahmud Yügneki Atebetü'l-Hakayık*, Türk Dil Kurumu Yay.: 1992.
Saidbek Boltabayev, "Tefsir-i Taberî'nin Harezm Türkçesi ile Yapılan Tercümesi: Tefsirli Meşhed Nüshası" *Atebetü'l-Hakâyık ve İlk Dönem Türkçe İslamî Eserler Sempozyumu*, (28-30 Haziran 2018), Ankara, 2018.

Saidbek Boltabayev, *Çağatayca Mevahib-i Aliyye (Tefsir-i Hüseynî) Tercümesi (183b – 308b Giriş-Gramer-Metin-Dizin)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, 2017.
Serhat Küçük, *Eski Anadolu Türkçesi ile Yazılmış Kısa Sureler ve Me'sur Dualar*, Kesit Yay.:2020.
Sema Gonca, *Ahmed-i Dai Tercüme-i Tefsir-i Ebu'l-Leys es-Semerkandi Adlı Eserinin A'raf Suresi, (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2002.
Semra Semerci Şentürk, *Kısas-ı Kur'ân (172a-270b Varaklar Arası), (İnceleme-Metin-Dizin)*, Yayımla amış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Ün versitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde, 2015.
Sevinç Ahundova, *Eski Anadolu Türkçesi Alanında Yapılmış Olan Kur'an Tercümesi Cevahiru'l Asdaf Üzerine Dil İncelemesi*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2012.
Suat Ünlü, *Doğu ve Batı Türkçesi Kur'ân Tercümeleri Sözlüğü*, Eğitim Yay.: 2012.
Suat Ünlü, *Karahanlı Türkçesi İlk Türkçe Satır-Altı Transkribeli Kur'ân Tercümesi TİEM-73*, Selçuklu Belediyesi Yay.: 2018 (8. Cilt).
Suat Ünlü, *Karahanlı Türkçesi Satır-Arası Kur'ân Tercümesi (TİEM 73 235v/3-450r/7) (Giriş -Metin-İnceleme-Analitik Dizin)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eski Türk Dili Bilim Dalı, Ankara, 2004.
Süer Eker, "Orta Asya'nın Gizemli Halkı Soğdlular Soğd ve Soğdca", *Türkbilig*, 2012/24, s. 77-92.
Şinasi Tekin, "1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde 'Olga-Bolga' Sorunu" *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı BELLETEN*, 1974.
Şinasi Tekin, "Eski Türk Yazı Dillerinin Özellikleri Üzerinde Düşünceler ve Bunların Teşekkülü ile Türk Siyasi Birlikleri Arasında i İlişkiler", *Tarih ve Toplum*, S. 101, s. 9-19, 1992.
Ulya Nisar, *Amme Cüz'ü Tefsiri-Mustafa Bin Muhammed (Varak No:121b-143a)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1987.
Ülviye Uğursal, *Ahmed-i Dai Tercüme-i Tefsir-i Ebü'l-Leys es-Semerkandi Yûnus ve Hûd Sureleri (114b/12—151b/01), (Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2007.
Ümit Özgür Demirci ve Şenol Korkmaz, *Yûsuf u Zelihâ (Destân-ı Yûsuf 'aleyhi's-selâm ve hazâ ahsenü'l-kasasi'l-mübârek)*, Kaknüs Yay.: 2008.
Vefa Ayhan, *Eski Anadolu Türkçesiyle Yazılmış Satırlar Arası Bir Kur'ân Tercümesi (Gramer-Metin-S lük) [245b-320a]*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, Sivas, 2007.
Yasemin Ay, *Ahmed-i Dai Tercüme-i Tefsir-i Ebu'l Leys-i Semerkandi Tercümesi, (143/50a-103b), (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2007.
Yasemin Özdemir, *Ahmed-i Dâ'î Tercüme-i Tefsirü'l Kur'an Ebü'l-Leys Semerkandi, (Yasin Suresi), (Giriş-Metin-Sözlük)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2000.
Yaşar Şimşek ve Osman Fikri Sertkaya, "Horezm Türkçesi İle Yapılan Kur'ân Tercümelerinden Meşhed Nüshası Üzerine İlk Bilgiler - I", *TEKE Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, Sayı: 4/4, s. 1382-1412, 2015.
Yaşar Şimşek, "Karahanlı Türkçesi Dönemi Kur'ân Tercümelerinden Rylands Nüshasında Farsça Tercüme Etkisi Üzerine Mülahazalar", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* [TAED] 55, s. 11-27, 2016.
Yaşar Şimşek, "Hacı Bektaş Veli'nin Fatiha Tefsirinin Bilinmeyen Bir Nüshası", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*. 77: 235-256, 2016.
Yaşar Şimşek, *Eski Anadolu Türkçesi Satırarası Kur'ân Tercümesi (Topkapı Nüshası), (Giriş - Metin - Notlar – Dizin)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabil m Dalı, Kırıkkale, 2017.
Yaşar Şimşek, "Meşhed Nüshası Türkçe Kur'ân Tercümesinin Söz Varlığı Üzerine Notlar", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 42, s. 97-111, 2017.
Yaşar Şimşek, "Meşhed Nüshası Türkçe Kur'ân Tercümesinin Söz Varlığı Üzerine Notlar II", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 43, s. 65-75, 2018.
Yaşar Şimşek, "Türkçe İlk Kur'ân Tercümeleri Üzerine Açıklamalı Bir Bibliyografya Denemesi", *ürk Dili Konuşan Ülkeler Kurultayı*, 13-16 Kasım 2017, Ankara, *Yeni Türkiye, Türk Dili Özel Sayısı*, Sayı 99, s. 104-125, Ocak Şubat 2018.
Yaşar Şimşek, *Harezm Türkçesi Kur'ân Tercümesi (Meşhed Nüshası [293 No.], Giriş - Metin - Dizin).* (2 Cilt). Akçağ Yayınları: 2019.
Yaşar Şimşek, "Satırarası Türkçe Kur'ân Tercümelerinin Birbiri İle İlgisi ve Tasnifi Üzerine" *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. 24: 47-65. 2019.
Yaşar Şimşek, "Ali Şir Nevâyî'nin Kırk Hadis Tercümesinin Leipzig Nüshası ve Nüshadaki Çağatayca-Osmanlıca Karşılıklar Üzerine", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 2020/15, s. 141-157.
Yıldıray Çavdar, *Tebâreke (Sûretü'l-Mulk) Tefsiri (1a-64a), (Metin-İnceleme-Dizin-Tıpkıbasım)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2005.
Yusuf Akçay, *Mustafa Bin Muhammed'in İhlâs Suresi Tefsiri, (Giriş-İnceleme-Metin- Ekler Dizinli Sözlük-Tıpkıbasım)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya, 2005.
Zeki Velidi Togan, "Londra ve Tahran'daki İslamî Yazmalardan Bazılarına Dair", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, III, s. 133-160; Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1959-1960.
Zeki Velidi Togan, "Manchester Hs. der Qoranübersetzung als Quelle ersten Ranges für mitteltürkische Studien", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* LXII, s. 280-283, 1969.
Zeki Velidi Togan, "The Earliest Translation of the Qur'an into Turkish", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, IV, s. 1-19; Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1964.
Zeki Velidi Togan, *Kur'ân ve Türkler*, Kayı Yay.: 1971.
Ziya Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları, Kuruluştan X. / XI. Asrın Sonuna Kadar*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, İstanbul, 1994.

DİZİN

A

Abbasi 9, 12
Arapça 10, 12, 15, 17, 18, 19, 22, 23, 28, 29, 31, 33, 36, 44, 46, 48, 49, 51, 54, 56, 57, 58, 59, 62, 69, 70, 71, 75, 81, 94, 95, 97, 99, 103, 105, 107, 113, 114, 115, 118, 120, 124
Avrupa 12, 13, 27

B

Büyük Selçuklu 13

C-Ç

Cebrîl 39, 41
Çince 9

D

Doğu Roma 9, 13

E

Ebû Cehl 39, 41
Ebû Hanife 12, 79

F

Farsça 10, 12, 14, 17, 18, 23, 25, 27, 28, 29, 30, 31, 34, 36, 43, 44, 46, 48, 52, 54, 58, 62, 69, 70, 71, 75, 79, 94, 97, 103, 105, 106, 112, 114, 115, 116, 118, 120, 123, 124, 127

H

Habeş 16, 83
hadis 10, 88, 104, 106, 107, 108, 110
Harezm 10, 14, 21, 29, 34, 36, 38, 43, 61, 70, 71, 75, 99, 100, 101, 107, 110, 112, 114, 124, 126, 127
Hazar Kağanlığı 9
Hz. Adem 103, 112, 113
Hz. İsa 16, 113, 116
Hz. Osman 15
Hz. Peygamber 11, 12, 15, 17, 20, 73, 88, 104

İ

İslam 9, 10, 11, 12, 15, 19, 20, 27, 33, 37, 59, 69, 77, 81, 89, 90, 95, 104, 107, 108, 114, 124, 125, 126, 127

K

Karahanlı 11, 21, 23, 24, 25, 26, 34, 38, 61, 107, 114, 123, 127
Kıpçaklar 13
Kureyş 40

M

Maniheizm 9, 11, 12, 14, 27, 114
Maveraünnehr 11, 16, 17
Medine 15, 43, 84, 89, 90
Mekke 15, 16, 39, 40, 45, 72, 84, 89, 94

O

Oğuzlar 13, 117

S

Satırarası 5, 6, 18, 19, 20, 21, 46, 57, 58, 59, 70, 114, 116, 127

T

Taberî 6, 16, 17, 21, 38, 82, 112, 113, 124,

Z

Zeki Velidi Togan 11, 18, 23, 25, 127

Yaşar Şimşek

Yaşar Şimşek, 2010 yılında Muğla Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünden mezun oldu. 2011 yılında Ondokuz Mayıs Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Yeni Türk Dili bilim dalında yüksek lisans eğitimine başladı. 2013 yılında *Firdevsi-i Rumi, Süleyman-name-i Kebir (76. Cilt) Giriş, Ses Bilgisi, Tenkitli Metin, Sözlük* başlıklı yüksek lisans tezini savundu. Doktora eğitimine araştırma görevlisi olarak görev aldığı Kırıkkale Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde başladı. 2017 yılında *Eski Anadolu Türkçesi Satırarası Kur'ân Tercümesi (Topkapı Nüshası, Giriş-Metin-Notlar-Dizin)* başlıklı doktora çalışmasını Prof. Dr. Bilgehan A. Gökdağ danışmanlığında savunarak doktor unvanına layık görüldü. 2020 yılında doçent unvanını aldı. 2017 yılından beri Giresun Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak çalışmaktadır.

TÜRKLER VE KUR'AN

Türklerin İslamiyet'le tanışması, İslam ordularında görev yapan Türk askerleri vesilesiyle oldu. İran'da hızla ilerleyen İslam inancı, kısa zamanda Türkler arasında da yaygınlık kazandı. X. yüzyıldan itibaren Orta Asya'da, Harezm'de ve Horasan'da yerleşik Türkler, İslam'ı kabul etmeye başladılar. Yeni dinin kabulü, Arapça bilmeyen Türklerin Kur'an'ı okuma ve anlama sorununu ortaya çıkardı. Bu konu, İslam'ı daha önce kabul eden Sâmânîlerde "devlet meselesi" olarak ele alınmıştı ve bu yüzden Kur'an Farsçaya tercüme edilmişti. Araplarla doğrudan temas kuramayan Türkler, sürekli iletişim hâlinde oldukları ve uzun yıllar boyunca bir arada yaşadıkları İranlı kavimleri takip ettiler ve ilk Türkçe Kur'an tercümelerini Farsça tercümeleri esas alarak yaptılar. Bu tercümelerden bir kısmı günümüze kadar ulaştı. Elinizdeki bu kitapta, Kur'an'ın Türkçeye ilk tercümeleri hakkında bilgiler verilmiş, tercümelerden alınan örnekler ortaya koyulmuştur. Böylece tercümelerin Türk dili ve kültür tarihi açısından önemi gün yüzüne çıkarılmıştır.

T.H.G.
BİLGİ İŞLEM DAİRESİ
T.H.G. ÜN.

SELENGE

facebook/selengeyayinevi
instagram/selengeyayinlari
twitter/selengeyayinevi
selenge.com.tr

ISBN 978-625-7459-17-4
9 786257 459174